

MARIJA KLOBČAR

KAMNIČANI

Marija Klobčar - Marjanca, roj. Ftičar, se je po diplomi iz slavistike in etnologije zaposlila na Oddelku za etnologijo Filozofske fakultete v Ljubljani.

Zanimanje za kulturo in način življenja meščanstva jo je vodilo že pri izbiri teme diplomske naloge (»Društva in prireditve v Kamniku 1914-1941«), z objavo in razstavo predstavljene v Kamniku leta 1983.

V naslednjih letih je v okviru projekta »Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja« raziskovala povsem drugače naravnano domžalsko območje (ETSEO, Občina Domžale, Ljubljana 1989), v teoretskem pogledu pa se je srečevala z vprašanji domoznanstva in etnoloških topografij. V tem času se je Kamniku lahko posvečala le s krajšimi raziskavami, večinoma združenimi s priložnostnimi razstajami (»Kamničan prvih sto let«, Ljubljana 1991, vprašanja folklorne, folklorizma, oblačilne kulture, obrti), delno tudi z referati (»Meščanstvo, narodna samobitnost in etnološka misel«).

Po opravljenem magistrskem študiju leta 1991 se je z novimi spoznanji lotila raziskave Kamnika, ki jo je zaključila leta 1997 z uspešno obrambo doktorske disertacije. Leta 1996 se je po krajšem premoru zaposlila na Zavodu za varstvo naravne in kulturne dediščine v Kranju, od leta 1998 pa je zaposlena na Glasbenonarodopisnem inštitutu Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU.

Založba
ZRC

Marija Klobčar **Kamničani med izročilom in sodobnostjo**

Življenje kamniških meščanov
od leta 1880 do druge svetovne vojne

Urednik Vojislav Likar
*Oblikovanje in
tebnična ureditev* Milojka Žalik Huzjan

Založil ZRC SAZU, Založba ZRC
Zanj Oto Luthar

Tisk Littera picta d.o.o.

Izid knjige so podprli Ministrstvo za znanost in tehnologijo R. Slovenije
Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani
Občina Kamnik
Calcit d.d., Stahovica
SKB Banka d.d., poslovna enota Kamnik
Smiljana in Miran Kocijančič

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

908(497.4 Kamnik)

KLOBČAR, Marija

Kamničani med izročilom in sodobnostjo : življenje kamniških
meščanov od leta 1880 do druge svetovne vojne / Marija Klobčar. - Lju-
bljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Založba ZRC, 1998

ISBN 961-6182-63-3
78779136

Digitalna različica (pdf) je pod pogoji licence CC BY-NC-ND 4.0 prosto dostopna:
<https://doi.org/10.3986/9616182633>

MARIJA KLOBČAR

KAMNIČANI

MED IZROČILOM IN SODOBNOSTJO

ŽIVLJENJE KAMNIŠKIH MEŠČANOV
OD LETA 1880 DO DRUGE SVETOVNE VOJNE

LJUBLJANA 1998

*Iskrena hvala vsem, ki ste pomagali tkati zgodbo o
Kamniku,
in vsem, ki ste mi ob mojem iskanju stali ob strani.*

*Hvala možu Franciju, ki me je spremljal
in mi pomagal na dolgi poti od misli do zapisa,
hvala najinim otrokom Teji, Moniki, Marku,
Davidu in Evi,
ki so živeli z razkrivanjem življenja,
najinim domačim in prijateljem,
ki so nam bili v pomoč.*

*Hvala Kamničanom, ki ste me toplo sprejeli,
mi potrpežljivo razkrivali
včasih komaj še zaznavni svet
in mi zaupali podobe iz svojih albumov,
hvala mentorju prof. dr. Slavku Kremenšku
za vse nasvete, spodbudne besede in uso strokovno skrb,
Zgodovinskemu arhivu, Arhivu Slovenije v Ljubljani,
gospodu župniku in matični službi v Kamniku
za dostop do virov.*

*Hvala vsem, ki ste že dokončano delo pozorno prebrali
in ga dopolnili s svojim vedenjem,
posebno prof. Marjeti Humar,
hvala vsem,
ki ste zgodbi o Kamničanih
utrli pot do knjige.*

*Franciju
Teji
Moniki
Marku
Davidu
Evi
in staršem*

PREDGOVOR

Nekega jutra, v začetku šestdesetih let, je ženska z otrokom bitela mimo naše biše, s seboj pa je gnala teleta. Imela je zaskrbljen obraz in se ni nič pogovarjala z mojim starim očetom, samo pozdravila je. »U Kamənk gre, na smən,« so rekli, ko je odšla. Kamnik je bil takrat pomembna daljna deželca: ko greš tja, se ne smeš nič pogovarjati.

Potem smo včasib tudi mi šli v Kamnik. Tam so imeli kot miza gladke ceste in pločnike, velike biše in ko smo šli na Kalvarijo, smo opazovali izložbo takšne trgovine, »kjer si kar sam vse nabereš«. V Kamniku so jedli jogurt in pomaranče in tudi med tednom so poslušali radio. Kamnik je bil velemesto.

V petem razredu so nas prešolali iz Mekinj v Kamnik. Nibče mi ni odzdravil na cesti, čeprav sem zelo prijazno pozdravljala. Doma so mi pojasnili, da se v mestu pozdravlja samo tiste, ki jih poznaš. Jaz pa nisem poznala nikogar, zato tudi pozdravljala nisem več. V šoli pa smo enkrat na teden tudi mi jedli jogurt.

Prišel je sveti večer. Iz popoldanske izmene sem se v temi vračala domov. Mesto je bilo mračno in pusto, pot do doma pa je bila dolga. Nenadoma sem skozi okno na nasprotni strani Šutne zagledala božični drevešček; zavesa je bila rablo odstrta, da so se bolje videle pisane lučke na njem. V sosednji hiši so imeli prav tako pisan božični drevešček, v naslednji prav tako ... Nisem mogla verjeti. V tem tujem mestu bodo imeli nocoj jaslice, drevešček in sveti večer. V Kamniku živijo ljudje, ki čutijo tako kot mi doma. In v teh hišah je toplo, kot bo nocoj pri nas.

Ni me motilo, da so Glavni trg in izložbe v trgovinah krasili šele drugi dan: tam notri, za tistimi odstrtimi zavesami, je namreč drugače.

Potem sem spoznala vedno več vrstnikov iz Kamnika. Spoznavala sem njihovo življenje in svet mesta ni bil več tuji svet. Bil je samo eden od svetov. Odbajali smo vsak po svoji poti, Kamnik pa je bil vedno manjši, dokler ni bil majhen.

In v ta mali svet, v katerega nikoli nisem popolnoma stopila in iz katerega nikoli nisem resnično odšla, sem se ob koncu študija vrnila.

Želela sem ga odkrivati sebi in drugim. Odkrivala sem ga vedno znova, podobo za podobo, in prestopala prag za pragom.

Mislila sem, da bom potem vse razumela. Tudi prag in zastrte zavese in zaskrbljeni obraz tiste ženske. In to, zakaj Kamnik nekaterih nikoli resnično ne sprejme.

Dokler nisem videla, da življenje lahko spoznavamo, nikoli pa ga ni moč povsem razumeti.

Avtorica

UVOD

Podoba življenja kamniškega meščanstva me je vznemirjala dlje kot samo v času študija. Šele ob pripravi na diplomsko delo pa sem zbrala toliko »strokovnega poguma«, da sem pozvonila pri meščanih. Mednje sem tedaj prišla s temeljitim védenjem o tem, kaj je o njih in o problematiki, ki me je tedaj zanimala, pisalo v časopisih in kaj so zabeležili arhivi. Takrat, ob raziskavi društev, sem ob pogovorih s Kamničani prvič začutila, kaj je meščanstvo. Spoznanja so takrat presegala vprašanja, zaradi katerih sem prišla. Leta 1982 sem kot diplomsko delo zaključila raziskavo Društva in prireditve v Kamniku 1914-1941.¹

Ob **PRVEM RAZISKOVALNEM SREČANJU S KAMNIKOM** sem spoznavala meščane, ki so se dejavno vključili v društveno življenje. Spoznavala sem strankarsko razdeljeni Kamnik, vendar je bila takrat, na začetku osemdesetih let, strankarska razcepljenost že – ali pa še – povezana z nostalgijo. Spoznavala sem meščane, ki so, ne glede na to, ali so pripadali klerikalcem ali liberalcem, svojo mladost preživljali odprto, v duhu »moderne časa«. Kljub temu mi je bilo že tedaj jasno, da je Kamnik nekaj posebnega, da je za nekdanjo narodno zavestjo še nekaj, nekaj, kar od daleč še vedno zaznamuje samobitnost mesta. Takrat sem prvič slišala za purgarske pravice,² ki jih je bila deležna tudi večina mojih tedanjih informatorjev. Zaradi teh pravic se mi je Kamnik tedaj zdel prav posebno privlačen in vreden nadaljnega raziskovanja, nasprotja med purgarstvom in svetovljanstvom pa takrat nisem čutila.

Med diplomskim delom in pričujočo raziskavo je minilo več let. Medtem sem se v okviru projekta Način življenja Slovencev v 20. stoletju zelo sistematično soočila s kulturo in načinom življenja prebivalcev domžalskega območja,³ torej z okoljem, ki je po genezi svoje lokalne pomembnosti povsem drugačno od kamniškega. Drugačno je tudi po mišljenju, odnosu do izročila in do napredka.

V tem času sem za kamniške lokalne potrebe opravila več krajših raziskav, vezanih predvsem na mesto Kamnik. Te raziskave so bile hkrati sondiranje terena: ob določanju teme »Kamnik med izročilom in sodobnostjo« so mi pomenile pomembno izhodišče in vodilo, predvsem pa sem zaradi njih spoznala veliko informatorjev.

Sam **KONCEPT NAČRTOVANEGA DELA** se je sprva zelo spreminjal, ves čas pa sem si prizadevala za celovitejše zajetje problematike, torej za monografski pristop. Bolj ko sem razkrivala življenje Kamničanov, bolj sem spoznavala temeljno nasprotje, ki ga je zaznamovalo v času od sredine 19. stoletja do druge svetovne vojne, torej nasprotje med strukturo in mišljenjem starega cehovskega, fevdalnega Kamnika in težnjami sodobne meščanske, kapitalistične družbe.⁴ Na svoj način je k zaznavanju tega nasprotja pripomoglo razkritje razvoja tedanje občine Domžale: čeprav sem Kamnik že razmeroma dobro poznala, mi je prav poznavanje razvoja Domžal omogočalo pogled »od zunaj«.

Poleg tiste strukture, ki se mi je v Kamniku razkrivala ob raziskovanju društev, je tako postajala vedno jasnejša struktura, ki v obravnavanem času sicer ni več imela posebnega ugleda, vendar je bila še vedno pomembna, torej struktura starega purgarskega Kamnika. Nasprotje med tema dvema težnjama je imelo na določeni ravni večjo težo kot nasprotja med mestom in predmestji, delno pa je izražalo tudi socialne razločke v mestu.

PURGARSTVO se je torej izkazalo za poseben fenomen in ima v tem okolju več pomenov. Beseda »purgar« je bila v Kamniku najpogosteje rabljena v prenesenem pomenu, kot oznaka za lastnika purgarske pravice, torej posebne lastninske pravice do vsakoletnega deleža drv iz doline Kamniške Bistrice. Mesto Kamnik je imelo namreč sprva pravico do uporabe, potem pa lastninsko pravico do obsežnih gozdov predvsem v Kamniški Bistrici, ki je bila v obravnavanem času v zemljiški knjigi vpisana na posamične hiše. Purgarji v tem pomenu besede so bili vsi lastniki tistih hiš, ki so imele purgarsko pravico, torej ne glede na to, ali so bili cehovsko naravnani meščani ali izrazito svetovljansko usmerjeni priseljenci ali domačini. Organizacija, ki je združila upravičence do deleža bistriških gozdov, Meščanska korporacija, je imela poseben odnos do izročila in do sodobnih podjetniških procesov. To purgarstvo tvori specifično identiteto mesta in je močno navzoče v njegovem samozavedanju.

Purgarstvo v drugem pomenu besede, torej kot oznaka mišljenjsko drugačnega cehovskega meščanstva, se sicer zgodovinsko povezuje s prvim, vendar za razloček od prvega pomena ne zaznamuje materialnih koristi, temveč »udoben« odnos do izročila, ki ga ni potrebno spreminjati. Ta odnos se je izražal tako v pridobivanju dobrin kot v njihovi potrošnji, ki je zelo previdna in je le včasih segala čez potrebe.⁵ Purgarji so se namreč ukvarjali s

poslom, ki je težko ustvarjal presežek: veliko jih je imelo kmetije, več je bilo rokodelcev, kramarji so bili redki. Ta pomen je novejši in se je pojavljal kot nasprotje liberalnim kapitalističnim težnjam.

To purgarstvo je odsevalo na družbeni ravni, saj so purgarji počasi sprejemali oblike organizirane družabnosti, ustrezno pa se je izražalo tudi na duhovnokulturnem nivoju. Josip Suchy ga je v svojih nostalgčno obarvanih Spominih poimenoval z oznako *»stare patricijske hiše«, »kjer je vedno dišalo po mladem krubu ter udobnosti starokranjskih šeg in navad«.*⁶ Gre torej za purgarsko miselnost, ki se je močno povezovala z lastništvom zemlje: purgarstvo v tem pomenu je gruntarstvo v urbanem okolju. Prav to purgarstvo je tisto, ki v nasprotju oziroma hkrati s »sodobnostjo« pomeni izhodišče in temeljni razmislek v pričujoči raziskavi, čeprav v ustreznem kontekstu stopajo v ospredje tudi drugi pomeni.

Glede na to, da so bile doseganje raziskave načina življenja Kamničanov v obravnavanem času večinoma pozorne le do tistega sloja meščanov, ki je za svoj izraz družbene moči razvijal predvsem nacionalno zavest in se naslanjal nanjo, je tradiciji zavezanemu purgarstvu v raziskavi namenjen razmeroma večji delež, kot bi mu bil sicer. Bolj ali manj izčrpno je bilo namreč že obdelano društveno življenje, prav tako kamniški turizem, planinstvo, šport, vloga kamniške železnice, vloga kamniških fotografov, torej teme, ki postavljajo v ospredje ljudi s širokim obzorjem. Pozornost do purgarjev, izražena v pričujoči raziskavi, zato ne pomeni, da za svetovljanske pobude odprta plast meščanov v Kamniku ni bila dovolj močno zastopana.

Nekateri, čeprav v tem času že zelo redki, so izraz purgar uporabljali za najpremožnejše meščane. Šlo je torej za socialno opredelitev, ki pa vsaj v obravnavanem času ni bila splošna ne v mestu ne izven njega.

Prva dva pomena besede purgar izražata ekonomske, družbene in mišljenjske razločke v samem mestu. Tretji pomen odnosa do izročila ne opredeljuje, četrti pomen te besede pa je rezultat pogleda od zunaj: označuje namreč prebivalca mesta nasploh.⁷ Okoličanom večinoma ni bilo znano, kdo je purgar tako ali drugače in kdo s purgarstvom nima nobene zveze. Za kmete in delavce iz okolice so bili meščani ljudje, ki so lažje živeli že zato, ker so bili v mestu, ker so bili meščani, purgarji.

Za marsikoga, ki je opazoval Kamnik z višjega družbenega položaja, pa je bil majhno purgarsko mesto, malo mesto, njegovih prebivalci pa malomeščani – pogosto ne glede na to, kakšen je

bil njihov odnos do sveta in do izročila ali kakšno je bilo njihovo materialno stanje, včasih pa je to tudi oznaka za človeka majhnih obzorij, za razloček od svetovljana. Kot »malomestne« so razmere, v katerih so živeli, označevali tudi nekateri Kamničani sami. V raziskavi se beseda »malomestni« pojavlja samo v tem pomenu, torej v pomenu, kot je bil res navzoč med ljudmi, ne pa kot vrednostna oznaka družboslovja.

Razkritje družbene strukture Kamnika in njenega delovanja namreč ponuja razmislek definiciji tako težko opredeljivega malomeščanstva: malomeščanstvo naj bi »tkalo občęčloveško mrežo nad družbenimi neenakostmi«, najpomembnejše »statve« za to »mrežo« pa ponuja kultura v najširšem pomenu besede, od zasebnosti do javnega življenja.⁸ Nasprotja, ki jih mora malomeščanstvo premoščati, so nasprotja med tistimi, ki proizvajajo družbeno bogastvo, in tistimi, ki razpolagajo z njim.⁹

Raziskava ni hotela zanikati »mreže«, sistema skupnega, ki je iz mesta delalo eno in ga je ločevalo od drugega: velik del pozornosti je vendarle posvečen temu »skupnemu«, nanizanemu od splošnega (raven mestne uprave in družbenih norm) do posamičnega (kulturološka¹⁰ podoba zasebnosti). Izkazalo pa se je, da imajo v Kamniku v primerjavi s shematičnim nasprotjem med tistimi, ki proizvajajo družbeno bogastvo, in tistimi, ki razpolagajo z njim, veliko večjo težo niz socialnih, velikih in majhnih nasprotij, nasprotja v odnosu do izročila, navezanost na zemljo ali pa vračanje k naravi na sprehodih in izletih in navzočnost ali odsotnost samozavedanja kamniške mestne in lokalne moči. Vsa ta nasprotja pa so na svoj način navzoča v socialni strukturi, povezani s profesionalnimi razločki.

V **SOCIALNEM** pogledu mi je razdalja med purgarstvom in svetovljanskimi meščani tako narekovala poglobitvi razumevanjski in raziskovalni okvir. Razdalja med purgarji in meščani torej, ki so imeli dovolj materialnih in informacijskih možnosti, da so v Kamnik vnašali novosti, hkrati pa jim za njihov ugled med someščani ni bila več potrebna zavezanost samobitnosti mesta. Izhodiščna pozornost je v raziskavi namenjena razkrivanju mestne strukture, njene kulture in življenja v njej, od splošnega do posebnega.

Delavska problematika je zato vključena le do te mere, kolikor je potrebno za razumevanje celote. Ne samo zato, ker je bilo delavskim vprašanjem, predvsem v povezavi z razvojem dogodkov v drugi svetovni vojni, namenjene že precej pozornosti, temveč predvsem zaradi samega koncepta raziskave, ki v središče

razmišljanja postavlja meščana in njegov pogled na svet. Hkrati sta majhnost Kamnika in povezanost s kmečko okolico povzročali, da tu niso nastala delavska središča, kot so jih poznala velika mesta.¹¹

Raziskovalni okvir je **ČASOVNO** zamejen približno z letom 1880, čeprav z genezo nekaterih vprašanj, predvsem vprašanj Meščanske korporacije in oblikovanja nacionalne zavesti, sega nazaj, in z začetkom druge svetovne vojne, naslov sam pa hkrati s časovno razdaljo pomeni tudi razdaljo vrednot in tendenc. Ta čas se mi je za razkrivanje soočanja različnih družbenih tokov zdel dovolj poveden. Leta 1880 je bila ponovno postavljena kamniška mestna hiša, ki je iz več razlogov kmalu zgubila to vlogo, leta 1882 so podrli Klanec in zbrisali simbolično mejo med mestom in najbogatejšim predmestjem, Šutno. Leta 1891 je bila vzpostavljena železniška zveza z Ljubljano, Kneippova metoda zdravljenja, uvedena v petnajst let starem kopališču in zdravilišču Kurhaus, pa je v Kamnik privabljala vedno več ljudi. Že močno razgibanemu društvenemu življenju se je kot izraz novega odnosa do narave pridružila podružnica Planinskega društva. Za njo so na podlagi strankarskih razhajanj nastajala nova društva. V Kamnik so prihajali tujci, v njem pa so našli nove investicijske možnosti podjetniki. Tehnični napredek je spreminjal podobo obrti in trgovine in prej pomembne meščane izrival na družbeno obrobje: *»... zašlužka nimam nobenga, ker je mladib rokodelcov zadost, zatopa stari zad ostajamo, da nimamo Veljave, in tud prodajalskega dela je zadost kar vsem škoduje ...«*¹²

Sredi obravnavanega obdobja je ločnica – prva svetovna vojna. Ta ločnica ni zaznamovala le nove politične uokvirjenosti, temveč je številnim meščanom preusmerila življenje: uničila je namreč kamniško zdravilišče Kurhaus, prav tako nekatere posameznike: *»Ko sem se rodila, sem imela pestrno, ko sem bla stara enajst let, sem bla jes pestrna sosedovim otrokom.«* Nekatere nemške družine so se izselile, prišli so novi podjetniki. Cesarja je dejansko in tudi v zavesti nadomestil kralj, Dunaj Beograd. Vsakdanjost večine meščanov pa se zaradi same vojne vendarle ni spremenila. V razkrivanju kulturološke podobe zato prva svetovna vojna nikjer izrecno ne nastopa kot ločnica, temveč je funkcionalno vključena v proces spreminjanja. Po prvi svetovni vojni so se povečale le razdalje med purgarji in svetovljani, pa ne zaradi vojne, temveč zaradi napredka, ki ji je sledil. In stiska in pravice tistih brez imetja so bile vedno bolj navzoče.

Kot rečeno, sem vprašanjem kulturoloških razdalj in povezo-

vanja med različno mislečimi meščani sledila do druge svetovne vojne. Prvotno sem nameravala vključiti tudi povojni čas, za kar sem zbirala tudi gradivo. Meja, ki sem jo pozneje določila, je vsebinske in tehnične narave. Druga svetovna vojna in čas po njej sta z novo ekonomsko podobo in spremenjenim družbenim ozračjem dala vprašanjem odnosa do izročila povsem novo vsebino. Ta vsebina zahteva nove okvire, kjer bi za ta čas pomembna vprašanja dobila ustrezno težo. Pri samem delu pa mi je prav razumevanje povojnega preobrata, še bolj pa soočanje z dogodki po osamosvojitvi Slovenije, odstiralo tudi problematiko predvojnega časa.

Sam **PROSTORSKI OKVIR** se je v raziskavi izkazal za ustreznega: Kamnik je dovolj majhen, da je obvladljiv, in dovolj raznolik, da poleg socialne in profesionalne razslojenosti omogoča opazovanje prostorske diferenciacije. Njegova majhnost hkrati omogoča, da je v njem posameznik dovolj viden. Prostorska razčlenjenost na mesto in stara predmestja ter nova predmestja, priključena sredi 19. stoletja, ponuja zelo podrobno opazovanje posamičnih mikro območij in razmerij med njimi. Povezanost z agrarno in delavsko okolico ustvarja jasne vrednostne relacije, prav tako pa tudi razmerje do Domžal in Ljubljane.

Prav vprašanje prostora ponuja ali zahteva razmišljanje o tem, ali mesto nudi zadosten kulturološki okvir ali je vsebino potrebno zakoličiti drugače, neodvisno od prostora. Če to razmišljanje postavimo ob bok trditvi, da *»je mesto v prvi vrsti termin za opredeljevanje naselbinske oblike in urbanost kvalitativna kategorija za opredeljevanje določenih načinov življenja /.../ ter njihovih kulturnih vsebin, ki pa ni nujno vezana samo na mesta»*,¹³ se tudi v tem pogledu pokaže pomembna kamniška specifičnost: Kamnik se namreč zaradi visoke vrednosti hiš s purgarsko pravico prostorsko ni širil tako kot druga mesta. Tisti, ki so se priselili v Kamnik, so si prizadevali za nakup purgarske hiše. Redke vile na mestnem obrobju in posamične delavske hiše so komaj zaznamovale čas med obema vojnama. Hkrati so bili prebivalci v precejšnji meri vezani na obdelovanje zemlje, ki so jo imeli v okolici, zato so bili v načinu življenja velikokrat zelo blizu kmetom v okolici. Od teh kmetov je meščane ločevala pripadnost mestu, ne pa drugačnost njihovega vsakdanjika. Ločevala jih je mitnica, tudi potem, ko je ni bilo več. V tem pogledu imajo posebno vlogo tudi predmestja.

V purgarskem Kamniku je bilo mesto tako ne samo oblika, temveč vsebina. Bilo je namreč vsebina tistega cehovsko

obarvanega Kamnika, ki je kljub vsem izrazom sodobnosti na nek način živel skoraj do druge svetovne vojne, in vsebina tistega dela, ki je zaznamoval odprtost novemu. Tudi napredni, razgledani meščani, svetovljani, so bili namreč zelo daleč od tistih tendenc, ki so v velikih mestih v tem času opozarjale na posebnosti in probleme urbanosti. Zaradi družbenih odnosov v mestu namreč v tem času skoraj ni bilo čutiti tipičnih urbanih pojavov, na katere je tedaj v večjih mestih že opozarjala vrsta značilnosti, ko so si bili ljudje fizično zelo blizu, družbeno pa so bili oddaljeni, zaradi tega med seboj tudi bolj zadržani in tolerantni; za velika mesta je bilo značilno oddaljevanje od naravnega sveta, na kar je v Kamniku pri sodobnih meščanih, pri intelektualcih, opozarjala le potreba po sprehodih in izletih ipd. Vpetost v jasno prepoznavno družbeno strukturo je Kamničane tedaj še v precejšnji meri varovala pred nestabilnostjo in pomanjkanjem varnosti, značilnima za velika mesta, kjer ljudje niso imeli pregleda nad mestom kot celoto in so se redko zavedali svojega položaja v njem.¹⁴ V Kamniku je bila ta preglednost zelo velika.

Kamnik je bil tedaj mesto z vrsto nasprotij, predvsem socialnih, vendar s pregledno strukturo in z močnimi družbenimi vezmi, od sorodstvenih do sosedskih in namenskih, predvsem v društvih in v prijateljskih skupnostih. Vrsta podnajemnikov je to podobo dopolnjevala: *»Ljudje so bli včas zlo na drén, pa so se med sabo zlo zastopil.«*¹⁵ Spomini na Kamnik Josipa Suchyja, »Krištofovega Pepčka«, ki so izšli v času gospodarske krize, leta 1928, kažejo že izkušnjo »velikega sveta«, urbanosti, in hkrati opozarjajo na avtorjevo oddaljenost od domačega mesta: *»Pol stoletja je minulo od teb zgod in nezgod. Svet se je močno spremenil, z njim tudi staroslavna Lithopolis in njeni prebivalci. Tok časa ni prizanesel Pepčkovemu rodnemu mestu. Od vse patriarbalne idile, ki se je Pepčku zgostila v tako prijazne, žive in nepozabne podobe, je ostal le še bled – spomin. /... / Svetu je izročil te spominske lističe, da tudi sedanjemu pokolenju, rojenemu v nervoznem času, ki mu dajejo pečat gosti oblaki tovarniških dimnikov in brnenje strojev, pokaže čar dobrih, mirnih dni, ko so ljudje živeli še brez naglice, počasi in udobno.«*¹⁶ Kamnik se je v petdesetih letih kljub »brnenju strojev« spremenil veliko manj, kot je to čutil Josip Suchy.

Prav mesto s svojo vsebino je različni usmerjenosti, patriarhalnost in svetovljanstvo, najbolj povezovalo. Navzven so ga omejevali ali pa ga ponazarjali mitnice, mestna uprava, mestni policaj, mestne postave, purgarji s svojimi pravicami, prazno-

vanja in globoka zavest pripadnosti Kamniku. Zavest pripadnosti boljšemu svetu, ki naj bi bila najpomembnejši razločevalni dejavnik za opredeljevanje meščanstva,¹⁷ v malem, na nek način še vedno »patriarhalno« naravnanim Kamniku ni bila odločilna: mesto in meščane, ugledne meščane, so po eni strani štili dovolj prepoznavni dejavniki tradicije – od mestnega policaja do purgarskih pravic, hkrati pa so imeli purgarji svoj »boljši svet« in predstave o njem, svobodomiselnejši meščani, intelektualci, pa svojega. Ločevala jih je kultura.

Zavest, vezana na mesto, je hkrati v določeni obliki meščanstvo presegala: takrat ni bila vezana samo na mesto in na določene socialne plasti, temveč je pomenila močno čustveno vez in je bila marsikdaj navzoča tudi potem, ko se je posameznik ločil od mesta – ali kot je ob imenovanju za častnega občana Kamnika zapisal Rudolf Maister: »*Bog čuvaj moje rodno mesto – moj svetli beli Kamnik – in vse njegove prebivalce. Z lepimi pozdravi ostajam hvaležni in udani Kamničan: Častni adjutant Nj. Vel. Kralja – general R. Maister.*«¹⁸ Zavezanost Kamniku je torej presegala njegovo mestno in urbano strukturo.

Če vendarle želimo govoriti o urbanosti v Kamniku, jo prepoznavamo kot nasprotje obstoječemu meščanskemu življenju, kot nasprotje, ki je Kamnik počasi, a vendarle spreminjalo. Pojavljala se je na socialnem in geografskem obrobju mesta – v tridesetih letih je bila povezana z upravnim širjenjem občine – in je bila zaznavna na vseh kulturoloških ravneh. Na obrobju Kamnika, kjer je nastajala, ni pomenila kulture množice: to so bili zadnja leta pred drugo svetovno vojno le zametki kulture anonimnih – od mesta povsem ločene predvsem delavske kulture. Prej namreč industrija v samem Kamniku ni imela pomembnih naselbinskih učinkov, saj so delavci iskali stanovanja pri purgarjih, in je torej dotlej moč govoriti le o mestu z vso njegovo socialno in mišljenjsko razslojenostjo in povezanostjo.

METODOLOŠKI razmislek je spremljal spreminjajočo se strukturo dela in iskal osmislitev utečenih raziskovalnih postopkov in novih izzivov. Pobude za razmišljanja te vrste so bile notranje in zunanje. Notranje, ker je pogled na življenje, ki ga raziskujemo, zaradi novih življenjskih izkušenj podvržen spreminjanju, in zunanje, ker se nisem mogla in hotela izogniti sočasnim dogajanjem v stroki. Raziskava je nastajala v času velikih razhajanj, velikokrat bolj povezanih s terminološkimi zadregami med etnologijo in kulturno antropologijo in manj z razločkom njunih vsebin.

Medtem ko me terminološko vprašanje tega razmerja ni vznemirjalo, me je to dogajanje zanimalo vsebinsko. Le da tu, v kamniškem primeru, nisem vedela, kako bi »način življenja«, ki je bil raziskovalna os tedanje teoretično osmišljene etnologije, tiste etnologije, ki je širila obzorje etnološke pozornosti na manj privlačna in čisto vsakdanja področja človeškega bivanja,¹⁹ predstavila drugače kot skozi kulturološko disperzijo in mozaik posamičnih doživetij, izpovedi in vprašanj – in kako bi kulturo kot nasledek človekovega samouresničevanja²⁰ v tem konkretnem primeru predstavila drugače kot z njeno dinamično vpetostjo v življenje, s »podobo vsakdanje mestne resničnosti«. ²¹ In s pozornostjo do individualnega, ki je v meščanstvu tako močno prepoznavno.²² Od prvih srečevanj s Kamničani naprej pa mi je bilo jasno, čemu bi se morala najbolj približati. In da je to tudi stvar občutenja, ne le teoretskih opredeljevanj, prav tako. Raziskave Kamnika se namreč nisem lotila zaradi Kamnika samega, temveč zaradi svojega odnosa do njega, zaradi tistega, kar me je v njem vznemirjalo.

Že sam izbor izhodišča, torej iskanje nasprotij v odnosu do obstoječe kulturološke podobe, se je izogibal statičnosti opazovanja. Združiti sem želela opisnost, ki je potrebna za razumevanje tipičnega, posebno kamniškega, s spoznanjem funkcioniranja družbene strukture v vsej njeni protislovnosti in spremenljivosti in s samozavedanjem tistih vprašanj, ki jih tudi spoznavanje Kamnika ni razrešilo ali izločilo kot nepotrebna. Če sem pri raziskavi društev v Kamniku kot subjekt družbenega dogajanja čutila slovenstvo, torej nacionalno skupnost, strankarsko nasprotujoče si tabore in pa skupnosti, ki so jih povezovale tudi druge vezi, je tu kljub razkrivanju družbene strukture stopal v ospredje posameznik. Ne le kot člen v procesu spoznavanja mesta, temveč kot njegov simbol, kot neponovljiva enkratnost v svojem življenju in doživljanju. Meščan. Odlični meščan. Meščan in posestnik. Purgar. Delavec ali sluga. Mestni ubožec. In včasih samo Kamničan. In njihovi veliki in majhni svetovi.

V primerjavi z izkušnjami, ki sem jih imela pri raziskavah podeželja – gre predvsem za raziskave domžalskega območja – sem pri raziskavi mesta čutila pomembno drugačnost. Eden od bistvenih razločkov med vasjo in mestom ni le v njuni številčnosti, temveč predvsem v zapletenosti kulturnih oblik. Pri raziskavi Kamnika ne gre za barve, gre za odtenke. Kamnik je bil majhen in sporočilni so bili že zelo majhni razločki: velikim razločkom so se ljudje izogibali zaradi bojazni pred nevoščljivostjo ali pa so se odstopanju od povprečnega skušali izogniti zaradi varčevanja.

Hkrati gre pri raziskavi Kamnika za vso tisto prepletenost medčloveških odnosov, ki je ohranjala stare navade in tkala nove. Za tisto preprosto majhnost, ki je bila za malenkost večja od majhnosti zunaj mesta in na njegovem obrobju. Za stopenjsko razločevanje med mestom, starimi in novimi predmestji in okolico, ki se je v tridesetih letih delno priključila kamniški mestni občini, za tiste relacije, ki jih prav tako ni mogoče pojasnjevati le s socialno strukturo, saj ima vertikalna razplastenost tudi svojo horizontalno dimenzijo.²³

Pomembno težo ima zaznavanje purgarske miselnosti, ki ni presajanje na podeželju preskušane raziskovalnega modela v mesto, temveč prepoznavanje kulturološke statičnosti, ki je imela svoj nasprotni pol. V metodološkem pogledu pozornost do purgarstva, vezanega na zemljo in na rokodelstvo, torej ni iskanje včerajšnjih opravičil tistim, ki so etnologiji odrekli pravico do raziskovanja mest. Prav tako ni iskanje prežitkov in tiste »občestvenosti« v mestu, ki naj bi označevala nekdanjo etnološko prepoznavne pojave. To je iskanje razdalj in bližin, ki so izrazito večplastne. Prav zato je kultura mest tako težko prepoznavna in njeno razkrievanje metodično zahtevno.

Nekaterim kánonskim temam v raziskavi je dalo težo šele raziskovanje samo in v delo niso uvrščene zaradi »odkrivanja vasi v mestu.«²⁴ šege, za mesto sicer po splošno uveljavljenem prepričanju nerazločevalni dejavnik, so izreden pokazatelj družbene strukture. V njih se na svoj način prepoznavajo purgariji, intelektualci, kmetje in delavci. Nekateri šege, kot na primer tepežkanje in trikraljevsko koledovanje, so iz socialnih nagibov najdlje ohranjali prav delavci. Socialna nasprotja so bila bolj kot v življenju izražena v šegah ob smrti. Prav tako se je stara pomembna ločnica med mestom in največjim predmestjem, Šutno, obdržala pri šegah velikega tedna; na drugih področjih je namreč ta meja že zbledela. Da pa pri šegah ne gre za obstoj neodvisnih kulturnih fenomenov, je poleg siceršnjega spreminjanja, ki je sledilo spremembam v načinu življenja, pokazalo njihovo spreminjanje zaradi »mestnih postav«: šege skupnosti, kot na primer ofiranje, so omejevala določila občinskega reda.

Kar zadeva **METODE**, je bilo vnaprejšnje poznavanje terena in soočanje z ljudmi v vsakdanjih življenjskih situacijah vsekakor zelo velika prednost. Na to vedenje sem lahko naslonila pogovore z informatorji in usmerjala svoje zanimanje.

Največjo težo pri usmerjenih pogovorih so imela pričevanja

iz otroštva, ki so velikokrat težko zamolčala izraze socialnih nasprotij in globljih odnosov v družini. Skozi spomin na igro, tako doma kot s sovrstniki iz mesta, skozi spomine na starše, šolo in vzgojo enih in drugih, skozi njihove pripovedi o tem, kaj so želeli imeti in česa niso imeli, česa se radi spominjajo in česa kljub letom ne morejo pozabiti, sem gradila podobo sveta odraslih. Poleg opisa resničnega sveta sem iz ljudi želela vsaj do neke mere izvabiti tudi podzavest.

Poleg otroštva me je zanimalo njihovo malo okolje tudi v času odraščanja in pozneje, ko je bil njihov položaj v družbi že bolj ali manj jasen. Pri tem sem se želela popolnoma vživeti v njihovo življenjsko okolje in gledati svet iz njihove perspektive. Če je nekdo petdeset let zvonil v cerkvi, pozna mesto z drugega stališča kot lastnik gostilne, živinozdravnik ali bajtar na »Šutenpohu«. Iz te perspektive sem skušala oblikovati pogled na druge družbene skupine. Tako obravnavani prostor razpade na majhna življenjska okolja, ki se pokrivajo s prostorsko diferenciacijo mesta, na svet različnih profesionalnih in socialnih skupin, spremeni se v mozaik mozaikov. Na začetku in na koncu razkrivanja podob pa so posamezniki in vprašanje, kdo mi daje pravico razkrivati njihov notranji svet.

Ob vsem se mi je doživeto razbiranje »kulturnih kod« izkazalo kot najgloblje spoznanje.²⁵ Lakasti čevljevki in bele nogavičke, trdi čevlji iz svinjskega usnja domačega prašiča in otrok, ki ga je bilo v cerkvi tako sram bosih nog ... Belo pogrnjena miza in vsak dan juha v jušniku in za vsakogar dva krožnika; prt pepita, »fovš župa« in navaden krožnik; močnik v krožnikih; močnik v skupni skledi, »prstena« posoda za berača. In gospa Vidičeva, ki je rada poudarila, da so jim na Dunaju »v belih rokavicah stregli« ... Slavnostno okrašen božični drevešček z darili, ki jih je prinesel Jezušček; jaslice, ki niso hotele imeti »nemškega« dreveščka, in darila samo za posle na Štefan dan; jaslice, ki si jih je izrezljal »Cesar von Panama«. In nič jaslic in nič dreveščka ... Telovska procesija. Okrajni glavar, ki mu je sluga v procesiji nosil »pruko«, da je lahko poklekal nanjo, mestni župan in odborniki v žaketih in cilindrih in bogati posestnik Škerjanec s Škrjančevega, ki ni smel imeti žaketa in cilindra in po procesiji Pri Krištofu ni smel v »ekstra sobo«, temveč je moral ostati »v šanku«, ker je bil še vedno kmet. Njegov sin pa je tam pil kraherle, ki ga marsikateri mestni, še bolj pa predmestni otrok ni mogel ... Mestni policaj, ki je krotil živahne okoličane, njegove pritožbe o bogatih meščanih

pa je mestna oblast dajala »ad acta«. In napolitanka za policajevo hčer ... Dokler vse življenje ne razpade na preplet simbolov, ki povedo več kot zgodbe o njih.

Doživljanje je bilo torej najvišji spoznavni princip. Morda preveč oseben, da bi bil splošno razumljen, in preveč neoprijemljiv, da bi ga znanost sprejela brez povešanja oči. Razgovor pod kostanjem na Žalskem hribu, kjer je veter odnašal redkobesedne misli informatorja, mi je dal več kot poglobljen študij v arhivu. To ni zanikanje ali zmanjševanje vrednosti arhivskega gradiva, saj sem na njem gradila raziskavo tudi sama, temveč izraža potrebo po njegovi interpretaciji oziroma ovrednotenju življenja, na katero se nanaša. Prisluškovanje neizrečenemu. Prisluhnila sem odzvanjanju njihove resnice, tistemu, kar jih je bolelo, kar jih je osrečevalo, in kar je preprosto bilo.

Kljub temu je bilo potrebno preseči predvsem odmik obravnavanega časa od raziskovalnega trenutka. Prav zato je bilo pomembno arhivsko gradivo,²⁶ na katero sem naslonila pogovore. Največjo vrednost za objektivizacijo obravnavanega so imeli t. i. splošni spisi v Zgodovinskem arhivu, poleg njih pa policijski arhiv. To gradivo mi je omogočalo ugotavljati razmerje med normativnim in realnim, med idealom in življenjsko prakso. Razmerje med ustnim in pisnim se je večkrat izkazalo za razmerje med različnimi socialnimi plastmi. Informatorka je na primer raven potrežbe in vzdušja v gostilnah opisala z besedami: »*To je blo vse fino pa elitno pa mirno.*« S tem je predstavila svoj prostorski in socialni okoliš, ki pa, kot na primer dokazujejo policijska poročila, še zdaleč ni pomenil vsega mesta: policijska poročila so navadno beležila dogajanje v nižjih družbenih plasteh. Za 19. stoletje pa so bili arhivski dokumenti poleg nekaterih literarnih zapisov in časopisnih vesti edini vir. Do tja seže spomin le v obliki: »*Naš mama so zmer rekəl ...*«

V metodičnem pogledu so k zbliževanju z obravnavano tematiko veliko pripomogli novejši premiki v slovenski družbi. Ne le zaradi ponovnega večstrankarskega vzdušja, temveč tudi zaradi spreminjanja nekaterih družbenih norm. Medtem ko sem v osemdesetih letih odgovore na nekatera vprašanja iskala posredno, v zadnjem času to ni bilo več potrebno. Pri tem ni šlo toliko za politična kot za socialna vprašanja: razslojenost družbe spet postaja samoumevna.

Zavedala sem se odvisnosti interpretacij od svojega doživljanja obravnavanega in to sprejemala kot prednost. Kam-

nik bi sicer lahko le opisovala, z njegovo strukturo vred. V tem času me je življenje hkrati učilo sprejetosti in bivanja na robu. Te razsežnosti so me naučile sprejeti človeka na njegovi ravni, s svetom, v katerem živi, in z njegovim notranjim svetom. Razumeti ga do te mere, da ta svet na spoznavni ravni postane moj svet. Dragoceno pohištvo in stara »gredenca«, miza in razmajan stol. Orehovi rogljički, pozorno servirani na porcelanast krožnik, s kavo na srebrnem pladnju, in skodelica kave brez podstavka, servirana na časopis Delo. In nekje velika cunja za prah, ki tudi med obiskom prav nič ne moti ljudi duha. Vsakodnevni obisk maše in jaslice, ki so petinštirideset let čakale na podstrešju. Ljudje, ki z vestjo ali brez nje odločajo o usodi drugih, in brezposelnost, takšna in drugačna.

In skušala sem razbirati ravni sporočanja. Gospa, ki je ob mojem obisku iz »plehnate« posode jedla grahovo omako in pražen krompir, je imela pred vojno pet krznenih plaščev. V sobi poleg zasilne kuhinje, kjer sva se pogovarjali, pa je imela svojo nedotaknjeno preteklost: dragocene slike slikarjev od baroka do ekspresionizma itn., med drugim pa tudi posebno omarico za dragocen srebrni jedilni pribor. Dve sobi, dvoje časov, dvoje svetov in dvoje občutij. Ni dovolj le videti, potrebno je doživeti. Prodreti v zavest. Sprejeti resnice. Popolnoma prestopiti prag.

Pri samem **ZAPISU** sem morala rešiti nasprotje med skrbno sistematičnostjo, ki naj bi kar najbolj omogočila uvid v samo kulturo, in odmikom od te sistematičnosti in urejenosti, kot ga narekuje življenje. Želela sem se namreč odmakniti od klasičnega kánona in nanizati spoznanja v poglavja tako, kot zahteva vsebina sama.

Da bi na ubesedovalni ravni obravnavano kulturo čim bolj približala bralcu, sem pri zapisu v veliki meri vključevala neposredne izjave informatorjev. Dilemo, ali zapis prelit v zborni jezik ali ohraniti pogovorno podobo, sem rešila v prid pogovornosti. Zborni zapis bi ne le osiromašil avtentičnost sporočanja, temveč bi tudi zabrisal sicer malenkostne, vendar zelo zgovorne jezikovne razločke.²⁷ Pogovorni jezik Kamničanov je tako kot njihova kulturološka podoba poznal vrsto odtenkov od zbornega jezika do narečja, ki obkroža Kamnik. Presenetljivo pa je, da se različnost jezikovne podobe Kamničanov ne pokriva s siceršnjimi kulturološkimi nasprotji med njimi: pri nekaterih izobrazencih sem namreč na besedni in skladijski ravni zasledila izredno bogastvo jezika in odsev narečja. Ta pojav sem si razlagala z močno kamniško zavestjo, ki je navzoča pri njih: ti ljudje se namreč do

danes na nek način čutijo odgovorne za usodo Kamnika.²⁸ Najgloblja zavest je namreč tudi odgovornost. To spoznanje pa daleč presega jezikovno sporočilnost, saj izraža bistvo meščanskega samozavedanja.

Pri razbiranju jezikovnih odtenkov, ki so mi nevede razkrili bistvo, sem to, da sem domačinka, čutila kot veliko prednost, koristila pa mi je tudi jezikoslovna izobrazba. Pri samem pisanju me je povezanost z obravnavanim okoljem obremenjevala: izogniti sem se morala neposrednemu navajanju informatorjev. Odsotnost citiranja sicer varuje zasebnost, hkrati pa navedenim besedilom jemlje pričevalno moč. Videla sem tudi, da mi poznavanje vrste življenjskih zgodb lahko koristi le kot metodični raziskovalni pripomoček, pri sami ubeseditvi spoznanj pa jih lahko vključujem le posredno. Dovolila sem si samo fragmentarno vpletanje nekaterih usod v besedilo, pri čemer sem pazila, da niso prepoznavne, posebno pri nekaterih temah: nisem mogla na primer napisati, kaj so videli fantje, ki so v tihih mestnih ulicah ali bolj ali manj skritih stezah kamniškega obrobja odkrivali nove svetove, kdo je pri prelepi cirkusantki dobil sifilis in kdo je imel srečo, da ga ni, in še česa.

Srečevanje s Kamnikom je bilo srečevanje s posamičnimi usodami, ki je izzvenelo v njihov namenoma zabrisan preplet. In na koncu razmišljanja spet ostaja posameznik. Ostaja tam, kjer se neha opis in se začenja simbol.

¹ Marjanca Ftičar, Društva in prireditve v Kamniku 1914-1941, Vodnik po razstavi – razstavišče Veronika v Kamniku. Kulturni center Kamnik, Kamnik 1983, 88 str.

² Beseda »purgar«, v prvotnem pomenu »meščan« (iz nem. der Bürger), je imela v Kamniku več pomenov, ki so razloženi v nadaljevanju.

³ Marjanca Klobčar, Občina Domžale. Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja – 20. stoletje, Ljubljana 1989, 215 str.

⁴ Na sledi fevdalnih cehov v sodobni kapitalistični proizvodnji je opozoril dr. Slavko Kremenšek – glej S. Kremenšek, Uvod v etnološko preučevanje Ljubljane novejših dobe, Ljubljana 1980, str. 22-24.

⁵ Prim. Mary Douglas, Baron Isherwood, The world of Goods. Towards an Anthropology of Consumption, London 1978, str. 28.

⁶ Josip Suchy, Spomini Krištofovega Pepčka, Ljubljana 1928, str. 11.

⁷ Ta pomen je splošen in je bil poznan tudi v drugih mestih.

⁸ Ingeborg Weber-Kellermann, Kleinbürgeralltag als Ausstellungsgegenstand – ein Versuch. Rheinisch-westfälische Zeitschrift für Volkskunde, 28/1983, št. 1-4, str. 32.

⁹ Prav tam.

¹⁰ Kultura je v raziskavi mišljena kot celovitost materialnega, socialnega in duhovnega sveta, torej kot kultura v najširšem pomenu besede.

¹¹ Stará delnická Praha, Život a kultura pražských delníků 1848-1939. Akademia, nakladatelství ČSAV, Praga 1981, 314 str.

¹² AS, Kamniška Meščanska korporacija, 1076, fasc. 1, št. 24, 20. 4. 1894.

¹³ Borut Brumen, Naprej v preteklost in nazaj v prihodnost. Razvoj slovenske etnologije od Štreklja in Murka do sodobnih etnoloških prizadevanj, Ljubljana 1995, str. 163.

¹⁴ Prim. Luis Wirth, Urbanism as a Way of Life. The American Journal of Sociology, XLIV, 1/1938, str. 1-24.

¹⁵ »Na drén« – tesno skupaj, »zastopil« – razumeli.

¹⁶ Josip Suchy, nav. delo, str. 5-6.

¹⁷ B. La Witt in A. Sjögren, The undefinable Bourgeoisie. Ethnologia Europaea XVII/1987, št. 1, str. 51.

Tatjana Dolžan, Meščani mesta Kranja v obdobju med svetovnima vojnama. 40 let Gorenjskega muzeja, Kranj 1993, str. 90.

¹⁸ ZALJ, KAM 102, 93, št. 802, Zahvalno pismo generala Rudolfa Maistra ob imenovanju za častnega občana, 9. 4. 1924. Konec leta 1995 si je Kamnik rojstni dan Rudolfa Maistra, 29. marec, izbral za svoj občinski praznik.

¹⁹ Slavko Kremenšek, Ljubljansko naselje Zelena jama kot etnološki problem. Ljubljana 1970, 145 str., pril.; Slavko Kremenšek, Uvod v etnološko preučevanje Ljubljane novejši dobe. Ljubljana 1980, 87 str.; Mojca Ravnik, Galjevica. Ljubljana 1981, 260 str., pril.

²⁰ Ingrid Slavec Gradišnik, Med narodopisjem in antropologijo. Razvoj slovenske etnologije od Štreklja in Murka do sodobnih etnoloških prizadevanj, Ljubljana 1995, str. 125-140.

²¹ B. Kopzynska – Jaworska, Raziskave antropologije mesta v poljski znanosti. ČZN 62/1991, 1, str. 32.

²² Na pomen individualnega v meščanstvu je na podlagi poznavanja ljubljanskega meščanstva v javnosti opozarjal Damjan Ovsec.

²³ Najuglednejši posestnik iz predmestja na primer ni bil enak najuglednejšim posestnikom iz mesta. Šlo je torej za stopenjsko razslojevanje. To je blažila meščanska organizacija, Meščanska korporacija, ki je po drugi strani ustvarjala novo delitev.

²⁴ Termin »v mestu odkrivati in odkriti vas« je ob predstavitvi raziskovanja mestne in delavske kulture v ZRN, NDR in Švici navedel Borut Brumen, in sicer kot samokritično spoznanje tistega dela nemške etnologije, ki je sledil smernicam Albrechta Lehmana. – Borut Brumen, Raziskovanje mestne in delavske kulture v ZRN, NDR in Švici. ČZN 62/1991, Maribor 1991, str. 96.

²⁵ Na pomen življenjskih zgodb, osebnega odnosa raziskovalca do sveta, ki ga razkriva, in razmerja med zaznavnim in znanstvenim je leta 1993 opozorila tudi Mojca Ramšak: Mojca Ramšak, Na lovu za spominom. Glasnik slovenskega etnološkega društva 33/1993, 3-4, str. 63-69.

²⁶ Pri tem mislim predvsem na gradivo nekdanje mestne občine Kamnik, ki ga hrani Zgodovinski arhiv v Ljubljani, čeprav sem uporabljala tudi gradivo Arhiva Republike Slovenije.

²⁷ Pogovore sem večinoma snemala, in sicer vedno z vednostjo informatorjev. Zelo malo je bilo primerov, večinoma le na začetku pogovora, ko je uporaba diktafona slabila jezikovno neposrednost in avtentičnost.

²⁸ Nekateri so povezani v Klub kamniških intelektualcev.

NA PRAGU »BOLJŠEGA« SVETA

*»Kamālškā pudgar
na praga stoji.
Koga sã pa kósu, koga?»*

*Jast sãm pa kósu
An písalc mäsá –
Na knoféľ se mo
Pa močãnk pozna.»¹*

Odpiranje svetu sredi 19. stoletja je v Kamniku ustvarilo stoletje trajajočo zgodbo o prepletanju izročila in sodobnih teženj.

Kamnik pred zgraditvijo nove mestne hiše – šole in znanega zdravilišča leta 1876; izvirnik brani Dušan Messner, Kamnik

Kamnik. »Plac« pred letom 1904, ko je v središču trga še stala mestna hiša, rotovž. Ponosni purgar, ki trdi, da je jedel meso, na njegovem suknjiču pa je videti sledi »zaroštanega močnika«. Purgar na pragu med zasebnim in javnim. Med tem, kar je, in tem, kar je bil in kar želi biti. Purgar in njegov ponos, v katerem so zapisani privilegiji cesarskega mesta Kamnik.

Lik tega purgarja je ostal nespremenjen tudi potem, ko se je v času vladanja cesarice Marije Terezije počasi začela spreminjati podoba kamniške avtonomije. Šele sredi 19. stoletja, ko se je mesto začelo odpirati svetu, je prag kamniškega purgarja začel izgubljati stoletni pomen in smisel: purgar ni več ostajal samo pred vrati svoje zasebnosti in se ni oziral le na privilegije, v preteklost.

In soočenje dveh svetov, tistega, ki je Kamnik dvigal nad druga mesta, in tistega, ki je prihajal od drugod, priznaval moč sposobnosti in cenil svetovljanstvo, je v tem malem mestu ustvarilo stoletje trajajočo zgodbo o svojevrstnem prepletanju izročila in sodobnosti. O prepletanju med ljudmi in v njih samih.

Kljub vsem spremembam pa je Kamnik ohranjal svojo samobitnost tudi na pragu »boljšega« sveta. V novi čas ga je namreč spremljala moč posebnega.

»PRASTARA NAVADA« IN NOVI ČASI

Zavest o kamniški preteklosti je razpeta med slavo in propad. Med slavo, ki je mesto odlikovala v času grofov Andechs – Meranskih kot središče andeških posesti,² in čas propadanja skoraj pol tisočletja pozneje, ko je vlogo pomembne trgovske poti skozi Kamnik in poštne zveze prevzel Črni graben. To razpetost zapolnjuje čas, ko je bil Kamnik deležen privilegijev habsburškega dvora.

Habsburški dvor in deželni knezi so mesto Kamnik obogatili z več pravicami,³ za katere večinoma ni znano, kdaj in kako so bile prvič potrjene. Nekatere so varovale obrt in trgovino, druge so ščitile mesto kot celoto. Privilegijska knjiga mesta Kamnik iz leta 1528⁴ ohranja spomin na tedanje pravice. Listine potrjujejo več privilegijev, med njimi zakup raznih davčnih dohodkov v mestu, dovoljenje za volitev sodnika iz vrst meščanov, pravico, da sme meščane soditi le mestni sodnik, dovoljenje za naseljevanje

podložnikov iz dežele v mesto, pravico do gozdov v Kamniški Bistrici itn.⁵ Prav pravice do lesa v bistriških gozdovih pa so imele za nadaljnji razvoj Kamnika najbolj daljnosežne posledice.

Propadanje mestnega gospodarstva v 17. in 18. stoletju je obšlo raven kamniškega samozavedanja. Purgarski ponos, še vedno utemeljen v številnih »prastarih navadah«, je imel pomembno ekonomsko ozadje v pravicah do bistriškega gozda. Te so se tedaj celo povečale: gozd, za katerega ni znano, kdaj je prišel v last deželnoknežjega mesta Kamnik,⁶ je prvotno, tako kot samo mesto, pripadal deželnemu knezu, užitek pa so imeli kamniški meščani; ti so se v njem preskrbovali z drvmi in stavbnim lesom. Deželni knez je posegal v gozdno upravo in imel tam lovsko pravico,⁷ v svobodnem uporabljanju gozda pa so meščane omejevali še okoliški podložniki⁸ in rudarji.⁹ S pravicami rudarjev je bilo povezano fužinarstvo.

Mesto Kamnik je po reformah cesarice Marije Terezije postalo lastnik dotlej deželnoknežjega bistriškega gozda. V deželni deski, ki je bila proti koncu 18. stoletja urejena kot zemljiška knjiga, je kot lastnik tega gozda vpisan Kamnik, tedaj že kot cesarsko – kraljevo mesto.¹⁰

Pogosto potrjevanje in dokazovanje pravic, zaradi česar se je mesto obračalo neposredno na cesarja, ki je spore reševal, je v zavesti Kamničanov ustvarilo mnenje, da je bil Kamnik podložen samo cesarju. »*Nad nemo ni biv noben deželan glavar, nad nemo je biv cesar.*«¹¹ Z reorganizacijo državne uprave v času Ma-

Kamniški purgarji so se močno zavedali pravic, ki jih je imel Kamnik kot cesarsko-kraljevo mesto.

Kamnik, dopisnica, poslana leta 1907; dr. Niko Sadnikar, Kamnik

Sklicevanje na izročilo, ki je predvsem v povezavi z Meščansko korporacijo prinašalo materialne koristi, je Kamnik tesno povezovalo z dunajskim dvorom, Dunaj pa je hkrati pomenil stik s svetom in svetovljanstvo.

Cesar Franc Jožef, za Kamničane simbol starih pravic in odprtosti svetu; fotografija last Neže Stele, Kamnik

rije Terezije so mesta prišla pod nadzorstvo okrožnih glavarstev, kresij.¹² Ta sprememba se je močno vtisnila v javni spomin: *»Potem je tko pøršlo, da je imela že zlo nizka posvetna oblast pravice nad Kamənkam. In takrat so kamənsk meščani zapisal, kdo je u Kamənk, kere biše so to. In to so kamənsk meščani.«* Posest mesta je bila leta 1788 vpisana na 194 upravičencev.¹³

V tem času so bile pri gospodarjenju z gozdom splošne, javne koristi mesta še uravnotežene z zasebnimi koristmi meščanov. Upravičenci do gozda so bili meščani, posestniki zemljišč, ki so oblikovala dominij cesarskega mesta Kamnik.¹⁴

Do pomembne spremembe je prišlo sredi 19. stoletja. Upravna reorganizacija, ki je po marčni revoluciji uvedla politične občine, teritorialno različne od prejšnjega dominija, je v razmerje do bistriškega gozda vnesla usodno nasprotje. Staro mesto Kamnik je postalo sestavni del mestne občine Kamnik, ki je bila nova upravna enota. Z uveljavitvijo provizoričnega občinskega zakona iz leta 1849 je namreč mesto z Zapricami in Perovom, pozneje pa še s Košišami oblikovalo novo politično občino.¹⁵ Upravno je torej nastopalo kot mestna občina, ne več kot mesto Kamnik.

Kljub tem spremembam je bilo razmerje v upravi bistriškega gozda nekaj let isto. Nekdanji upravičenci, ki so se imeli za

edine dediče te pravice, so se organizirali šele po letu 1857, ko je mestna občina razpisala licitacijo za večjo količino lesa.¹⁶ Tedaj je prišlo do nasprotja med starimi meščani, ki so hoteli doseči ločitev njihovega skupnega premoženja od občinskega, in novim mestnim občinskim odborom: ta je trdil, da je bil bistriški gozd last mesta, ne posameznih meščanov. Pravda, ki je izšla iz tega nasprotja, je trajala skoraj stoletje.¹⁷

Tako kot se je mesto v 18. stoletju upiralo poseganju države v njeno upravo in gospodarjenje,¹⁸ tako so lastniki bistriškega gozda, »gospodarji premoženja kamniškega mesta«,¹⁹ branili svoje pravice. Predsednik skupnosti kamniških meščanov je bil do leta 1854 mestni sodnik, nato je bila do leta 1866 ta skupnost združena z mestno občino, 16. oktobra leta 1866 pa je dobila samostojni odbor.²⁰ Gospodarjenje z bistriškim gozdom in drugo posestjo nekdanjega mestnega dominija so namreč od leta 1866 urejale Določbe o gospodarstvu s premoženjem sosesk v dodatku II. občinskega reda za Kranjsko. Na podlagi teh določb se je iz skupnosti upravičenih meščanov tedaj oblikovala Meščanska korporacija.²¹

Dokler je bil upravna enota mestni dominij, kljub ločevanju med t. i. upravičenimi hišami in hišami, ki niso imele pravice do drv iz mestnega gozda, ni prihajalo do pomembnejših konfliktov. Spor je nastal s priključitvijo vasi in ni izražal samo varovanja starih pravic, temveč tudi nasprotje med mestnim in vaškim.

Mestna občina in Meščanska korporacija sta odtlej nastopali kot dva samostojna subjekta, ki sta bila sicer drug od drugega v marsičem odvisna, v nekaterih pogledih pa sta si nasprotovala. Leta 1867 sta obe organizaciji sklenili pogodbo o upravljanju z mestnimi dohodki,²² kamniški župan pa je zahteval razmejitev mestnega in meščanskega.²³ Nasprotovanje med sodobnosti prilagojeno mestno občino in skupnostjo meščanov, ki so bili deležni posebnih pravic, je bilo tudi terminološko. Izraz »kamniški purgar«, ki je v fevdalnem Kamniku pomenil katerega koli meščana, se je zožil na upravičence Meščanske korporacije; prvotni pomen je ohranil le za okoličane, ki razmer v mestu niso poznali.

Ustanovitev Meščanske korporacije, dediča srednjeveških pravic mesta Kamnik, je časovno sovpadala z novimi procesi, ki jih je označeval nastanek Narodne čitalnice v Kamniku: ta je bila ustanovljena le dve leti po ustanovitvi Meščanske korporacije. Miseslna dediščina preteklosti, vezana na gospodarske pravice malega srednjeveškega mesta, nekdanj zaščitenega z mestnim obzidjem in privilegiji, se je soočila s sodobnostjo, ki je svojo samobitnost zaz-

V Kamnik je z odpiranjem svetu proti koncu 19. stoletja prodril »duh novega časa«, ki se je v vsakdanjem življenju soočal s tradicionalnim purgarnstvom.

Sprevod gostov ob »narodni slavnosti« v Kamniku leta 1897; dr. Niko Sadnikar, Kamnik

navala v nacionalnosti, v slovenstvu. »Prastare navade« v nasprotju z interesi, ki so se navezovali na lastni narod. Izročilo in sodobnost.

Obe organizaciji, Meščanska korporacija in Narodna čitalnica, pa sta izražali kamniško samobitnost, utrjevali meščansko zavest in v precejšnji meri združevali iste ljudi. To strukturo pa so dopolnjevali in preoblikovali še ljudje, ki so prihajali v Kamnik zaradi upravnih in gospodarskih sprememb in so mesto zaznamovali s svojo navzočnostjo.

Veliko je bilo torej razlogov, da je Josip Ogrinec leta 1870 lahko zapisal: *»Tudi v Kamniku je namreč zdaj že do dobrega prodrla prava zavest, da posihmal velja računiti s tirjatvami in pridobitvami novega časa, kateremu je geslo: napredek v vsem! Le redko kdo boče še ostati kamniški 'purgar' po starem kopitu; vsi drugi željno stopajo naprej, radi družče se okoli narodnega zavoda. /.../ Čitalnica namreč kamniška us-*

pešno napreduje svojim udom v lepem številu velikokrat na vedro razveseljevanje, vedno pa na blago korist.«²⁴

In veliko je bilo razlogov, da sta te misli več kot dvajset let pozneje ponovila Josip Benkovič²⁵ in Ljudevit Stiasny.²⁶ Tudi tedaj je bilo namreč še dovolj »purgarjev po starem kopitu«, da so odprtost za novosti in duh svetovljanstva čutili kot nekaj, kar za Kamnik ni bilo značilno. Tudi zato je bilo to mesto nekaj posebnega.

PROSTORSKA ČLENITEV MESTA

Lastništvo bistriških gozdov je bilo navzven najbolj vidno v sami podobi mesta oziroma v njegovi velikosti. Pravice so bile vezane na posamične meščanske hiše, zato niti posamezniki niti

mesto kot celota niso želeli, da bi se mesto širilo: nove hiše namreč ne bi imele pravice do deleža v bistriških gozdovih.

Leta 1516 je imel Kamnik 177 hiš, in sicer v samem mestu 96, na Grabnu 12, v predmestju, imenovanem Pred mostom (v Podgori in v Novem trgu), 15, na Šutni 29 in Pod Žalami 6, 19 pa je bilo plemiških hiš.²⁷ Ob davčni rektifikaciji sredi 18. stoletja je bilo v mestu poleg 182 obdavčenih meščanskih hiš še 30 mestnih hiš in hiš tujih gospostev, to je skupaj 212 hiš.²⁸ Leta 1880 je bilo v mestu Kamnik s predmestji 221 hiš, torej se je mesto v več kot sto letih povečalo le za 9 hiš; skupaj s Fužinami, Košišami, Perovom, Žalami in z Zapricami je bilo tedaj v Kamniku 291 hiš.²⁹ Leta 1910 je imel Kamnik s »predkrajji« 351 hiš, in sicer mesto s predmestji 262, sredi 19. stoletja priključene vasi pa 89 hiš.³⁰

Od leta 1516 se torej število hiš kljub priključitvi bližnjih vasi ni niti podvojilo. Nič večjega porasta ni bilo čutiti po 1. svetovni vojni, saj je imel Kamnik leta 1931 le 396 hiš.³¹ Kritično poročilo iz leta 1926 za stagnacijo Kamnika krivi Meščansko korporacijo: »Stanovanjska beda – V neki stvari pa Kamnik nikakor noče s časom. Zidati noče nihče. Ali ni čudno, v tridesetih letih se je Kamnik pomnožil za celi dve hišici na svojih skrajnih periferijah. Pa še ti dve je postavil upokojen uradnik, ker bi sicer moral na cesto. Zato

Posebne pravice kamniških meščanov so bile povezane z lastništvom hiš, zato se je Kamnik zelo počasi širil, ohranjal pa je tudi strogo delitev na mesto in stara predmestja.

Kamnik okrog leta 1900; dr. Miloš Levičnik, Ljubljana

*je stanovanjska beda velika skrb in briga okrajnega glavarstva. Ali kaj pomagajo vse seje, ko pa stanovanj ni. Meščanska korporacija bi si res enkrat lahko izprašala vest in se pokesala svojega 'prostozidarskega' greba.*³² Tudi iz teh razlogov je bila podoba starega cesarsko-kraljevega Kamnika v času industrializacije še vedno dobro prepoznavna.

Delitev Kamnika na mesto in predmestja Šutna, Graben, Podgora in Novi trg je bila ob koncu 19. stoletja tako še dobro vidna, ponekod je bilo vidno celó obzidje, ki je ločevalo mesto od predmestij. Vlogo nekdanjih mestnih vrat so opravljale mitnice, ki so bile v predmestjih Šutna, Graben in Podgora. Od srede 19. stoletja priključene vasi Košiše, Žale, Zaprice in Perovo so bile samo upravno deli mesta: dejansko so bile iz njega izločene.

Kamnik je imel kljub majhnosti povsem jasno notranjo prostorsko členitev. Pri tem ni šlo samo za zgodovinsko in geografsko utemeljene urbanistične posebnosti, temveč za gospodarske razločke, posebnosti v kulturološki podobi oziroma načinu življenja posamičnih enot in za pomembne razločke v vrednotenju. Zato je bil Klanec tista naravna meja med mestom in najpomembnejšim predmestjem, Šutno, ki je bila podrtá ravno v pravem času, da je to dejanje dobilo simbolno razsežnost.

MESTO so od predmestij ločevale naravne pregrade: Trutzturm, Klanec, Mali grad, Kamniška Bistrica oziroma Mlinščica in ostanek nekdanjega jarka pred Grabnom, ki ga je označevalo ledinsko ime »Pomlak«. Krog s Trutzturmom je sklenil samostanski vrt. Spomin na nekdanja mestna vrata so ohranjali še kapelica na Klancu, kjer naj bi bila ob nekdanjih mestnih vratih vzdana tudi kamnita plošča s kamniškim grbom, znamenje Janeza Nepomuka ob Železnem mostu in ožina pri Albrehtovi hiši v smeri proti Grabnu. V Svinjski ulici sta na nekdanjo ločnico mesta spominjala domače ime »Pär brič«³³ in ustno izročilo, povezano z njim.

Mesto se je od predmestij na prvi pogled ločevalo zaradi večjih in lepših, predvsem pa pomembnejših hiš ob glavnih ulicah. Največja stavba na trgu je bila nova mestna hiša;³⁴ ta je leta 1880 prevzela vlogo nekdanjega rotovža, ki je do požara leta 1804 stal tej stavbi nasproti, vendar je bila bolj poznana kot šola. V to poslopje so, potem ko so znižali Klanec, vzdali ploščo z mestnim grbom, sicer pa so bili v njem poleg šole še prostori Meščanske korporacije in mestne občine, nato pa še Mestne hranilnice.

V mestu so bili okrajno glavarstvo, davkarija, sodnija, pošta, frančiškanski samostan, tu so imeli svoje stavbe Narodna čitalnica,

Prosvetno društvo in Sokol. Mesto je nudilo stanovanje okrajnemu glavarju in drugi »politični gosposki«. Tu so bile pomembnejše slovesnosti in promenade, sem so bile namenjene povorke s kolodvora in procesije iz šutenske cerkve, na Glavnem trgu so bili sejmi. Glavni trg je imel potem, ko ga je župan dr. Maks Samec dal izravnati, še lepšo podobo; pred tem so bila tla ponekod celo meter in pol nižja. Čeprav je bilo v samem mestu še nekaj kmetij, so ga navzven opredeljevale njegova upravna vloga, trgovina, gostilne in restavracije, ki so imele tu najvišjo raven.

Že pred tem, ko so leta 1882 znižali Klanec, se je samemu mestu najbolj približalo predmestje **ŠUTNA**. Farna cerkev in središče dekanije, ob kateri je bil znameniti špital in približno do leta 1733 pokopališče,³⁵ so Šutno dvigali nad druga predmestja. Potok, imenovan Šutenpoh, ki je tekel z Žal proti Mlinščici, je Šutno na jugu in zahodu ločeval od mungeške fare, kamor je spadalo že sosednje Podgorje. Po letu 1787, ko so se iz kamniške župnije postopno izločile duhovnije Mekinje, Vranja Peč, Stranje, Rova in Tunjice, je kamniška župnija dobila vas Podgorje³⁶ in potok Šutenpoh v cerkvenoupravnem pogledu ni bil več ločnica.

Poleg kmetijstva in nekaterih drugih obrti in trgovine je bilo za šutensko predmestje značilno strojarstvo – »ledrarija«, ki je

Po letu 1880 je središče mesta doživelo več sprememb, ki so polepšale njegov zunanji videz.

Glavni trg v Kamniku pred 1. svetovno vojno; Brigita Karner, Kamnik

bilo omejeno na odmaknjeni del ob potoku, imenovanem Žajspoh.³⁷ Leta 1880 je bilo v Kamniku zabeleženih še 7 strojarn.³⁸ Šutna je bila tedaj že pomembnejša zaradi drugih vlog, saj je medtem postala privlačna za pomembne meščane, predvsem za »močne naprednjake«. V tem delu mesta so se naselili zdravniki, živinozdravnik, lekarnar, fotograf, tu so bili orožniška postaja, zasebni muzej, pogrebni zavod, nekateri pomembni obrtniki, gostilničarji in trgovci. Šutna se tedaj tudi po zunanosti hiš skoraj ni razločevala od mesta, hiše pa so imele, za razloček od večine hiš v mestu, vrtove.

Razločki med mestom in Šutno so torej proti koncu 19. stoletja vedno bolj bledeli. Navzočnost pomembnih posameznikov je Šutni dajala večji pomen. Znižanje Klanca se je zato dr. Maksu Samcu³⁹ zdelo skoraj enako pomembno kot postavitve mestne hiše: konec leta 1880, torej v letu, ko je Kamnik dobil mestno hišo, je občinski odbor že razpravljal o odpravi Klanca.⁴⁰ V pol leta so podrlhi hiše na Klancu in znižali vzpetino, ki je zaključevala mesto na zahodu,⁴¹ in na Vrhpolju začeli lomiti kamenje za »škarpo«.⁴²

Hkrati z odpravljanjem urbanističnih razločkov med mestom in predmestjem so prihajala v ospredje strankarska nasprotja. Za kapelice, ki so jih podrli ob znižanju Klanca in urejanju ulic in

Znižanje Klanca leta 1882 je mesto simbolično odprlo ne le predmestju Šutna, temveč tudi svetu.

Pogled s Šutne proti mestu okrog leta 1891; nekdANJI klanec vrisal slikar Maks Koželj; Aleš Koželj, Kamnik

trga v mestu, je občinski odbor sklenil, da se ne bodo zidale iz občinskega premoženja, temveč »iz *doneskov privatnikov*«. Meščani so najbolj pogrešali prav kapelico na Klancu ob poti na Mali grad,⁴³ vendar kljub prizadevanjem novega občinskega odbora niso zgradili niti te kapelice. Miselnost, ki je podrla naravno mejo med mestom in predmestjem, torej med bolj privilegiranim in manj privilegiranim, postavitvi znamenj v mestu ni bila naklonjena.

Na severu se je mesto zaključilo z ožino pri Albrehtovi hiši; tam se je za nekdanjim jarkom ob mestnem obzidju nadaljevalo predmestje **GRABEN**, ki je v socialnem in profesionalnem pogledu zaostajalo za šutno.

Dokaj osamljeno mnenje, da je Kamnik svoj Graben poimenoval po dunajskem Grabnu in s tem izrazil svojo pripadnost habsburškemu dvoru,⁴⁴ zavrača splošno uveljavljeno prepričanje, da je Graben dobil ime po jarku, vodi, ki ga je ločevala od mesta. Ob severnem delu mestnega obzidja – ob zidu ob samostanskem vrtu do Žajspoha – je bil namreč obrambni jarek. V katastru iz leta 1868 je na tem mestu še najti imena »Za bajarjem«, »Pomlak«.⁴⁵ Ustno izročilo tega ne povezuje več z jarkom za mestnim obzidjem,⁴⁶ temveč z močnimi naravnimi izviri: »*Iz Polan je cev*⁴⁷ *budič dol teku.*« Še okrog leta 1900 so tam frančiškani gojili želve, »šildkrote«.

Usodno odvisnost Grabna od vode in od fužinarstva z žebjarstvom je bilo čutiti v drugi polovici 19. stoletja. Leta 1852 je vitez Andreolli prodal svoje fužine vojaškemu erarju, ki je tam zgradil smodnišnico. Hišo na Grabnu, ki jo je Andreolli kupil od predhodnega lastnika fužin, barona Codellija, je, kot da bi usoda želela zabrisati tudi ta spomin na fužinarstvo, odplavila voda.⁴⁸ Kmalu so zamrle še druge sledi za to dejavnostjo, predvsem žebjarstvo: leta 1880 so zabeleženi še 4 fužine za izdelovanje kos in sekir in en žebjar.⁴⁹ Hkrati s tem je izumrla domača dejavnost, ki je dopolnjevala žebjarstvo – kvačkanje kopic za dojenčke.⁵⁰ Izginila je tudi govorna posebnost Grabenčanov – »pikalajevcev«: glasova »r« in »l« so namreč izgovarjali kot »j«, kar postavlja vprašanje izvora te skupine prebivalcev.⁵¹

Z zatonom fužinarstva in žebjarstva je severni del mesta zaznamovala nova industrija – poleg smodnišnice – »cesarsko-kraljeve praharne« – sta jo omogočali še keramična industrija – »porcelanska pečnica«⁵² – in Prašnikarjeva cementarna v sosednjih Mekinjah. Nobenega drugega dela mesta zato industrija ni tako zgodaj in neposredno zaznamovala kot prav Graben.

Kljub hitremu vdoru sodobnosti je Graben, »kamniški El-dorado«, ohranil svojo individualnost: znan je bil namreč po gostilnah in družabnosti, intelektualci pa se v tem delu mesta niso naseljevali. Mrličem z Grabna in z Žal je zvonilo v podružnični cerkvi na Žalah, Graben je imel z Žalami tudi svoje žeganje, ki se je na veselem Grabnu uveljavilo kot »grabenški krempelc«: »*Tedaj pozvanjajo in pritrkujejo po cerkvah, pokajo z možnarji in majnik se veličastno zapored zaletuje po vsem tamošnjem zakotji, da potresa gore in srce, da na daleč po vsi okolici vedo in jasne-ga lica z Grabenčani vred pravijo: Jutri pa naša in cesarska.*»⁵³

ŽALE in **KOŠIŠE** v samo mesto Kamnik niso sodile, z upravnno reorganizacijo sredi 19. stoletja pa so bile priključene mestni občini. Ker v času reform cesarice Marije Terezije niso bile del mesta, tam ni bilo upravičencev Meščanske korporacije, kajžarski značaj naselij pa se je postopno dopolnjeval z delavskim. »*Mi smo tem bišam rekæl bajte, pa nobenmo ni blo prov, če s reku bajta.*«

Na drugi strani mesta, pod Starim gradom, sta bili stari predmestji **PODGORA** in **NOVI TRG**. Podgora, s prvimi hišami na desnem bregu Bistrice vred prvotno uradno imenovana Pred mostom,⁵⁴ z delno kmečkim značajem, in kmečki Novi trg. Hiše v Podgori so bile stisnjene pod Stari grad, delno pa na breg med cesto in Bistrico oziroma Nevljico; že na zunaj je bilo čutiti, da ne nudijo

Graben je bil pred industrializacijo predmestje žebbljarjev, potem pa je ohranjal samo še sloves svojih gostiln.

Del samostana in predmestje Graben z Mekinjami v ozadju okrog leta 1930; Brigita Karner, Kamnik

takega udobja kot hiše v mestu. Več hiš je tudi z vsebino izražalo utesnjenost in obrobnost, v marsičem pa večjo navezanost na skrivnostno izročilo.⁵⁵

Novi trg, čeprav v sosesčini Podgore in samo na drugem bregu Kamniške Bistrice kot mesto, je imel od vseh nekdanjih predmestij Kamnika najdlje vaški značaj. Vlogo, ki jo je imel v preteklosti, je ohranilo njegovo ime, saj se je tu kot konkurenca meščanski trgovini pojavila kmečka trgovina. Kmečki značaj naselja so ob koncu 19. stoletja poleg dninarjev dopolnjevali delavci, nekateri kmetje in kajzarji pa so izdelovali mizarski klej in ga prodajali v Ljubljano. Spodnji del Novega trga so pejorativno imenovali »Cganska vas«.

Ne le v gospodarstvu, tudi v zavesti ljudi, ki so bili prav tako člani Meščanske korporacije, je bil Novi trg bolj vas kot mesto. Nekateri prebivalci Novega trga so bili torej člani Meščanske korporacije in vaščani obenem. In spominjanje danes ga nevede poimenuje kot »... mi vaščani ...« ali »... ko smo šli v mesto, smo vedno obuli čevlje ...« Njihovo samozavedanje pa trdi, da niso bili ne meščani ne vaščani in ne delavsko naselje. Novi trg je imel vaško središče s Tomanovo lipo in kapelico,⁵⁶ kjer so imeli vsako

Pod Starim gradom, ob izlivu Nevljice v Kamniško Bistrico, je bilo predmestje Podgora.

Obrežje Nevljice pred Kamnikom, levo del Podgore; pred staro Šafarjevo hišo je vidna mitnica; Helena Mušič, Kamnik

leto pred svetim Antonom pobožnosti, bilo pa je tudi edino od prvotnih predmestij, ki leta 1888, ko je bil v Kamniku napeljan vodovod, ni dobilo svojega vodnjaka.

Te pravice niso bile deležne tudi **ZAPRICE** na drugi strani mesta, ki pa niso bile vključene v nekdanji mestni dominij. V tem času so nekatera poslopja zapriške graščine že imela nove lastnike in novo funkcijo; najvidnejša je bila gostilna Pri Krištofu. Poleg tega so bile Zaprice na drugi strani potoka Šutenpoha, ki je do leta 1787 ločeval kamniško faro od mengeške.

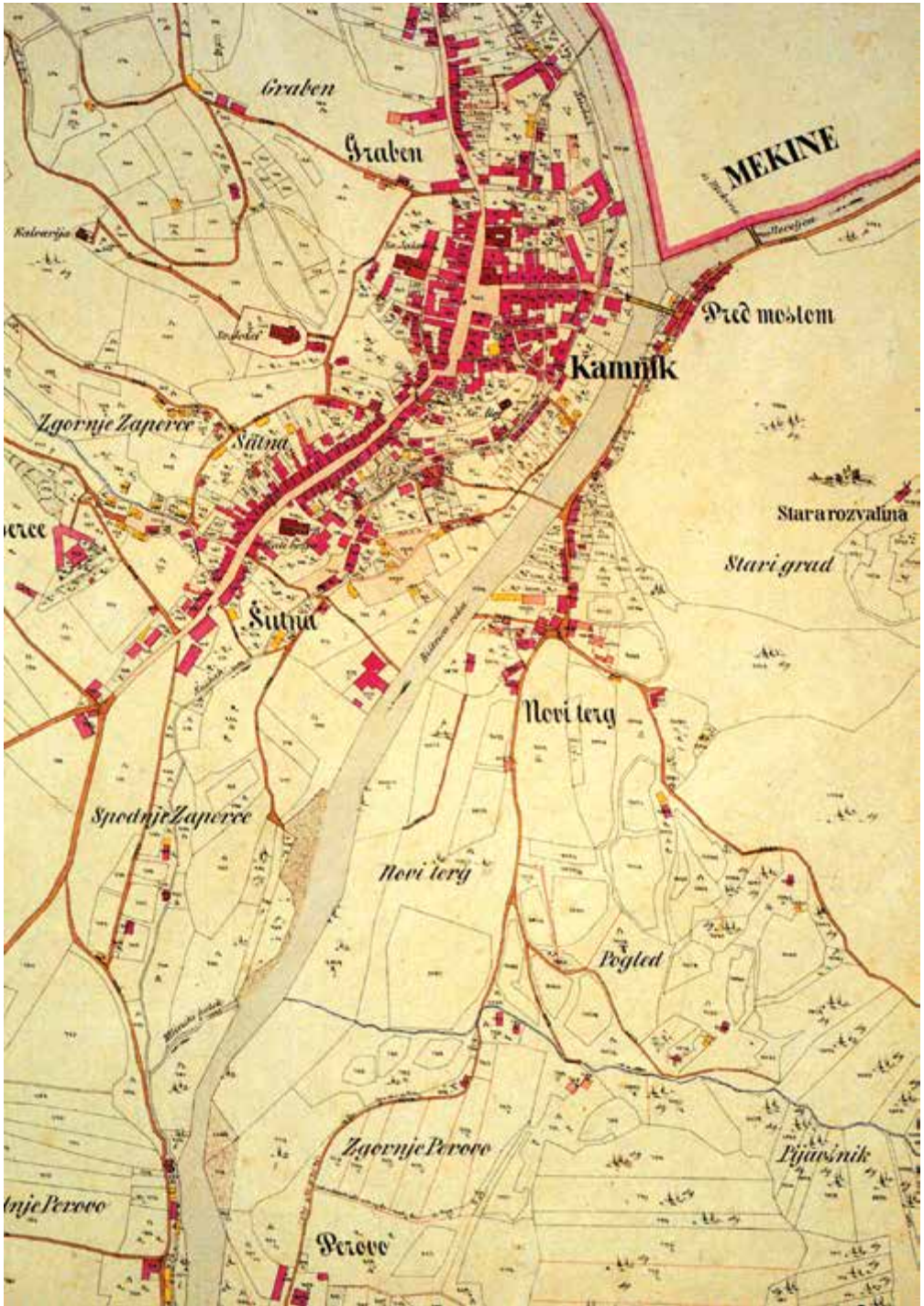
Vas **PEROVO** je bila priključena Kamniku z upravno reorganizacijo po marčni revoluciji. Oba gradiča, Spodnje in Zgornje Perovo, sta bila po ljudskem izročilu zgrajena kot obramba pred Turki: stojita skoraj simetrično na obeh bregovih Bistrice, saj so Turki prodirali ob vodi. Kmečki značaj naselja, dopolnjen z mlinom in žago – poleg kmetij sta od zemlje živeli obe graščini – je ob koncu 19. stoletja začela spreminjati kovinska industrija, znana predvsem kot »Špalekova tovarna«.

Perovo je bilo izključeno iz Meščanske korporacije pa tudi sicer so bili Perovčani za Kamničane vaščani. V samem Kamniku so se najbolj uveljavili v dejavnostih, ki jih je vodila cerkev na

Od starih kamniških predmestij je imel najbolj kmečki značaj Novi trg, vendar so imeli nekateri Novotržani prav tako purgarske pravice.

Kamnik, spredaj Novi trg, okrog leta 1910; Brigita Karner, Kamnik

Kamnik s starimi predmestji in sredi 19. stoletja priključenimi »predkrajji«.

Arhiv Republike Slovenije, SI AS 181, Reambulančni kataster za Kranjsko, k. o. Kamnik, L269

Šutni. Tu sta se velikokrat, predvsem pri procesijah, soočila kamniški meščanski ponos in perovska lokalna pomembnost: »*Smo pe postavl!*« Zaradi kovinske industrije je bil na Perovem tudi večji delež delavcev, ki so predvsem ta del mesta zaznamovali s svojim pogledom na svet.

Kljub majhnosti Kamnika je imel torej vsak del mesta oziroma vsako predmestje svoje posebnosti, ki so ga ločevale od drugih mestnih enot, in svojo lastno protislovnost. Vsak del pa je imel tudi svoj čar, ki je domačinom omogočal, da so čutili pripadnost najožjemu okolju, in Ljudevit Stiasny ni kar tako zapisal: »*V resnici toliko prirodnih krasot, toliko častitih starin, toliko mogočnosti v enoti in enote v mnogoličnosti, toliko neprisiljene prijetnosti in preproste zabave v tako ozkem okviru ne najdeš daleč na okoli.*«⁵⁷

Razslojenost mestnih predelov je bila ob tem jasno razvidna: medtem ko je bledela ločnica med nekdanjim mestom in predmestji, je meja med mestom, oblikovanim pred marčno revolucijo, in »predkrajji«, priključenimi po njej, ohranjala svojo moč. To je bilo vidno na področju komunalne ureditve in v nekaterih pravicah, kar se je odražalo tudi v vrednotenju. Še leta 1918, ko so meščanom delili nakaznice za sladkor, je bilo na primer v razglasu objavljeno: »*Sladkorja dobi vsaka oseba iz mesta, Šutne, Grabna, Novega trga, Podgore in Fužin po 3/4 kg, osebe iz predkrajev, to je Zapric, Perovega, Žal in Košiš po 1/2 kg.*«⁵⁸ Razslojenost mestnih predelov je utrjevala tudi navzočnost Meščanske korporacije: ljudje iz predkrajev namreč niso imeli korporacijskih pravic. Stari Kamnik je tako poleg naravnega okolja – umešččnosti med Stari grad, Bistrico, Nevljico in Žale – varovala njegova lastna preteklost.

Status novih kamniških predmestij, priključenih sredi 19. stoletja, je bil povsem drugačen od statusa starega mestnega dominija.

Znamenje ob poti na Perovo v času med obema vojnama; Helena Mušič, Kamnik

Kljub tem razločkom pa je bilo veliko področij, kjer je Kamnik nastopal kot celota. Počasi se je vendarle oblikovala zavest, ki je mestno občino Kamnik priznavala za skupnost.

¹ SNP IV, št. 8559, str. 693, odlomek; zapis polglasnika je prilagojen zapisu pogovornega jezika v nadaljnjem besedilu.

² Tedaj je Kamnik zaznamovala pomembna trgovska pot med Primorjem in Podonavjem.

³ Fran Zwitter, Starejša kranjska mesta in meščanstvo. Ljubljana 1929, str. 7-8.

⁴ AS, Kamniška meščanska korporacija, 1076, fasc. 1, št. 1.

⁵ Božo Otorepec, Privilegijska knjiga mesta Kamnika iz leta 1528, KZ IV/1958, Ljubljana 1958, str. 87-110.

⁶ Vlado Valenčič, Bistriški gozd in kamniški meščani, KZ III/1957, Ljubljana 1957, str. 72.

⁷ Prav tam.

⁸ Nav. delo, str. 73.

⁹ Nav. delo, str. 74.

¹⁰ Prav tam.

¹¹ Zaradi vpisa lastništva v tem času večina Kamničanov meni, da je dala mestu gozdove cesarica Marija Terezija.

¹² Vlado Valenčič, Iz kamniškega gospodarstva v 18. stoletju. KZ VI/1960, Ljubljana 1960, str. 8.

¹³ Nav. delo, str. 29; posamične hišne številke je opredeljeval tudi Statut za upravljanje in uživanje skupnega premoženja upravičencev Meščanske korporacije v Kamniku, ki je veljal do 2. svetovne vojne.

¹⁴ Valenčič, Bistriški gozd, str. 75.

¹⁵ Prav tam.

¹⁶ Nav. delo, str. 76.

¹⁷ Prav tam.

¹⁸ Prim. Valenčič, Iz kamniškega gospodarstva, str. 5-34.

¹⁹ AS, Kamniška meščanska korporacija (KMK), 1076, fasc. 3, št. 15.

²⁰ Ljudevit Stiasny, Kamnik, Zemljepisno – zgodovinski opis. Ljubljana 1894, str. 61.

²¹ Valenčič, Bistriški gozd, str. 76.

²² AS, KMK 1076, fasc. 1, št. 24.

²³ AS, KMK 1076, fasc. 1, št. 38-45.

²⁴ Josip Ogrinec, Kamnik. Letopis Matice slovenske, Ljubljana 1870, str. 229.

²⁵ Josip Benkovič, Kamnik, Prirodopisno zgodovinski obraz. Dom in svet 11/1892, str. 517-554.

²⁶ Stiasny, Kamnik, str. 15.

²⁷ Mittheilungen d. Museal – Vereins f. Krain. XVIII. (1905), str. 38-69; nav. po Janko Polec, Kamniške meščanske hiše in njihovi lastniki v dve sto letih. KZ I/1955, str. 52.

²⁸ Valenčič, Iz kamniškega gospodarstva, str. 27.

²⁹ Spezial Orts-Repertorium von Krain, Dunaj 1884, str. 139.

³⁰ Spezialortsrepertorium der österreichischen Länder, VI. Krain, Dunaj 1919, str. 97.

³¹ Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine. Knjiga I, Beograd 1937, str. 19.

³² Slovenec 59/1926, 12. marec, leto LIV, str. 4.

³³ Pri biriču.

³⁴ Poslopje današnje pošte.

³⁵ Spomenica mestne nadžupnije Kamnik, str. 19.

³⁶ Na podlagi pisma papeža Pija VI. »In universa gregis dominicae cura« je bila leta 1787 župnija Kamnik odvzeta goriški nadškofiji in priključena ljubljanski škofiji, tej spremembi pa so sledile tudi spremembe župnijskih meja.

Catalogus Cleri 1885, str. 136. Nav. po Spomenica mestne nadžupnije Kamnik, str. 21.

³⁷ Za genezo imena Žajspoh v Kamniku veljajo tri razlage. V reambulančnem katastru iz leta 1868 je ta umetni potok zapisan kot Šusbah (iz nem. der Schuß – brzica). Drugi pomen izhaja iz tega, da so bile na tem potoku – kanalu – urejene zapornice (iz nem. die Schleuse – zapornica, rake), tretji pomen pa je slabšalen: Žajspoh naj bi bil umazan potok (iz nem. die Scheiße – govno, iztrebek), kar pa ni bilo res.

³⁸ Statistischer Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Laibach über die volkswirtschaftlichen Zustände in Krain für das Jahr 1880. Laibach, str. 276.

³⁹ Dr. Maksimilijan Samec je bil župan Kamnika med letoma 1879 in 1886 (Stiasny, Kamnik, str. 63).

⁴⁰ ZALj, KAM 102, fasc. 27, b. n. š., vabilo, napisano 28. 12. 1880.

⁴¹ ZALj, KAM 102, fasc. 27, b. n. š., zapisnik seje z dne 30. dec. 1881.

⁴² ZALj, KAM 102, fasc. 27, št. 618, zapisnik seje z dne 6. julija 1882.

⁴³ ZALj, KAM 102, fasc. 27, št. 588, zapisnik seje z dne 17. junija 1884.

⁴⁴ Po inf. dr. Nika Sadnikarja naj bi bilo to mnenje veterinarja, zbiralca in mecena dr. Josipa Nikolaja Sadnikarja.

⁴⁵ AS, Reambulančni kataster, katastrska občina Kamnik.

⁴⁶ Iz nem. der Graben – jarek, grapa.

⁴⁷ Zapis končnega -v v vseh narečnih besedilih v položaju na koncu besede zaznamuje dvoustnično izgovorjavo.

⁴⁸ Janko Polec, Kamniške meščanske hiše in njihovi lastniki v dve sto letih. KZ I/ 1955, str. 83.

⁴⁹ Statistischer Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Laibach über die volkswirtschaftlichen Zustände in Krain für das Jahr 1880. Ljubljana, str. 258-315.

⁵⁰ Inf. dr. Albert Čebulj.

⁵¹ GNI O 6219.

⁵² Ogrinec, Kamnik, str. 228.

⁵³ Nav. delo, str. 230.

⁵⁴ Polec, Kamniške meščanske hiše, str. 54.

⁵⁵ To izročilo se je v precejšnji meri navezovalo na rokovnjače, spomin nanje pa je ohranjen tudi v nadaljevanju Podgore, v »Veliki ulici« v mestu, predvsem v nekdanji gostilni Pri nebeškem očetu.

⁵⁶ Sveti Anton iz stare kapelice je danes vogelni steber drvarnice na dvorišču poleg kamniške lekarne (iz Novega trga ga je prinesel zbiralec dr. Binter), klesane dele zadnjega znamenja pa hranijo pri Tomanu – Benkovičevi v Novem trgu.

⁵⁷ Stiasny, Kamnik, str. 11.

⁵⁸ ZALj, KAM 102, fasc. 83, Aprovizacija 1918, razglas, b. n. š., 19. 2. 1918.

MESTO IN IZRAZI AVTONOMNOSTI

POD OKRAJNIM GLAVARJEM

Po upravni reformi sredi 19. stoletja je bil v Kamniku sedež okrajnega glavarstva, z njim pa je prišla v mesto politična gosposka.

Glavni trg s stavbo okrajnega glavarstva na levi okrog leta 1902; Petra Benvenuti, Ljubljana

V upravnem pogledu so Kamnik močno zaznamovale spremembe, ki so nastale po revolucionarnem letu 1848 oziroma po provizoričnem zakonu o občinah iz leta 1849.¹ Dotlej je Kamnik spadal pod mekinjsko gospostvo, kjer je bil sedež dveh okrajev, mekinjskega in kriškega.² Po reorganizaciji avstrijske državne uprave, ko je Kamnik postal sedež političnega in sodnega okraja, so se leta 1851 državni uradi iz Mekinj preselili v Kamnik.³ Mesto Kamnik se je torej ne le upravno, temveč tudi v vsakodnevem življenju soočalo s »politično gosposko«.⁴

Ta upravna reforma je, kot rečeno, sovpadala z ukinitvijo nekdanjega mestnega dominija – mesta Kamnik kot upravne enote, kamniške občine. Ta je poleg mesta Kamnik in predmestij leta

1849 zajela Zaprice in Perovo, pozneje pa še Košiše.⁵ Pri tem pa ni šlo za preprosto povečanje meja in za priključitev enakovrednega območja, temveč za soočenje, večkrat pa tudi za konflikt mestnega in vaškega, in sicer v gospodarstvu, načinu življenja, vrednotah in zavesti. Ustanovitev Meščanske korporacije, ki je sledila upravni reformi, je temeljila tudi na tem konfliktu.

Ukinitev fevdalne uprave in ustanovitev nove kamniške politične občine sta v Kamniku ustvarili specifičen sistem oblasti. Kamnik ni spadal med t. i. statutarne mesta, za katera splošna deželna zakonodaja o občinah in podrejenost okrajnim glavarstvom nista veljali.⁶ Državo in zaščito njenih zakonov je zastopalo okrajno glavarstvo z ustreznimi službami, mestno občino njen upravni odbor z županom in svojimi službami, Meščansko korporacijo pa upravni odbor Meščanske korporacije z njenim predsednikom. Pri razdelitvi teh služb ni šlo samo za organizacijsko strukturo, za njihovo vlogo in funkcioniranje, temveč za pomen, ki so ga imele v zavesti meščanov.

»Politična gosposka« – državna uprava z okrajnim glavarjem na čelu, ki je zastopala državo, je torej skrbela za upoštevanje državnih zakonov in predpisov in jih nadzorovala. Organizirana je bila v več služb; poleg okrajnega glavarstva so bili to okrajno sodišče, zdravnik, živinozdravnik, odgonska postaja, 4 orožniki, davčni urad, meroizkusni urad, zemljiška knjiga, okrajni sanitetni svet in okrajna bolniška blagajna. Poleg tega so bili tedaj v mestu še notar, advokat, poštni urad, brzozjavna postaja, dve ljudski šoli – deška in dekliška, trgovsko-nadaljevalna šola, obrtna pripravljalna šola, otroški vrtec, babiška služba, lekarna in železniška postaja.⁷

Politična gosposka je s svojimi službami zastopala državo, ne mesto, vendar so se ti ljudje, ustrezno svojemu statusu, vključevali v mestno življenje. Okrajnemu glavarju so se ob nastopih službe predstavili državni uslužbenci, ob pomembnih državnih slovesnostih pa mu je po slovesni maši kot znak upoštevanja oblasti čestitalo občinsko vodstvo.⁸

Najvidnejši izraz državne moči na lokalni ravni, kot so jo razumeli ljudje, so bili poleg okrajnega glavarja orožniki. »Hauzirali« so po mestu in meščani so imeli do njih drugačen odnos kot do policajev, ki so bili del mestne oblasti: »*Policajev se ni noben bal, žandarjev so se pa bal ko hudiča!*«

Okrajno glavarstvo je svojo moč nad mestnim županstvom večkrat uveljavljalo prav na področju upoštevanja policijskega reda. Ta odnos se je z leti spreminjal, tako kot se je spreminjala

Državni uradniki so bili v Kamniku »politična gosposka«, kar so poudarjali tudi z uniformo.

*C.-kr. nadpoštar –
»k.k. Oberpostmeister« –
Martin Novak okrog leta
1890; dr. Niko Sadnikar,
Kamnik*

moč lokalne samouprave. Leta 1884 je imel dopis c. in k. okrajnega glavarja mestnemu županstvu še spoštljivo obliko: »Blagorodnemu gospodu. Dr. Maxu Samcu, županu v Kamniku. – Od zelo čislane strani tožilo se mi je, da so gostilne Leopolda Svetca, Franca Fischer-ja, Jerneja Grašeka /... / večkrat čez uro odprte in da se v njih večkrat celonoč tudi prepovedane igre igrajo. – Z ozirom na § 28 občinskega reda, vsled kojega spada lokalno redarstvo v prvi vrsti v lastni delokrog županstva, prepuščati moram Vašemu Blagorodji, da na primeren način potrebno ukrenete, da se omenjenim nedostatom v okom pride. – O tem, kar se je v tej zadevi izvršilo, vabim Vaše Blagorodje mi čim preje poročati.«⁹

Odgovor mestnega županstva je kljub poslušnosti kazal še precejšnjo mero samozavesti: »Na velečenjeni poziv /... / usojam se stim staviti prošnjo, da bi mi c. in k. okrajno glavarstvo blagovolilo naznaniti ime 'zelo čislane strani', da mi bode mogoče poklicati jo kot pričo k obravnavi proti navedenim krčmarjem.«¹⁰

Po 1. svetovni vojni so se državni okviri sicer spremenili in mestno županstvo je namesto okrajnega glavarstva dobilo novega sogovornika, sresko načelstvo, vendar so bile pristojnosti občin nekaj let večinoma enake. Sresko načelstvo se je branilo celo tiste pomoči pri vzdrževanju reda, ki bi jo zaradi naraščajoče brezposelnosti moralo nuditi.¹¹ Sreski poglavar pa je županstvo opozarjal, naj policajja strogo nadzirata upoštevanje policijske ure¹² in cestno-policijski red, pri čemer tudi v besedah ni kazal posebnega spoštovanja do lokalne oblasti: »V bodoče bodem g. župana delal za striktno upoštevanje predpisov osebno odgovornega.«¹³

Centralizem, ki je sledil oktroirani ustavi, se je v tridesetih letih odražal tudi v odnosu sreskega na-

čelstva do mestne občine: leta 1935 je uradnik na sreskem načelstvu zavrnil akt z naslovom »mestna straža«. Nadstražnika je prepričeval, da mestna občina Kamnik takšnega akta ne more izdati, ker »... *mestna straža v Kamniku ne postoji. Mestne straže so samo v Ljubljani, Celju in Mariboru.*«¹⁴ Kljub temu je občina svoje pristojnosti, vključno z mestno stražo, ohranila do 2. svetovne vojne.

Soočanje lastne občinske uprave z okrajno oblastjo – »politično gosposko« – je sicer v politično-upravni praksi jasno izražalo hierarhijo, vendar je bilo to bolj ozko razmerje med županstvom in okrajnim glavarstvom. Meščanom, ki so svojo mestno oblast še vedno visoko cenili, je bilo nadvlado državne uprave potrebno pokazati tudi na simbolni ravni. K najvidnejši manifestaciji lokalne oblasti, k telovski procesiji, sta šla tudi okrajno glavarstvo s svojimi službami in vodstvo smodnišnice. Pri oltarjih, pri katerih se je ustavljala procesija, so drugi udeleženci, razen duhovnika, med obredom poklekali na tla, okrajni glavar pa na »pruko« – klečalnik, ki mu ga je v procesiji na rami nosil eden od slug.¹⁵ Okrajni glavar je tako zelo jasno pokazal premoč nad »mestno gosposko«.

MESTNA OBČINA KAMNIK IN MEŠČANSKA KORPORACIJA

Mestna občina Kamnik, ki je nastala po uveljavitvi provizičnega občinskega zakona iz leta 1849,¹⁶ tako da so Kamniku priključili bližnje vasi, je podedovala le del pravic nekdanjega deželnoknežjega oziroma cesarskega mesta Kamnik. Z zmanjševanjem pravic so se Kamničani težko sprijaznili, čeprav so nekdanje mestne avtonomije že v drugi polovici 18. stoletja malo pomenile, od ustanovitve kresij naprej pa so zelo hitro propadale.¹⁷ Sredi 19. stoletja so se spremenile struktura uprave mestne občine in njene pristojnosti, v določeni meri pa se je prav zaradi konstituiranja Meščanske korporacije spremenil njen položaj v zavesti meščanov.

Mestne oblasti torej niso več sestavljali sodnik, notranji in zunanji svet in tako imenovana občina,¹⁸ temveč župan, prvi, drugi in tretji svetovalec in odborniki. Takšnih svečanih volitev mestnega zbora in mestnega sodnika, kot so jih imeli na dan mestne zavetnice, svete Marjete /Margarete/ s prisego na »stare postave«, ni bilo več; prav tako niso ohranjali spomina na protokol, ko so sodniku po prisegi vicedomu v Ljubljani v mestni hiši v Kamniku

izročili srebrno sodniško žezlo, ga v slovesnem sprevodu pospremili v farno cerkev in se po maši gostili v njegovi hiši, kot je zahtevala »stara navada«. ¹⁹ Za skoraj dve desetletji so ohranili le spomin na mestno zavetnico, sveto Marjeto: sredi leta 1873 so suhi žig mestne občine dopolnili z mestnim grbom, v katerem je bila sveta Marjeta. ²⁰ Nekdanje slovesnosti ob volitvah so sčasoma nadomestili s sodelovanjem društev: »*Občina je povabila vsa kamniška društva, da se danes dopoldne korporativno v krojib in z godbo na čelu udeleže volitev, ki bodo v šoli na Glavnem trgu.*» ²¹

Mestna občina Kamnik se je po izločitvi Meščanske korporacije kljub novi strukturiranosti državne uprave v precejšnji meri identificirala s prejšnjim mestnim dominijem; to je pokazala tudi s prevzemom grba mesta, v katerem je bila sveta Marjeta. Mestni občini so pripadli razni dohodki – mostovina, cestnina in šotorina – ki jih je mesto pobiralo kot dohodek od mitnic in sejemskih štantov. ²² Ti so mestu ostali od zakupa raznih davčnih dohodkov v mestu, ki ga je Kamniku leta 1489 izročil cesar Friderik IV. ²³ Občina je imela poleg tega pravico do pobiranja »naklad« oziroma »doklad«.

Pri samem pobiranju »občinskih doklad« je mestna občina težko sprejela odvisnost od državne službe. C. in k. okrajno glavarstvo je leta 1885 tako kot okoliškimi županstvom tudi kamniškemu poslalo dopis, v katerem med drugim piše: »*Priporočam tedaj gospodom županom glede redno vplačevanje, pobirati občinske doklade le skoz davkarije, kakor je navada po drugih deželah, ne pa po beraško zbirati od hiše do hiše.*» ²⁴

V novi čas so se ohranile nekatere norme, ki so vplivale na izbiro lokalne oblasti. Župan in občinski odborniki niso bili samo ljudje, ki so uživali zaupanje someščanov, temveč so morali imeti tudi določeno posest. Svetovalci in odborniki so bili meščani, ki so bili hišni posestniki. Posestni list je pomenil jamstvo za kritje morebitnih večjih finančnih spodrseljajev pri vodenju. Dr. Rihard Karba si je, da je lahko kandidiral za župana, kupil del gozda na Kolovcu.

Tako kot člani bivšega magistrata so se tudi župan, svetovalci in odborniki udeleževali pomembnih slovesnosti, le da pri tem niso več nosili »starib oblačil in dragocenostij«, ²⁵ temveč je to vlogo prevzel nov simbol: pri pogrebih pomembnih meščanov in pri procesijah – v tem pogledu je bila najpomembnejša manifestacija procesija Sv. rešnjega telesa – so nosili žakete in cilindre. Oboje je bilo spomin na čas, ko so pri »slavnostih, sosebnostih pri

procesijab« mestni očetje oblastno stopali za meščansko zastavo »*v svojih dragocenih starih oblekah*«, meščanke in meščanska dekleta pa so kazala »*zlate in srebrne dragocenosti svoje*«. ²⁶ Spoštovanje simbolov moči iz preteklosti, ki so se izražali v starih oblačilih, se je ohranilo v zasebnosti, sčasoma pa je njihovo mesto prevzela prevzela »narodna noša«.

Nova mestna občina se je torej organizacijsko in funkcijsko prilagodila sodobnosti, medtem ko je prejšnje mestno premoženje spretno ohranila skupnost nekdanjih upravičencev, Meščanska korporacija. Mesto se je s svojo občinsko upravo podrejalo državi, torej okrajnemu glavarstvu, Meščanska korporacija pa se je zaradi specifičnega statusa izmikala nadzorstvu oblasti: okrajnemu glavarstvu ni bila v ničemer podrejena, temveč je imelo glavarstvo v najem prostore Meščanske korporacije. Čeprav organizacijsko ločena od mestne občine, je dejansko korporacija izražala nekdanjo mestno avtonomijo. Obe organizaciji pa sta imeli v svojem žigu enako oblikovan simbol svete Marjete, pozneje pa Veronike.

Glede na to, da so bile korporacijske pravice vezane na prejšnji mestni dominij, torej na večino hiš v mestu, je bila Meščanska korporacija najjasnejši izraz konflikta med mestom oziroma purgarji in okoličani, torej mestu pridruženimi vasmi, čeprav je bilo tudi v mestu samem nekaj nepurgarskih hiš. Podedovala je v fevdalizmu podeljene pravice, vendar je bil v njej konflikt med tradicijo in sodobnostjo veliko manj opazen: strukturno se je namreč prilagodila sodobnosti in je kot sodobno urejena gospodarska organizacija delovala z ustreznim dobičkom. Vodili so jo sposobni in ugledni meščani, ki jim je Korporacija hkrati prinašala ugled.

Meščani, ki niso sodelovali v upravljanju občine ali Meščanske korporacije, niso čutili pravega nasprotja med Meščansko korporacijo in mestno občino: njuna ločenost se jim je zdela samoumevna, saj so mestno občino sprejemali kot upravno organizacijo, ki je sicer ohranjala spomin na nekdanjo mestno avtonomijo, vendar se je podrejela državi in je skrbela za vso občino. Meščanska korporacija je kot ekonomska dedinja nekdanjega mestnega dominija funkcionirala po svojih zakonih. Kamniška meščanska zavest je bila zato s Korporacijo močno povezana.

Na vprašljivost teh zakonov pa niso opozarjali samo tisti, ki so bili iz Meščanske korporacije izločeni, temveč tudi njeni socialno najšibkejši posamezniki. Do srede osemdesetih let 19. stoletja so namreč premožnejši dobivali 10 do 12 sežnjev drv na

leto, revni pa le od enega do treh.²⁷ »Ena ponižna Prošna« teh meščanov, naslovljena na cesarsko-kraljevo okrajno glavarstvo, je leta 1884 zahtevala statut: »... Ker pa mi ne moremo več zapeljivi biti in na zveste roke voliti tuko se polože postave al statute čez to naše premoženje ...«²⁸

Iskanje vzorčnih pravil za statut, pri čemer so se Kamničani obrnili na »veleslavni deželni odbor Kranjski«, je pokazalo, da je kamniška Meščanska korporacija velika redkost: na območju Avstro-Ogrske so s posredovanjem drugih deželnih odborov dobili le enajst takih pravil.²⁹

Zavest, ki je oblikovala Meščansko korporacijo, torej ni temeljila samo na materialnih ugodnostih, temveč je izhajala iz občutka izjemnosti in »védenja«, da je Kamničanom pravice do bistriškega gozda podelil sam cesarskih dvor: »Marija Terezija je bla lastnica, je starim Kamničanom dala.« Zapis v zemljiško knjigo, izveden v času vladanja cesarja Jožefa II., je v zavesti Kamničanov komaj ohranjen: »Jožef II. je mu to štiftungo in je dav to mestu Kamənk, tolkəm, kolkər je blo təkərət hiš. Moj oče je včas pərpudvov, də je Jožef II. dav to mestu Kamənk. Je reku: 'To je štiftunga.'« Te okoliščine so dajale Kamničanom občutek »izvoljenosti«, ki so jo čutili tudi posamezniki v odnosu do tistih, ki jih je »štiftunga« obšla.

Sčasoma, že kmalu po letu 1900, je ekonomska utemeljitev

Meščanska korporacija je bila dedinja pravic nekdanjega mestnega dominija, njena gospodarska podlaga pa je bilo lastništvo bistriških gozdov.

»Holcplac« – skladišče lesa Meščanske korporacije – v Stabovici pred 2. svetovno vojno; dr. Albert Čebulj, Kamnik

obstoja Meščanske korporacije te razloge popolnoma preglasila. Meščanska korporacija je namreč dobro gospodarila: leta 1896 je imela 2.338,12 kron glavničnega premoženja, leta 1906 pa skoraj desetkrat več, torej 20.856,12 kron.³⁰ Hkrati pa se je zaostrovalo nasprotje med mestno občino in Meščansko korporacijo. Korporacija je od občine za občinsko pisarno, za stražnico, za lopo za shranitev tržnih štantov in za zapore zahtevala visoko letno najemnino, 200 kron.³¹

Meščanska korporacija je poleg tega zaničevala potrebo po nadzorstvu občine pri njenih volitvah,³² kar je imelo še usodnejše posledice. Dve naslednici nekdanje kamniške mestne avtonomije, mestna občina Kamnik in kamniška Meščanska korporacija, sta se torej organizacijsko in ekonomsko popolnoma ločili, povezovali so ju le ljudje.

Nasprotje je trajalo do 2. svetovne vojne, ko se je mestno

K posesti Meščanske korporacije so spadale Žale s pokopališčem, korporacijski upravičenci pa so imeli na Žalah svoje zelnike.

Žale ob odkritju spomenika Antonu Medvedu leta 1912; dr. Niko Sadnikar, Kamnik

županstvo, tedaj že imenovano Uprava občine Kamnik, na Kraljevsko bansko upravo Dravske banovine v Ljubljani le še nemočno obračalo s prošnjami: »... *Imamo pred očmi poročilo 'Deželnega odbora' iz leta 1891, dostavljeno 'Deželni vladi'. V tem poročilu so citirana nekatera poklonitvena pisma raznih vladarjev in mogotcev. Ta poklonitvena pisma se po večini glasijo na **STADT STEIN**'. To stvar si ne moremo in tudi ne smemo drugače razlagati kot tako, da so ta posestva bila poklonjena **MESTU** a ne samo meščanom ... Obstoji tudi iz prejšnjih let nekaka pogodba, glasom katere bi morala Meščanska korporacija mestu dajati iz gozdov **ZAMAZICA** potreben les za komunalne naprave mesta in še druge denarne dajatve za vzdrževanje raznih uslužbencev. O teh obveznostih ni nikjer ni sluba ni duba. Tudi v tem oziru je 'Mesto Kamnik' ogromno oškodovano. – Vse te nerednosti pa izvirajo iz tega, ker je nekako od leta 1866 bila uprava občine /:Mesta:/ in uprava veleposestva današnje 'Meščanske korporacije' v rokah enih in istih ljudi, – korporacijskih upravičencev.«³³*

Mestno županstvo, ki zaradi centralističnih teženj Beograda v svojem žigu ni imelo več svojega novega mestnega simbola, Veronike, je razloge za svoje stiske iskalo v navzočnosti Meščanske korporacije. Razmerje med njo in mestno občino naj bi namreč »Kamnik uničilo in zadržalo v njegovem napredku. Mesto Kamnik ob nameravani proslavi 800 letnice stoji na istem mestu in se nabaja v istem obsegu, kakor je bilo približno pred 1.000 leti. – Edino mesto menda na Kranjskem, katero je bilo obvarovano od turških napadov pa je bilo uničeno od lastnih ljudi.«³⁴

Ob vseh obveznostih, ki so obremenjevale mestno občino, ob gospodarski krizi, ki je zaradi širitve občine mestu še dodatno večala breme brezposelnih, je zato razumljiv grenek zapis o ekonomski stiski nekdanj bogatega mestnega županstva: »Mesto nima niti svoje najnižje šole. Nima kam pokopati mrličev. Nima klavnice. Nima prostora za napravo prepotrebnega javnega stranišča in nima niti prostora, kjer bi mestni delavec odložil lopato in kramp.«³⁵

MESTNA HIŠA

Mestna občina Kamnik si je desetletja prizadevala, da bi dobila lastno občinsko stavbo – mestno hišo. Stara mestna hiša, ki je stala na Glavnem trgu, je namreč v velikem požaru leta 1804 pogorela, s tem pa je Kamnik izgubil pomemben simbol samobitnosti.

Mesto Kamnik je leta 1855 kupilo tri hiše, in sicer hišo št. 24 in 25 v Zadnji ulici in hišo št. 26 na Glavnem trgu,³⁶ in jih preuredilo v uradno poslopje, vendar se je v njem nastanilo okrajno glavarstvo, lastništvo pa je prevzela Meščanska korporacija. Za novo mestno hišo pa je bila izbrana stavba nasproti nekdanjega rotovža.³⁷ 30. avgusta leta 1880 je »Upravni odbor meščanske korporacije mesta Kamnik« izdal, kot so javno objavili, »razpis ofertov za stavbo nove mestne hiše v Kamniku, /... / v katerej bodo spravljene tudi deške in dekliške šole«.³⁸ Hiša je bila prvotno last mesta Kamnik, s prenosom mestnega premoženja na Meščansko korporacijo pa je postala korporacijska last. Šlo pa je za novo mestno hišo, ki bi rešila tudi vprašanje šolskih prostorov. Pritličje je bilo predvideno za Meščansko korporacijo in mestno občino, največji prostor pa je bil mestna dvorana.

Nasproti nekdanjega rotovža so leta 1880 postavili novo mestno hišo, v kateri pa je bila mestna občina samo najemnica.

Stavba, v kateri so bili uradi mestne občine, Meščanske korporacije, šola in Mestna bratnilnica; nedatirana dopisnica, založil Franc Aparnik; Mibaela Steklaša, Kamnik

Zidanje nove mestne hiše je bilo torej največji izraz povezanja mestne občine in Meščanske korporacije, odkar sta se ti dve organizaciji ločili. Do takšne ponovne povezave je prišlo zato, ker je bil župan dr. Maksimilijan Samec hkrati predsednik Meščanske korporacije – predsednik Meščanske korporacije je bil od leta 1877, ko je prišel v Kamnik, do leta 1887, župan pa od leta 1879 do leta 1886.³⁹ Kot prišlek je kamniško stvarnost presojal

neobremenjeno, samo »na korist mesta«. Tudi naziv »Upravni odbor meščanske korporacije mesta Kamnik« v razpisu del za mestno hišo⁴⁰ opozarja na to, da je Samec korporacijo razumel bolj kot organizacijo mesta, ne posameznikov.

Župan Samec namreč ni razumel privilegirane vloge Kamnika v preprostem ohranjanju njegovih podedovanih prednosti, temveč v tem, da je te prednosti povezal s sodobnimi težnjami – Meščanska korporacija je svojo stavbo na Glavnem trgu preuredila v mestno hišo in šolo – in mesto simbolično odprl svetu. Mestni grb, ki naj bi bil vzdan na Klancu ob nekdanjih mestnih vratih, je dal prenesti v novo mestno hišo. Ločnice mesta niso bile več pomembne, pomembno je bilo mesto kot celota.

Samčevo delo je bilo sredi osemdesetih let vedno bolj strankarsko naravnano. To se je najprej izražalo kot odpor proti cerkvenim ustanovam: »farovžu«, kaplaniji, »mežnariji« in samostanu so odrekli pravico do deleža pri Meščanski korporaciji. Pri tem je šlo za materialne ugodnosti in za volilno pravico. Ta nasprotovanja so povzročila, da se je moral dr. Samec županovanju odreči.

Leta 1890 je Močnikova vlada župnišču, kaplaniji, »mežnariji« in frančiškanskemu samostanu dokončno odrekla korporacijsko pravico. Vedno močnejši liberalni tabor je preglasil sklicevanje na »stare pravice«. V devetdesetih letih je politično ločevanje Kamničanov odsevalo tudi v društvih, v mestnem grbu pa je sveto Marjeto zamenjala Veronika. S tem je mesto tudi navzven pokazalo odklon od srednjeveške dediščine in svojo liberalno naravnanoost.

Mestno hišo so zaradi navzočnosti šole Kamničani imenovali šola, mestna dvorana pa je bila že v času županovanja dr. Maksimilijana Samca vedno pogosteje imenovana korporacijska dvorana, dokler je niso leta 1901 dali v najem Mestni hranilnici.⁴¹ Leta 1937 je prvotno mestno, torej šolsko poslopje, odkupila Mestna hranilnica v Kamniku,⁴² občinski uradi pa so bili že deset let v novi hiši pod Žalami.

VLOGA IN OBSEG MESTNE OBČINE

Mestno županstvo je s svojimi službami skrbelo za spoštovanje »postav« v mestu – za javni red in mir, za izgled mesta, reševalo je urbanistična vprašanja, nudilo socialno pomoč in v raznih težavah meščanov posredovalo pri »višjih« oblasteh »v blagovoljno

uslišbo.⁴³ Mestna občina je imela pravico izganjati nezaželene ljudi, ki so sodili v pristojnost drugih občin, okrajno glavarstvo pa je moralo povrniti stroške.

Meščane je opozarjala na popravila hiš, škarp itn., če je kaj motilo skupni izgled ali ogrožalo varnost, sicer je na stroške posameznikov ukrepala sama.⁴⁴ Pogosto je morala reševati tudi manjše spore med meščani: *»Ovadilo se je, da vaša kuretina vedno v proso g. Antona Fröblichba ubaja. Na podlagi § 4 postave z dne 17. 1. 1875 št. 8 deželnega zakonika naroča se vam, da vašo kuretino ne izpustite iz vašeb zaprtih ali ograjenih prostorov brez pazke.*⁴⁵ Skrbela je za financiranje svojih služb, vsakoletni *»preudarek dohodkov in stroškov«* pa je štirinajst dni ležal v občinski pisarni občanom na vpogled.⁴⁶

Obseg mestne občine Kamnik, določen v 19. stoletju, je do leta 1933 ostal nespremenjen. Vas Košiše si je sicer prizadevala za odcepitev, s čimer se je strinjal tudi Kamnik,⁴⁷ vendar te upravne spremembe niso mogli izvesti. Ohranjali sta se sestava in vloga mestne občine in razločki med mestom in predmestji, predvsem pa nazadnje priključenimi kraji, so ostajali. Navzven je bilo to vidno v komunalni ureditvi, torej pri napeljavi vodovoda, elektrike in pri urejanju kanalizacije. Najbolj problematična je bila Tunjiška

Medtem ko je industrija v 19. stoletju spreminjala predvsem severni del Kamnika, je do 2. svetovne vojne spreminila tudi njegova južna predmestja.

Južni del Kamnika s predmestji v času med obema vojnama; Brigita Karner, Kamnik

cesta, tudi zato, ker se je vas Košiše branila upravne povezave s Kamnikom. Zato ne preseneča sklep občinskega odbora iz leta 1887, ki v tem pogledu izraža splošno prakso: »*Sklene se vse ulice v mestu popraviti, pot na Tunjice pa potom tlake.*«⁴⁸

Leta 1933 se je mestna občina Kamnik ponovno povečala. Do teh vasi je imelo mesto popolnoma drugačen odnos. Z uredbo o spojitvi občin v dravski banovini ministra za notranje posle so namreč 8. septembra 1933 Kamniku priključili Duplico in spodnje Mekinje,⁴⁹ torej industrializirani naselji. Priključitev je bila izvedena tik pred volitvami in je okrepila zmago liberalnega tabora.

Konec leta 1935, pred novimi volitvami, je občinski odbor odločal o ponovni razširitvi občine. Ker je šlo za revnejše območje, je odločanje o priključitvi novih krajev oživilo nasprotje med mestnim in vaškim, in sicer v gospodarstvu, socialnem pogledu in zavesti. To je bilo namreč nasprotje med bogastvom in revščino.

V razpravi o širitvi občine je občinska uprava »*po daljšem razmotrivanju*« prišla do zaključka, da širitev občine ne bi bila umestna iz več razlogov: kamniška občina je imela po združitvi s Spodnjimi Mekinjami in Duplico 3020 prebivalcev z davčno močjo 90 dinarjev na prebivalca letno, okolica, ki se je želela priključiti, pa je imela le 23 dinarjev davčne moči na prebivalca. Kamnik je

Iz dobičkov od sejmov in mitnine je bila mestna občina dolžna vzdrževati mostove in občinske ceste.

Graditev novotrškega mostu leta 1924; Ana Grčar, Kamnik

že s priključitvijo Duplice prevzel veliko breme, saj tamkajšnja industrija ni plačevala »doklad«. ⁵⁰

V občinah, ki so se želele priključiti, je bilo veliko delavcev, ki bi »po izčrpanosti padli v breme občine«. Odborniki so poročali: »Že zdaj je tam več deset ubožcev, ki se dosedaj preskrbujejo od biše do biše, kakor je na kmetih navada.« ⁵¹ S povečanjem dokladnega odstotka bi bili po mnenju odbornikov prizadeti kamniški hišni posestniki in meščani, večinoma v korist okoliških občin. Te občine niso bile komunalno urejene, zato bi združitev tudi v tem pogledu Kamniku škodovala. ⁵²

Podlaga za nasprotovanje so bili torej razložki v razvitosti: »V Kamniku, ki ima 39 trgovin, 32 gostiln, 140 obrtnikov, industrije Titan, Knaflič, Barutana, Meščanska korporacija, Biser, Eta, se v slučaju kakega primanjkljaja v proračunu dajo najti še kaki viri dohodkov, kar za nove kraje, ki so izključno poljedelski ne more priti v poštev.« Občinska uprava je zato menila, da imata Kamnik in okolica »različne interese, ki se v gospodarskem oziru nikakor ne skladajo.« Občinski odbor se je odločil proti širitvi občine, le en odbornik je soglašal. ⁵³

Leta 1936 je državna uprava razrešila dotedanjega župana in na to mesto imenovala tega odbornika, Antona Strgarja. ⁵⁴ Zaradi nevarnosti širitve občine so liberalci skušali meščane prepričati tudi s pomočjo korporacije. Klerikalci so odgovorili: »Že sedaj se pripravljajo tla za bodoče občinske volitve. Poziv upravičencem meščanske korporacije in ostala znamenja kažejo, da se snuje stranka meščanstva zoper okoličansko 'kmetavzarstvo'. V zanimivem precepu bo okoliško delavstvo: Ali bodo pomagali in podpirali borbo meščanstva?« ⁵⁵

Leta 1937 se je tako kamniška občina povečala in na naslednjih volitvah je zmagal kandidat SLS, Nande Novak z Vrhpolja, torej iz bivše občine Nevlje. Kamnik, ki mu je lastna občina veliko pomenila, je ta poraz težko prenesel: »Je zmagal klerikalci, pa še Neveljčan! Klerikalci so naredal velak sprevod po Kamnik, z godbo ...«

Ob zadnji predvojni širitvi občine se je torej na nek način ponovila »zgodba« iz 19. stoletja, ko je bil ukinjen mestni dominij, le da je imelo najnovejše širjenje občine zaradi strankarskih interesov podporo tudi v nekaterih meščanih. Kamnik je s tem izgubil pomemben izraz samobitnosti. Strankarska nasprotja so bila namreč v tem času že močnejša od ekonomskih in kulturoloških nasprotij med mestom in vasjo.

POLICAJI, OBČINSKI SLUGE IN USLUŽBENCI

Reorganizirana občinska uprava je v 19. stoletju na novo uredila nekatere stalne službe, ki so jih dopolnili šele nekaj let po 1. svetovni vojni. Leta 1872 Deželni odbor kranjski v dopisu mestnemu županstvu v Kamniku v zvezi s popravilom hiše na Malem gradu sicer še govori o mestnem čuvaju za ogenj,⁵⁶ vendar nista bili obnovljeni ne njegova hiša ne služba. Že dve leti pred tem je namreč Josip Ogrinec o tej »starinski, črno-zagoreli bišici« poročal: »Posibmal cerkovnik prebiva v njej; v prejšnjih časih pa, ko se je bilo vsaki čas bati kacega hudega strahu od kod, je ponočen čuvaj tudi vpil ure pospanim meščanom.«⁵⁷

Ena od pomembnih pravic, ki jih je Kamnik uspel ohraniti do druge svetovne vojne, je bila pravica do lastne mestne policije.

Mestni policaj Kolman z družino in češkim vojakom na velikonočni ponedeljek leta 1917; Mihaela Steklasa, Kamnik

V osemdesetih letih so bili pri mestni občini v Kamniku poleg mestnega tajnika – »perovodje« – zaposleni dva mestna policaja in mestni delavec, ki je bil hkrati mestni »lampač«. Skupaj z enim od policajev je bil namreč dolžan »nažigati mestne svetilnice«.⁵⁸ Stalno službo mestnega delavca in »lampača« je imelo mesto šele v osemdesetih letih 19. stoletja: dotlej so mestna dela opravljali brezposelni, delo mestnega »lampača« pa je občina od-

dajala »po ofertih«, preskrbela je le olje za svečavo.⁵⁹ Če je bilo potrebno, je takrat, ko so iskali kandidata za mestnega policaja, njegovo službo opravljal občinski tajnik: imel je uniformo, kot so jo imeli nadzorniki v Ljubljani, nosil pa je tudi sabljo in je smel »rekvizirati žandermarijo«.⁶⁰

Čeprav je občina kot institucija izražala kamniško meščansko samobitnost, svojim delavcem ni zagotavljala posebne socialne varnosti. Občinski služabnik, ki je poleg cestnih del delal tudi pri občini – vsako drugo noč je imel »ponočno« stražo, ob slovesnostih v mestu pa je z Malega gradu pod nadzorstvom policaja streljal z mestnim topičem – »z mestnim možnarjem«, se je moral preživljati z dvanajst goldinarji plače.⁶¹

Služba mestnega policaja je bila višje vrednotena, saj je v vsakdanjem življenju zastopal mestno oblast: mesečno je dobil 35 goldinarjev,⁶² ob tem pa je dobil še 60 goldinarjev na leto za službeno obleko in je imel prosto stanovanje.⁶³

Vsak dodatni strošek je mestna občina dobro premislila, pri čemer je prej ugodila prošnjam, ki so zadevale boljše funkcioniranje služb, kot pa prošnjam za boljše delovne razmere delavcev: »*Slavno mestno županstvo občine Kamnik. Podpisana lampača katera mestne svetilnice nažigujemo, večkradno se pripeti ko ravno svetilnice nažigujemo da dežuje, in tako močno da smo do kože premočena, je pa tudi vžepih žveplenke zmočene so, zid je moker tako da ni mogoče lampe nažgati. – Toraj prosima da bi slavni odbor nama povrhne dežne plajšeče s kapucam do kolena dolge kupiti da se bode redno nažigati zamoglo. – Kamnik, 5. avgusta 1907 – Jos. Fritz (mestni policaj), Ivan Pavlič, mestni delavec in lampač.*«⁶⁴

Mestna občina je tudi pri socialni varnosti uslužbencev izražala tradicionalistično naravnost. Tajnik in policaja kamniške mestne občine so leta 1903 prosili »za preskrbo v onemoglosti in starosti«, da njim in domačim »v slučaju delanezmožnosti ne bo treba kruha od hiše do hiše iskati«. Takrat naj bi bil, kot so navedli v prošnji, »še vsak delavec in posel zavarovan na eni ali drugi način«. ⁶⁵ Kljub temu so dobili pravico do pokojnine šele 5. julija leta 1918.⁶⁶

Kljub takšnim problemom pa je prav služba mestnega policaja v vsakdanjem stiku z meščani in s politično oblastjo pomenila lastno mestno oblast. Mestni – občinski stražnik, navadno imenovan policaj, je sicer »prisego storil« pri okrajnem glavarju,⁶⁷ se ravnal po državnih zakonih in predpisih »občinskega reda«,

vendar je o prestopkih poročal mestnemu županstvu, okrajnemu glavarstvu pa samo v težjih primerih oziroma takrat, ko so bili kršilci iz oddaljenih občin in so jih predajali okrajnemu glavarstvu kot »odgorskemu oblastvu«, ⁶⁸

Čeprav pravica do lastne mestne policije ni bila več primerljiva s staro svoboščino kamniških meščanov, ki jim je zagotavljala lastno sodstvo, ⁶⁹ jim je policija vendarle pomenila izraz njihove lastne lokalne moči, ob tem pa tudi »domače« reševanje nekaterih sporov: *»Policaji niso bli oblast, to je bla domača reč.«*

Mestna policija torej ni pomenila politične oblasti, bila pa je izraz mestne oblasti nad meščani in manifestacija nekdanje mestne avtonomije hkrati. Ta policija namreč ni bila samo prometna, temveč »tudi administrativna in ekonomska«, ⁷⁰ saj je opravljala nekatera dela nekdanjega magistrata: pobirala je takse, prispevke, nadzirala trge, sejme, mostove, komunalne naprave, varovala je mestno premoženje, nadzirala javna dela in upoštevanje policijske ure, dostavljala obvestila, poizvedovala itn. ⁷¹ Policija je posebno v letih pred drugo svetovno vojno zaradi širitve občine izražala preobremenjenost, saj je opravljala službo, ki je bila v starem magistratu porazdeljena na več oseb. ⁷²

Po letu 1885 so bili kamniški policaji tudi poročeni, dotlej pa je veljalo: *»Prosilec mora biti samskega stanu, ne čez 40 let star, slovenskega in nemškega jezika zmožen. Prednost imajo bivši žandarmi.«* ⁷³ En policaj, nadstražnik, je s svojo družino živel na občini, drugi policaj pa je imel stanovanje v mestni ubožnici, kjer je hkrati nadzoroval mestne reveže.

Ob stalnih stikih z meščani je torej policaj zastopal mestno občino. *»Usæ smo mel nekok spoštujne do nega.«* Županstvo je stalno opozarjal na nepravilnosti: *»Slavno mestno županstvo občine Kamnik. – Podpisani stražnik naznani da gospod Anton Jereb iz Šutne na produ čreslo suši, ter se stem občinski svet lasti. – Kamnik, dne 17. aprila 1906 – Fritz.«* ⁷⁴ *»Slavno mestno županstvo v Kamniku. – Podpisani stražnik naznani da ima Gospod Fran Šubelj iz Šutne in v mestu posestnik, ima v Prešernovi ulici ob njegovimu zidovji štiri trame naložene že lansko poletje, in usozimo kateri se še sedaj tam nabajajo in ležejo. Kar je za olepšavo mesta zelo neprijetno. – mestni stražnik Fritz.«* ⁷⁵

Zelo vidno in upoštevano opravilo mestnega stražnika je bilo razglašanje obvestil z bobnom po mestu – »pubalciranje«. Obvestila so poleg mestne občine dajali tudi posamezniki in javne ustanove, in sicer s plačilom taks, in »c. kr. okrajno glavarstvo«.

Tako so obveščali meščane o zakonskih določilih, o pobiranju taks in naklad, o cepljenjih, pričetku pouka, o pripravah na slovesnosti, o komunalnih delih, dražbah, predvajanju filmov itn. Uradni razglasi so bili potem nabiti na oglasno desko.

»Pubalciranje« je bilo torej poseben način obveščanja med meščani, ki je pomenil tudi priložnost za zbiranje. Nekateri so ob policajevem bobnanju pritekli že iz navade, zato da so bili zraven. *»Ljudje so rekli: 'Pulcaj že gre, bo pubalcerov! Učasab smo še otroc letel, pa kubarca.' ... »Teta je bla u štacun. Je tko tekla na Plac. 'Da bom slišova, kva u puvedov!' Medtem je pri vodnjaku v lonec vodó natočila.«* Policajevo »pubalceranje« je tako omogočalo tudi družabne stike, ki so jih stare Kamničanke, da jih ne bi kdo obsodil zapravljanja časa, združile s kakšnim opravkom – na primer s točenjem vode, čeprav so imeli doma vodovod.

Sámo razglašanje je bilo svojevrsten obred. *»Je vzev prov preuzetan tiste šlegalne van, trikrat pobobnov in reku: 'Raz - glas!' Potem je prebrav. Ljudje smo okrog nega stal pa poslušal.«* Razglasi so imeli tudi takšno vsebino: *»Danes ob 4. uri popoldne se bo prodajala na Žalab pred Kalvarijo pri g. Debevčevi po domače na Trščanovi pristavi na travniku prva in druga košnja sladke krme.«*⁷⁶ Ali pa: *»Dražbeni oklic. Dne 27. svečana 1914 ob 9 uri dopoldne se bode pri c. kr. okr. sodniji v Kamniku na javni dražbi prodala tovarna za železne izdelke na Perovem.«*⁷⁷

Mestni policaji, razen Kollmana, so se že pred 1. svetovno vojno sramovali *»iti na trg z bobnom«*, posebno zato, ker za uradne razglase, torej za oglase okrajnega glavarstva, niso bili posebej plačani. Okrajni slugi, ki so razglašali po okolici, so namreč dobili eno krono od razglasa. Kljub protestom mestnega policaja Kollmana je razglašanje z bobnom ostalo.⁷⁸

Večini Kamničanov je takšno razglašanje pomenilo kamniško posebnost, na katero so bili ponosni, napredni posamezniki pa so v času med obema vojnama zagovarjali bolj praktične načine sporočanja: *»V našem mestu je ostal običaj, da mestni stražnik na šestmajstih mestih čita po enega ali tudi več razglasov. Svoje čitanje naznani z bobnanjem. Na znak se okrog njega zbere peščica otrok, onib, katerib se razglasi tičejo, pa po navadi ni. Mnjenja smo, da bi se tudi v tem pogledu labko modernizirali in naj bi občina napravila na nekaj krajih svoje uradne deske, kjer bo vsakdo labko bral razglase.«*⁷⁹

V začetku tridesetih let so takšen način razglašanja postopno opuščali. Nadomestili so jih oglasi na občinskih deskah,

dopolnjeni z oglasi v Kinu pred začetkom filmov,⁸⁰ in z oglasi v Kamničanu.

Po občinskih volitvah leta 1937 je prišla na oblast klerikalna vlada, mestno policijo pa je vodil nadstražnik Pogačar, »hud« sokol. Zaradi političnega nasprotja ga je mestna oblast prisilila, da je ponovno »pubalciral«, in sicer na prejšnjih mestih, »štantih«. Leta 1938 so kot »štanti za pubalciranje« navedeni: prostor pred občinskim uradom pred parkom Pod Žalami, Samostanska ulica, pred Čitalnico, trg pred vodnjakom (Glavni trg), prostor pred Kendovo restavracijo, pred državno pošto na Grabnu, pred Rebrnikom na koncu Grabna, Podgoró pred Hudobilnikom, na koncu Velike

Kamniški mestni policaji so obvestila razglašali z bobnom, kot je zahtevala »stara navada«.

Mestni policaj Žagar »pubalcira« pred Narodno čitalnico, okoli leta 1927; Benica Zlobec, Ljubljana

ulice pred Debevčevo restavracijo, na Starem trgu pred Zoretovo kovačnico, v Novem trgu pred gostilno Pri Amerikancu in pred Tomanovo kapelico, na Šutni pa pred Strgarjevo trgovino, pred Trpinčevo gostilno in za župniščem proti Mlinščici pred gostilno Vivoda. Na Zapricah je razglašal pred Rodetovo restavracijo – tam, kjer se odcepita cesti proti Ljubljani in Kranju.⁸¹

Tudi pri »pubalciranju« je torej Kamnik pokazal, da »predkrajev«, priključenih po letu 1848, torej Žal, Košiš in Perovega, ni sprejemal enakovredno. Izjema so bile le Zaprice, ki so bile za mesto pomembne predvsem zaradi železniške postaje. Takšno razglašanje ni zajelo tudi tistih občin, ki so se Kamniku priključile v tridesetih letih. Obvestila okrajnega glavarstva pa je policaj razglašal na vseh običajnih krajih po mestu, v nedeljo pri farni cerkvi, na tržni dan pa na Glavnem trgu.

Kot izraz moči mestne občine je bil torej policaj v črnem suknjiču z našitki, z belimi hlačami in z značilno črno kapo z zlatimi vrvicami, s sabljo in z bobnom⁸² kamniška značilnost iz časa pred 1. svetovno vojno. Najbolj znan policaj je bil Martin Kollman, ki je z več kot 40 let službe postal sinonim kamniške lokalne oblasti.

»Moj oče je biv policaj u Kamənk. Tko je biv fest, də vəm puvem, da k mo je moja sestra zlikala bele blače, jest pa otrok neumən, veste, k səm jih mela tko nebešk rada in səm šla b Petkə, təm səm se pa nə en okən usedla pa səm čakala, də so ata vən pəršlə, səm pa rekla, dela bojo pa nəš ata ku lep, bojo bele blače mel. Pa səm se ke na ógu vsedla, pa səm gledala. So pa ata pəršlə, so pa reklə: 'Mihelca, kva pa delaš?' Səm rekla: 'Vəs səm mav gledala.' So pa reklə: 'Ab pej no pejt.' So pa dnar uzel, so mə pa krajcar dal. 'Na, tola boš mela, tola za eno napolitanko. Pa ntreba mam praut'.«

PREPOZNAVNOST NOVEGA ČASA V IZRAŽANJU KAMNIŠKE SAMOBITNOSTI

Ob teh dejavnikih, ki so v bolj ali manj prilagojeni obliki pomenili kontinuiteto pravic cesarsko-kraljevega fevdalnega Kamnika, je Kamnik gradil svojo samobitnost tudi s tistimi simboli, ki so ustrezali sodobnemu trenutku. Novi čas je v socialnem pogledu zaznamovala društvena dejavnost. Društva pa niso bila samo socialne skupine s sorodnimi interesi njihovih članov, temveč se

Ob koncu 19. stoletja so ob starih mestnih simbolih nastajali novi, »narodni« in »svetovljanski«, ki so jih v veliki meri izražala društva.

»Skušnja« za živo sliko k Schillerjevi pesnitvi Zvon v Narodni čitalnici leta 1893; dr. Niko Sadnikar, Kamnik

je z nekaterimi identificiralo mesto samo. V ospredju teh novih družbenih tokov je bila Narodna čitalnica,⁸³ iz katere se je leta 1882 izločilo Prvo slovensko pevsko društvo Lira,⁸⁴ ob koncu 19. stoletja pa še salonski orkester. Vse troje je dajalo prireditvam v Kamniku izrazito meščanski značaj in je navzven preglašalo moč purgarske miselnosti. Narodna čitalnica, Lira in salonski orkester so bili namreč v javnosti močno navzoči, toliko glasnejši so bili tudi zaradi prizadevanja za nacionalne pravice. Kljub oblikovanju društev politično nasprotnega tabora so ta društva ohranila svojo simbolno sporočilnost mesta, medtem ko so se društva klerikalnega tabora, nekatera prav tako pomembna za mesto samo, v večji meri navezovala na kmečko okolico.

V začetku osemdesetih let, ko se je Kamnik želel uveljaviti kot sodobno mesto, je v ta prizadevanja sodila tudi ustanovitev Gasilskega društva in Mestne godbe. Gasilsko društvo se je hkrati sicer izkazalo kot branitelj nacionalnih interesov, saj je kljub nasprotovanjem uveljavilo slovenski poveljevalni jezik,⁸⁵ vendar se kot pomembno društvo cesarsko-kraljevega mesta ob ustanovitvi ni odreklo vezem s cesarjem: *»Požarni brambi v Kamniku so cesar*

darovali iz lastnega premoženja 80 gld.»⁸⁶ Močan izraz sodobnega mesta je Kamniku dajala Mestna godba, kar je prihajalo do izraza predvsem na promenadnih koncertih, sicer pa tudi na raznih slavnostih, sprevodih in procesijah. Meščanski značaj Kamnika so poudarjali predvsem promenadni koncerti. Kljub pomembni vlogi Mestne godbe pri poudarjanju samobitnosti Kamnika je prav to društvo najdlje čakalo na uradno ustanovitev: Mestno županstvo je namreč že leta 1884 prejelo prošnjo Janeza Haceta, ki pravi, da bi »našo godbo« radi imenovali »mestna godba«,⁸⁷ Mestna godba pa je bila kot društvo potrjena šele leta 1898.⁸⁸ Z zaostrovanjem strankarskega razločevanja je večina društev dobila večjo politično težo, poleg Mestne godbe pa je predvsem sicer liberalna Lira ohranjala status društva, ki izraža hotenje mesta.

V prelomnih osemdesetih in devetdesetih letih so napredna stremjenja mesta izražali in hkrati dopolnili nekateri tehnični dosežki. Leta 1888, v času županovanja Franca Fischerja, je bil dokončan prvi kamniški vodovod, ki je na Grabnu in v mestnem središču zamenjal dotedanje uporabo talne vode. Ta vodovod sicer ni omogočal napeljave v hiše, prav tako v suši in velikem mrazu vode ni bilo, Kamničane pa je vendarle osrečeval občutek, da so

»Narodna društva« so izražala narodno zavest, Mestna godba Kamnik pa je na sodoben način odsevala tudi kamniški lokalni ponos.

Mestna godba Kamnik v sprevodu na poti na železniško postajo, kjer so vedno pričakali goste, okrog leta 1900; foto J. N. Sadnikar, plošča last dr. Nika Sadnikarja, Kamnik

z njim prehiteli Ljubljano za deset let. Po zaslugi župana Josipa Močnika je izpopolnitev vodovoda od leta 1904 omogočala napeljevanje po hišah, saj so z novim vodovodnim sistemom zagotovili zadosten pritisk. Vodovod je tedaj dobila tudi Šutna, nove »šterne« pa so še vedno dopolnjevali stari vodnjaki.

Pomembna in navzven še opaznejša pridobitev za Kamnik je bila železnica med Ljubljano in Kamnikom, odprta leta 1891. Čeprav je bila zgrajena z ekonomskimi cilji, je tudi v dinamiko življenja v Kamniku in v odnos do izročila in napredka vnesla veliko sprememb.

Kamniško samozavest so torej oblikovali tudi sodobni družbeni tokovi. Pomemben del kamniške prepoznavnosti je postal Sadnikarjev muzej, odprt leta 1893, ki je hkrati poudarjal samobitnost Kamnika in v mesto vnašal ustrezen odnos do zgodovine in dediščine nasploh. Občutek samostojnosti so krepile tudi nekatere ustanove, kot je bila Mestna hranilnica, po 1. svetovni vojni pa je imelo pomembno vlogo tudi mestno kopališče, odprto leta 1931.

Kamniško samozavest so utrjevale tudi takšne na videz obrobne stvari, kot sta bili na primer »kamniška elektrika«, ki sta jo mestu nudili smodnišnica in Meščanska korporacija, in »kamniška žarnica«. *»Kamənk je imu təkṛət petstosvečno zlo debelo žarəncο. To je bla kamənška žarəncα. Kadar so ble veselice u Mestənmu parku, je bla təm, polet, k so bli pa promenadni koncerti, je bla pa na Plac – təm, kjer je šterna, da j muzka pod lučjo bla. – Enkrət jəm pa žarəncα ni gorela. Takəb ovacij kamənška muzka še ni dožvela kə təkṛət, ker so u tmə špilal in se je pokazal, de jəb note sam motjo.«*

¹ Sergij Vilfan, Pravna zgodovina Slovencev. Ljubljana 1961, str. 453.

² Vlado Valenčič, Bistriški gozd in kamniški meščani. KZ III/1957, str. 82.

³ KLDB II, Ljubljana 1971, str. 182.

⁴ AS, KMK 1076, fasc. 3, št. 6613, 4. 1. 1872.

⁵ Valenčič, Bistriški gozd, str. 75.

⁶ Statutarna mesta so bila Ljubljana, Gorica, Celovec, Maribor, Celje in Ptuj, Trst pa je bil po svojem statutu v specifičnem položaju. – Vilfan, Pravna zgodovina, str. 453.

⁷ Gemeindelexikon von Krain, Dunaj 1905, str. 162.

⁸ ZALj, KAM 102, fasc. 27, št. 680, 29. 7. 1890.

⁹ ZALj, KAM 102, SS (splošni spisi) 13, št. 1055, 9. 12. 1884.

¹⁰ Prav tam.

¹¹ ZALj, KAM 102, 80, Mestna straža 1925-1927, št. 17794, 16. 12. 1925.

- ¹² ZALj, KAM 102, 80, Cestna policija 1928-1929, št. 17543, 22. 12. 1928.
- ¹³ ZALj, KAM 102, 80, Cestna policija 1928-1929, št. 14974, 29. 11. 1928.
- ¹⁴ ZALj, KAM 102, 80, Mestna straža 1925-1927, Službeno, 23. 9. 1935.
- ¹⁵ Inf. Vida Pogačnik.
- ¹⁶ Valenčič, Bistriški gozd, str. 75.
- ¹⁷ Vilfan, Pravna zgodovina, str. 380.
- ¹⁸ Stiasny, Kamnik, str. 38-44.
- ¹⁹ Prav tam.
- ²⁰ ZALj, KAM 102, 27, zapisnik 21. 7. 1873, št. 253 (zapisnik je brez grba v suhem žigu), vabilo na obč. posvet 9. 8. 1873 (v suhem žigu je grb s sveto Marjeto).
- ²¹ Jutro, 8. 11. 1931, št. 259.
- ²² ZALj, KAM 102, 27, št. 799, zapisnik z dne 6. 9. 1882.
- ²³ Stiasny, Kamnik, str. 43.
- ²⁴ ZALj, KAM 102, 8, št. 963, 29. 2. 1885.
- ²⁵ Stiasny, Kamnik, str. 15-16.
- ²⁶ Prav tam.
- ²⁷ AS, KMK, fasc. 1, št. 476, 18. 1. 1875.
- ²⁸ AS, KMK, fasc. 1, št. 33, 23. 2. 1884, Franz Samz, Dolinšek Jakob.
- ²⁹ AS, KMK, fasc. 3, št. 7880, 6. 4. 1887.
- ³⁰ ZALj, KAM 102, 71, neoznačen spis iz leta 1906, brez točnega datuma.
- ³¹ ZALj, KAM 102, 71, račun za slavno županstvo Mestne občine Kamnik, 16. 1. 1914.
- ³² ZALj, KAM 102, 71, št. 1166, 18. 1. 1911.
- ³³ ZALj, KAM 102, 71, št. 3037, 24. 10. 1937.
- ³⁴ Prav tam.
- ³⁵ Prav tam.
- ³⁶ Polec, Kamniške meščanske hiše, str. 71.
- ³⁷ Janko Polec za to hišo omenja vpis v prvi zemljiški knjigi z oznako »mala vojašnica«, k vpisanemu lastniku – mestu Kamnik – pa doda popravek: »prav Meščanska korporacija«. Razmerje med mestno občino in Meščansko korporacijo mu očitno ni bilo dovolj poznano. – Polec, Kamniške meščanske hiše, str. 64.
- ³⁸ Slovenski narod, 15. 7. 1880, št. 211.
- ³⁹ Stiasny, Kamnik, str. 63-64.
- ⁴⁰ Slovenski narod, 15. 7. 1880, št. 211.
- ⁴¹ ZALj, KAM 102, 71, Hranilnica, št. 459, 20. 4. 1901.
- ⁴² Polec, Kamniške meščanske hiše, str. 64.
- ⁴³ ZALj, KAM 102, SS 24 (1902-1903), št. 1387, 21. 12. 1902.
- ⁴⁴ ZALj, KAM 102, SS 13, št. 631, 25. 7. 1883.
- ⁴⁵ ZALj, KAM 102, SS 13, št. 664, 20. 8. 1885.
- ⁴⁶ ZALj, KAM 102, SS 13, št. 55, 28. 11. 1884.
- ⁴⁷ ZALj, KAM 102, 27, b. n. š., zapisnik seje 10. oktobra 1881.
- ⁴⁸ ZALj, KAM 102, 27, št. 342, zapisnik odborove seje 10. maja 1887.
- ⁴⁹ ZALj, KAM 102, 27, b. n. š., zapisnik seje občinskega odbora 25. oktobra 1933, prepis.
- ⁵⁰ ZALj, KAM 102, 27, b. n. š., zapisnik seje občinskega odbora 29. novembra 1935.
- ⁵¹ Prav tam.

- ⁵² Prav tam.
- ⁵³ Prav tam.
- ⁵⁴ ZALj, KAM 102, 27, b. n. š., zapisnik seje 27. aprila 1936.
- ⁵⁵ Slovenec, 9. 5. 1937, št. 104.
- ⁵⁶ AS, Kamniška meščanska korporacija, 1076, fasc. 3, št. 6613, 4. 1. 1872.
- ⁵⁷ Ogrinec, Kamnik, str. 226.
- ⁵⁸ ZALj, KAM 102, SS 28, št. 1143, 5. 8. 1907.
- ⁵⁹ ZALj, KAM 102, 27, b. n. š., Zapisnik seje 16. 12. 1884.
- ⁶⁰ ZALj, KAM 102, SS 13, št. 314, april 1885.
- ⁶¹ ZALj, KAM 102, SS 13, št. 770, 31. 8. 1884.
- ⁶² ZALj, KAM 102, SS 28, št. 634, 20. 4. 1907.
- ⁶³ Slovenec, 16. 6. 1885, št. 134.
- ⁶⁴ ZALj, KAM 102, SS 28, št. 1143, 5. 8. 1907.
- ⁶⁵ ZALj, KAM 102, SS 24, št. 494, 14. 5. 1903.
- ⁶⁶ ZALj, KAM 102, 70, Upravne zadeve občine, št. 264, 17. 10. 1927.
- ⁶⁷ ZALj, KAM 102, SS 13, št. 344, 25. 4. 1885.
- ⁶⁸ ZALj, KAM 102, SS 13, št. 208, 10. 3. 1885.
- ⁶⁹ Stiasny, Kamnik, str. 48.
- ⁷⁰ ZALj, KAM 102, 70, št. 392, 1. 12. 1933.
- ⁷¹ Prav tam.
- ⁷² Stiasny, Kamnik, str. 38-44.
- ⁷³ ZALj, KAM 102, SS 13, št. 942, 4. 11. 1884.
- ⁷⁴ ZALj, KAM 102, SS 27, št. 555, 17. 4. 1906.
- ⁷⁵ ZALj, KAM 102, SS 27, št. 687, 11. 5. 1906.
- ⁷⁶ ZALj KAM 102, 80, Mestna straža 1932, št. 133, b. n. d.
- ⁷⁷ ZALj, KAM 102, SS 37, št. 142, 24. 2. 1914.
- ⁷⁸ ZALj, KAM 102, SS 37, št. 1422, 9. 9. 1913.
- ⁷⁹ Jutro, 30. 9. 1930, št. 226.
- ⁸⁰ ZALj, KAM 102, 93, Spomeniki padlim vojakom, 10. 6. 1939, b. n. š.
- ⁸¹ ZALj, KAM 102, 80, Poročila mestne straže, 16. 2. 1938, službeno. Razen Tomanove kapelice, za katero je v policijskem zapisniku pomotoma zapisano Pirševa, so mesta razglašanja poimenovana po tedanjih objektih.
- ⁸² Uniformo je opisala Mihaela Steklasa, hči najbolj znanega kamniškega policaja, Martina Kollmana.
- ⁸³ Narodna čitalnica v Kamniku je bila ustanovljena leta 1868.
- ⁸⁴ Glej Lira 1882-1982, Katalog k razstavi. Kulturni center Kamnik, 1982, 77 str.
- ⁸⁵ Slovenski narod, 11. 12. 1883, št. 283.
- ⁸⁶ Slovenec, 7. 7. 1882, št. 100; ta vrednost je nekoliko presejala dvakratno mesečno plačo mestnega policaja.
- ⁸⁷ ZALj, KAM 102, SS 13, št. 771, 31. 8. 1884.
- ⁸⁸ Tone Ftičar, Drobci iz zgodovine kamniškega pihalnega orkestra. 90 let Mestnega godbenega društva v Kamniku. Pihalni orkester DKD Solidarnost Kamnik, Kamnik 1988, b. n. str.

MESTNE POSTAVE

Zelo jasno razpoznavna raven, kjer je bilo čutiti drugačnost mesta, so bila pravila, ki so uravnavala vsakdanje življenje, življenje v mestu, pravila, ki so jih čutili meščani in ljudje, ki so prihajali v mesto po opravkih in se zadržali v gostilnah ali kje drugje. To so bile postave, ki so končno določale, kdo sme živeti v mestu in kdo ne. Meščani so bili namreč ljudje, ki so ta pravila upoštevali.

Kljub zahtevi po enakosti državljanov, ki je ni razumeti v dobesebnem in splošnem smislu, je bila po marčni revoluciji na splošno še naprej dopuščena oziroma celo okrepljena ekonomska neenakost. Tako kot drugje so tudi v Kamniku pravno enakost razumeli kot enakost pred zakonom le v določenem, najožjem smislu, na primer v civilnopравnih pogodbah.¹

Življenje v Kamniku so urejalil zakoni, usklajeni z avstrijsko ustavo iz leta 1867.² Avstrija tudi po padcu Bachovega absolutizma ni dobila ureditve po enotnem, vsebinsko zaokroženem ustavnem aktu. Vse do razpada je njena ureditev slonela na več oktroiranih ali drugače izdanih aktih, od katerih so imeli nekateri naziv temeljnih državnih zakonov, drugi pa so imeli bolj obliko navadnih deklaracij.³

V Kamniku so v vsakdanjem življenju, posebno v stiku z ljudmi od drugod, najbolj prišla do izraza določila deželnega zakona iz leta 1874 z občinskim in cestno-poličijskim, delno pa tudi s stavbnim redom,⁴ in določila iz zakona o domovinstvu iz leta 1863 z dopolnilom iz leta 1896.⁵ Nekatera pravila, kot na primer »postavne določbe, predpisane z Najvišjim sklepom iz dne 19. avgusta 1826 in 5. maja 1827«, ki so urejale godbo v gostilnah, so veljala dolgo časa.⁶ To so dopolnjevala nenapisana pravila, nekakšno »mestno pravo«, torej sistem družbenih norm, ki je narekoval mestnemu okolju in stanu posameznikov ustrezno obnašanje. Ves ta sistem pravil so ljudje sprejemali kot »mestne postave«.

»Mestne postave« so obsegale temeljna pravila vedenja v mestu, ki je še posebej narekovalo spoštljivost do pomembnih oseb. Kršenje teh pravil ni bilo deležno le javne obsodbe, temveč je bilo tudi kaznovano: »*Ovadeno je, da je Tone Rems iz Šutenbaha včeraj, ko se je g. prelat, stanujoč pri g. Frölichbu v Kamniku,*

v vozu tega gospoda pelal, v voz sunil rekoč, da pre počasi pelja. Za to djanje se je aretiral.»⁷

Največji razkorak med pravom in »mestnimi postavami« je bil povezan z Meščansko korporacijo. Zavest, da je korporacijske pravice podelil sam cesarski dvor, in občutek, da gre za nesporno dedovanje pravic in kamniško posebnost, sta dobila podporo tudi v statutu. Tudi ta je postal del »mestnih postav«. Korporacija

Pomemben del »mestnih postav« je postal statut Meščanske korporacije v Kamniku.

Statut Meščanske korporacije iz leta 1930; Aleš Koželj, Kamnik

je torej delovala po svojih pravilih, ki jim kamniško javno mnenje večinoma ni odrekalo legitimnosti.

Medtem ko je o korporacijskem premoženju odločal upravni odbor, ki ni bil nikomur odgovoren, je bilo županstvo s svojima policajema odgovorno za red v mestu in podrejeno okrajnemu glavarstvu. Ker policaja nista bila podrejena okrajnemu glavarstvu neposredno, je bilo v njunem statusu še čutiti del nekdanje kamniške avtonomije, ki se je ravnala po »mestnih postavah«. Po drugi strani pa je mesto dosledno uveljavljalo zakon, kadar je šlo za okoličane; s tem je dokazovalo, da je mesto in zato nekaj več.

Mestne postave so okoličani začutili že ob vstopu v Kamnik, ko so morali, razen če so bili brez voza, živine oziroma brez tovara, plačati mitnino. Mitničarji na Grabnu, na Šutni in Podgoró⁸ so pogosto poročali o kršitvah, ko kdo »*maute plačal ni*«, bodisi da je gnal »koštrune« za Bistrico namesto skozi Šutno in mesto⁹ bodisi da je, kot so pogosto delali Tuhinjci, ki so prevažali les, prebredel Bistrico pri jezu na Fužinah ali pa je »*iz silo ušel čez mitnico*«. ¹⁰

Mitnina v osemdesetih letih 19. stoletja zaradi velikih urbanističnih in komunalnih del ni več zadoščala za vzdrževanje mostov in cest, zato so se meščani pritoževali nad ugodnostmi, ki so jih imeli pri »šrangi« prebivalci sosednjih vasi. Motilo jih je tudi to, da mitnice »*od kočij in drugih voz ni nobeden plačal od tega časa, kar je nekdanji predstojnik okrajnega urada v Mekinab g. Kronabetvo gl v lastnem interesu to mitnino odpravil*«. ¹¹ Politična oblast jim je torej kratila nekdanje pravice; s tem jim je odrekala nekatere ekonomske ugodnosti in zmanjševala simbolno prevlado nad okolico.

Moč mesta oziroma privilegiranaost v primeri s podeželjem je bila navzven zelo vidna v upoštevanju cestno-poličijskega reda. Spremembe tega reda so tako meščane kot podeželane zelo motile. Pri tem je prihajalo do konfliktov ne le z okoličani, temveč tudi s tistimi meščani, ki so se sklicevali na »stare postave«. To so bili meščani, ki so pred temi spremembami z dokaj svobodnim obnašanjem radi dokazovali, da so gospodarji v mestu.

Upirali so se predvsem določilom, ki jih je uvajalo cesarsko-kraljevo okrajno glavarstvo. Po cestno-poličijskem redu jih je najvišja kazen – 100 goldinarjev – doletela takrat, če so kadili blizu voza, ki so iz smodnišnice skozi Kamnik vozili v Ljubljano smodnik. ¹² Motila jih je prepoved pokanja z bičem po mestu, v mestu pa so dosledneje izvajali tudi druga določila cestno-poličijskega reda: vprežni vozovi niso smeli stati na cesti brez čuvaja

ali luči, vozovi so se morali »ogibati« na levo stran, na desno pa so prehitevali, vozniki med vožnjo niso smeli proč itn.,¹³ kar pa je zadevalo bolj okoličane.

Izvajanja sprememb zakona pa ni zahtevalo samo glavarstvo, temveč se je zanj zavzemala tudi mestna oblast. Veliko sprememb je – tako kot na drugih področjih – nastopilo z županovanjem dr. Maksa Samca, predvsem z letom 1880, za doslednost pa je od leta 1885 naprej skrbel predvsem mestni policaj Kollman. Ena od vidnih sprememb, ki so jo težko sprejeli predvsem okoličani, pa tudi kateri od kamniških posestnikov, je bila, kot rečeno, prepoved pokanja z bičem: leta 1880 je občinski odbor sklenil, da *»se ostro postopa proti tistim, ki po mestu pokajo, in sicer prvič z globo dveh, drugič pa petih goldinarjev ali ustreznim zaporom«*.¹⁴ Kršilcu so odvzeli bič – »gajžlo«, kazen pa je pripadla ubožnemu skladu občine Kamnik. Enkratna kazen – dva do pet goldinarjev¹⁵ – je ustrezala mesečni podpori mestnega ubožca.

Upiranje novostim sta navadno najbolj občutila mestna policaja. V enem od poročil »slavnemu mestnemu županstvu«, kjer policaj poroča o tem, kako je posestniku iz mesta pri tretjem prekršku zaradi pokanja odvzel bič, je iz odgovora obtoženca jasno prepoznaven upor novemu redu: obtoženec je namreč policaju *»prav surovo odgovarjal in rekel je da jaz sim domač, sim popred vedel postave tukaj po Kamniku kakor pa ti«*. Ker je šlo za posestnika iz mesta, je mestno županstvo počakalo pet dni in primer rešilo s pripombo *»Zastarelo – ad acta«*.¹⁶

S tako obrazložitvijo je županstvo včasih rešilo celo primer, ko so posamezniki poleg policaja grajali tudi mestno oblast: *»Fanta Franc Dornig in Joban Eksler sta razgrajala po Šutni in kričala Močnikovega vladanja je konec in Kollmana bode tudi budič uzel.«*¹⁷ Županstvo je vedelo, komu je kaj odpustilo in zakaj.

Končne besede torej ni imel zakon, temveč mestna oblast. Ta je ravnala v skladu s položajem, ki ga je imel obtoženec, torej je zakon upoštevala tako in tam, kjer se ji je zdelo prav. To je bil torej zakon mesta, sistem novih »mestnih postav«. Meščani so vedeli, da policija služi mestu, ne mesto policiji, in so se na to tudi sklicevali: *»... pa de bi glib ti prokleti policaj mene kosim en učen moš u red devali ...«*.¹⁸

Pri teh postopkih je torej veljalo, da mestne probleme rešuje domača, mestna oblast, ta pa je ukrepala v skladu s svojimi interesi. Leta 1909 so meščani protest zoper ravnanje mestnega policaja, ki so mu očitali oblastnost, svojevolskost in krivično rav-

nanje z meščani, zlasti z gostilničarji, izrazili pred širšo javnostjo: »Meščani so vsi brez izjeme nejevoljni nanj, zlasti še sedaj, ko je ovadil nekaj poštenih mož orožnikom.«¹⁹ Tisti, ki se ni ravnal po nenapisanih pravilih mestnih postav, je bil deležen vsaj javne obsodbe, tudi če je bil to mestni policaj.

Znano je bilo, da so bili interesi mesta velikokrat v nasprotju z zakonom zaradi policijske ure. »Podaljšanje« policijske ure so si posamični gostilničarji lahko plačali.²⁰ Policaji so bili popustljivi pri izvajanju reda v gostilnah, v katerih se je zadrževala gospoda, medtem ko so s popuščanjem v gostilnah nižje ravni pogosto izzvali dodatne težave. Ob preiskavi enega izmed nočnih izgrediv je občinski tajnik Alojzij Vremšak poročal: »... Zvedel sem tudi, da ima Pavlič malo katero noč krčmo zaprto ter da notri zabajajo sami lumpi in kurbe. Navzočih se je več čudilo, kako da more bite, da patrola tega nikolj ne vidi in da se sploh ta nepristojnost trpi ...«²¹

Policija je torej pri izvajanju reda nihala med zakonom in »postavami«, ki so jih po logiki polnih kozarcev zagovarjali gostilničarji in njihovi gostje: »Slavno županstvo v Kamniku. Klander Jobana Posestnica v Kamniku hš št 59 je imela gostilno odprto do 12 ure u noč in Ko je bila opominana od Paznika da naj gostilno za pre se je iz govarjala da pri punih Kozarcib ne more gostilne

Zaradi določb, ki so veljale v mestu, so »furmani« in okoliški kmetje neredko prihajali v konflikt z mestnima policajema.

K peku Možini so pripeljali butare, trideseta leta; Božena Možina, Kamnik

*zapreti. Kamnik. 8. 9. 1885 – Kollman.*²² Mestni policaj si prav tako ni upal v gostilno, kjer so posedali uradniki okrajnega glavarstva, na primer v restavracijo Kenda.

Do konfliktov je prihajalo tudi pri izvajanju določbe, da morajo gostilničarji dobiti dovoljenje za godbo v gostilni in plačati takso. Včasih so imeli gostilničarji cele skupine godcev, ne da bi to prijavili.²³ Županstvo je bilo v teh primerih doslednejše, posebno do 1. svetovne vojne, ko so ti prispevki polnili občinsko, ne državne blagajne.

Mestno županstvo, ki je v interesu mesta marsikaj spregledalo meščanom, če si je od njih obetalo korist, je bilo pri okoličanih zelo dosledno. Šlo je predvsem za vaščane, ki so v mesto prihajali po opravkih, posebno na semanje dni ali ob naborih, in za ljudi, ki so si v mestu našli priložnostno, začasno ali stalno delo. Mesto je s tem pokazalo svojo premoč nad okolico.

Največ dela so imeli mestni policaji v semanjih dneh. Na dan svete Barbare leta 1885 je mestni policaj Franc Zurc med drugimi izgrede zabeležil: *»Franc Košir iz Ravne jebil arateran ta 4 decembra ob 10 uri unoč zarat reželaina kije peršel odmačka iz gostilne paje rekel prekleti policaj zdej nej pride jib ni tolk de-*

Tri dni pred naborom je morala biti občinska ječa prazna, ker so takrat vedno pričakovali nereda, sicer pa so naborniki v procesijah nosili bandera.

Nabor v Kamniku 9. 8. 1934; Štefan Repanšek, Kamnik

*bisejib bal. Ulčer Franc iz podgorja jebil tudi iz Košerjem sobila skupej araterana ter je Franc Ulčer iz Podgorja pomagal razgrajat in tudi en kamen je imel uwaržetu in potem se lahko vej deni nič dobergamislju.*²⁴

Prizori, ko je policaj koga »z *vun potegnjeno sabljo v zapor gnal in ga zaprl*«,²⁵ sam zapor in »globa« pa živahnega nočnega življenja v Kamniku niso zatrli. Izgrede so predvidevali vedno, ko so prišli okoličani v mesto, občinski zapor pa so morali po navodilih okrajnega glavarja sprazniti tri dni pred vsakim naborom, da je bil pripravljen za nabornike. »*Občinska ječa naj bode gori omenjene tri dni pripravljena, da se morejo v njo zapreti pijani naborniki in razgrajevalci.*«²⁶

Mesto je imelo poseben položaj glede na okolico tudi v tem, da je bilo več možnosti za prostitucijo, hkrati je bil v mestu v tem pogledu nadzor zelo strog. Pri prestopkih »*zarad nečistega djanja*«²⁷ so bile »mestne postave« večinoma dosledne. Policaja sta to dejavnost nadzorovala pri svojih nočnih pohodih in o prestopkih poročala mestnemu županstvu: »... *zasačil sem jo za gasilnim domom na negdajnem Debevčevem vertu koje iz verševala tam svoj nesramni obrt* ...«²⁸

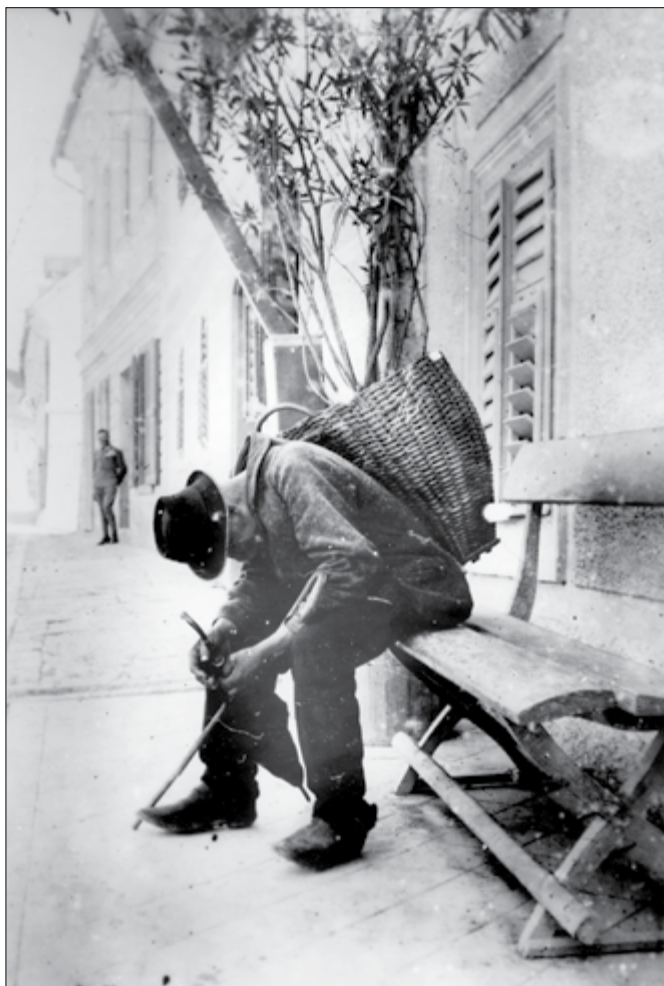
Ukrepi, ki so po prestopkih te vrste sledili štirinajstdnevne- mu zaporu, so imeli namen čim bolj izolirati takšno dekle: vsak teden se je morala oglasiti pri županstvu in mu poročati o svojem »*dejanju in pečanju*«, ponoči ni smela hoditi v mesto oziroma v drugo hišo, ni se smela udeleževati praznikov in ni smela obiskovati letnih in živinskih sejmov.²⁹ Prav ob praznikih in sejmi- h je mesto nudilo možnosti za različne kontakte, ki so sledili živah- nemu življenju v gostilnah.

Prestopnice, ki niso bile pristojne v občino Kamnik, je mesto ob posredovanju okrajnega glavarstva oziroma žandarjev izgnalo v domovinsko občino, z domačinkami, pri katerih drugi ukrepi niso zalegli, pa je ukrepalo strožje: »*L/.../ G/.../, 26 let stara, v tukajšnjo občino pristojna, vlači se že dle časa po svetu brez dela in se živi, kakor je iz priloženega akta razvidno, le od denarja, pridobljenega skoz nečistost, katero izvršuje kakor obertnijo.*« Ker je županstvo menilo, da »*ji je le za to, da tudi ako ne dela, dobro živi*«, je prosilo okrajno glavarstvo, naj jo odda v prisilno delav- nico v Lukovico.³⁰

Razkorak med pravnim redom in mestnimi postavami pa je bilo vendarle čutiti tudi na tem področju. Mesto je bilo namreč tolerantno do »boljših krogov«, ki so uporabljali usluge te vrste.

Beračenje tujcev je bilo sicer po zakonu iz leta 1885 prepovedano, družbene norme meščanov pa so ga dopuščale.

Berač pred mitnico pred Weiblovo hišo na Šutni, konec 19. stoletja; foto J. N. Sadnikar, plošča last dr. Nika Sadnikarja, Kamnik

Primer, ko je sedem uglednih Kamničanov pri lepi cirkusantki dobilo sifilis, kaže na to, da se prostitucija ni omejevala le na šivilje, pletilje, razne »zasebnice« ter delavce in pomočnike, temveč je bila navzoča tudi v višjih krogih. »Mestne postave« so tu narekivale diskretnost, saj so dopuščale razkorak med javno moralo in zakonom, kadar se je mestni oblasti to zdelo potrebno.

Pomembna pravica, ki je ščitila »stare postave« in tiste, ki so jih varovali, je bila pravica do izгона nezaželenih oseb. Človeka, ki v kamniški mestni občini ni imel domovinske pravice, so, če je prišel v konflikt z oblastjo, smeli izgnati, cesarsko-kraljeva davkarija pa je morala plačati stroške »odгона«. Na tej podlagi je mestna oblast preganjala tuje berače, kršilce zakona in tiste,

ki niso ustrezali družbenim normam mesta. Premožnejše posameznike so ob konfliktu z oblastjo odpravili s »prisilnim potnim listom«, ³¹ revnejše pa so policijsko izgnali. Odnos do dela in zaslužka je imel namreč pri odločanju o tem, ali bo nekdo postal ali ostal del mestne skupnosti, zelo pomembno vlogo.

Pohujšljivo je bilo tudi brezdelje samo: »*Slavno županstvo! – Ljudje se zmirajo bolj pritožujejo zoper postopaka Mlakar Blaža, rojen 25/1/1870, ki v stanovanju na Grabnu b.št.6 nobeniga dela in nobenega zaslužka nima, le pobajkva, smodke kadi in kolne. – Taki je tudi Franc Kušar iz Grabna b.št.13, rojen 1/9/1870. – Naj slavno mestno županstvo učini, da to postopanje, katero pohujšljivo vpliva na mladino, preneha, in naj blagovoli kakšno delo tem dvema fantama preskrbeti. – Farni urad Kamnik 8/10/85,*

*J. Oblak, Župnik.*³² V ta sistem je bil uokvirjen tudi odnos do nekdanjega vladajočega sloja, do plemstva, in sicer do tistih plemičev, ki so imeli samo še plemiški naziv, imetja, ki bi sodilo k temu nazivu, pa ne.

Te ljudi je občina zaposlila pri raznih javnih delih, prestopnike pa kaznovala in preganjala, vendar so se nekateri kljub temu vedno znova vračali. Mestna oblast je očitala meščanom, da jih ščitijo, vendar pogosto brez uspeha. V mestno življenje so se tako vpletale zgodbe o ljudeh, ki so v Kamnik prihajali iskat delo, ob tem pa so prestopali družbene norme, jezili mestno oblast in ustvarjali vezi s srednjim in nižjim slojem meščanov, ki s tem ni bil prizadet. Mestna oblast je v teh primerih uporabila pravico do »odgona«, posebno pri ljudeh, ki so jim očitali brezdelje ali prestopke.

Izgon Antona Tavžlja, nezakonskega sina služkinje z Blok, za katerega se niti ni vedelo, kje je bil rojen, nakazuje zapletenost življenja in nedvoumnost družbenih norm. Zagovor prestopnika ni obljubljal milosti: *»Jest se živim od dninarstva ako delo dobim. Zdaj sem zopet zarad budodelstva, tatvine ene smreke v preiskavi.*³³ Razsodba je bila jasna: *»Ker je občini in uradno znano, da vi nimate stalne službe niti stalnega dela, in da ste vi le katerikrat delali in le za to ker vam je znano bilo da bi se bili drugače že zdavnej odgnali v vašo domovinsko občino, ker ste sploh delaplašni človek kar je tudi dokaz da ste bili uže v prisiljeni delalnici, se razsodi, da se v zmishu II. I lit-a postave z dne 27. julija 1871 št. 88 derž. zakona odženete po odgonu v vašo domovinsko občino Bloke, in ker ste /... / sumljivi in si je od vas za misliti da bi spremljevalcu se zoperstavljali se tudi spozna da se ženete uklenjeni. Dalje se razsodi na podlagi § 2 alineja 1 in 2 gori omenjene postave da se ne smete več nazaj vrniti v Kamnik, da ste torej policijsko za zmerej od tukaj odgnani in to za to ker ste ptujemu blagu nevaren človek.*³⁴

Izkazalo se je, da za Antona Tavžlja ni moč ugotoviti domovinske občine, saj niso vedeli ne za mater ne za kraj njegovega rojstva. Drugo leto se je spet vrnil v Kamnik, se skrival pri ljudeh v Novem trgu, županstvo pa je zvedelo, da mu Reza Tajč iz mesta, *»njegova ljubica /... / vsaki dan v gojzd jed nosi.*³⁵

Takrat, poleti leta 1885, je mesto sprejelo Antona Tavžlja.³⁶ Bolj ko so se ponavljali podobni primeri, strožje je postajalo presojanje prišlekov. »Mestne postave« so bile namreč regulativ, ki je normiral obnašanje v mestu, in sito, ki je sprejemalo ljudi, tako začasno kot v domovinsko zvezo. Prilagajale so se spremembam

zakonodaje, vendar so tudi kaj spregledale, če je bilo to v interesu mesta. Meščani so bili namreč razslojena skupnost, ta razslojenost pa je bila tedaj preveč samoumevna in konstitutivna za funkcioniranje mesta, da bi jo »mestne postave« v katerem koli pogledu spreminjale. Bila je del biti, ki je uravnavala celotno življenje. Življenje, urejeno po zakonih meščanov.

¹ Vilfan, Pravna zgodovina, str. 433.

² Priročnik za delo matičarjev – državljanstvo. Državni sekretariat za notranje zadeve LRS, Ljubljana 1962, str. 67.

³ Vilfan, Pravna zgodovina, str. 435.

⁴ ZALj, KAM 102, SS 20, št. 1020, 29. 10. 1897.

⁵ Priročnik za delo matičarjev – državljanstvo, str. 67.

⁶ ZALj, KAM 102, SS 20, št. 498, b. n. d.

⁷ ZALj, KAM 102, SS 13, št. 606, 2. 8. 1885.

⁸ Za predmestje Podgora so domačini namesto samostalnika v »Podgori« uporabljali prislov »Podgoró«.

⁹ ZALj, KAM 102, SS 13, št. 602, 6. 1884.

¹⁰ ZALj, KAM 102, SS 27, št. 1455, 13. 10. 1906.

¹¹ ZALj, KAM 102, SS 13, št. 971, 6. 12. 1885.

¹² ZALj, KAM 102, SS 13, b. n. š., 29. 9. 1885.

¹³ ZALj, KAM 102, SS 13, št. 981, nov. 1884.

¹⁴ ZALj, KAM 102, 27, št. 424, zapisnik seje 7. 8. 1880.

¹⁵ ZALj, KAM 102, SS 13, št. 290, 13. 4. 1885.

¹⁶ ZALj, KAM 102, SS 13, št. 641, 9. 8. 1885.

¹⁷ ZALj, KAM 102, SS 20, št. 112, 1. 2. 1897.

¹⁸ ZALj, KAM 102, SS 13, št. 618, 7. 7. 1885.

¹⁹ Slovenski narod XLII, št. 115, 22. 5. 1909.

²⁰ ZALj, KAM 102, SS 37, št. 1313, 19. 8. 1913.

²¹ ZALj, KAM 102, SS 13, št. 882, 18. 10. 1884.

²² ZALj, KAM 102, SS 13, št. 737, 9. 9. 1885.

²³ ZALj, KAM 102, SS 27, št. 829, 16. 6. 1906.

²⁴ ZALj, KAM 102, SS 13, št. 978, 6. 12. 1885.

²⁵ ZALj, KAM 102, SS 13, št. 1077, 26. 12. 1884.

²⁶ ZALj, KAM 102, SS 20, št. 367, 2. 4. 1897.

²⁷ ZALj, KAM 102, SS 13, št. 37, 1. 1885.

²⁸ ZALj, KAM 102, SS 28, št. 1743, 25. 11. 1907.

²⁹ ZALj, KAM 102, SS 13, št. 723, 28. 8. 1885.

³⁰ ZALj, KAM 102, SS 13, št. 921, 28. 10. 1884.

³¹ ZALj, KAM 102, SS 13, št. 722, 27. 8. 1884.

³² ZALj, KAM 102, SS 13, št. 829, 10. 10. 1885.

³³ ZALj, KAM 102, SS 13, št. 637, zapisnik z dne 27. 7. 1884.

³⁴ Prav tam.

³⁵ ZALj, KAM 102, SS 13, št. 602, 1885.

³⁶ ZALj, KAM 102, SS 13, št. 626, 28. 7. 1885.

KAMNIČANI

Kamničani so torej navzven nastopali navidez kot homogena skupina, zavarovana z mitnicami, »mestnimi postavami«, s policajema in z zavestjo večvrednosti, navznoter pa je bila ta skupnost heterogena, ne le socialno in profesionalno, temveč tudi glede purgarskih pravic. Lastništvo bistrških gozdov je namreč močno vplivalo na priseljevanje v samo mesto. Veliko privlačnejše kot naseljevanje na obrobju so bile stare mestne hiše, saj je korporacijska pravica marsikje presejala vrednost samega poslopja. Ta dejavnik je imel na število prebivalcev zelo močan vpliv.

ŠTEVILO PREBIVALCEV

Način dedovanja pravic do deleža v bistrških gozdovih je tako že stoletja odločilno vplival na število prebivalcev Kamnika. Meje Kamnika oziroma mestne občine Kamnik so se zaradi upravnih sprememb sredi 19. stoletja in v tridesetih letih 20. stoletja sicer spremenile in mesto se je uradno povečalo, vendar je število prebivalcev v samem mestu le počasi naraščalo. Industrija je namreč v veliki meri zaposlovala okoliške delavce.

Število prebivalcev Kamnika ustvarja le približno podobo o življenju samih meščanov. Samo bivanje v mestu in domovinska pravica v kamniški občini namreč še nista pomenila vstopa v meščanski svet. Kljub temu marsikaj ponazarja tudi samo gibanje števila prebivalcev.

Leta 1868, skoraj dve desetletji po tem, ko je postal sedež okrajnega glavarstva, je imel Kamnik – upoštevana je tedanja kamniška občina – 2178 prebivalcev,¹ leta 1880 2452, od tega 293 vojakov. Tega leta je imel Kamnik s »predkrajji« vred 291 hiš.² Število prebivalcev je naraslo v vseh delih občine, najbolj pa na Fužinah, in sicer za 115 %.³ Zavest o ločenosti »predkrajev« in samega mesta Kamnik je bila tedaj še zelo močna in Slovenski narod je po tem popisu zabeležil: *»Mesto Kamnik šteje po zadnjem popisu ljudi 1800 duš, in sicer za 68 duš menj kot leta 1868. Vnanji kraji, ki spadajo v Kamniško občino, štejejo 383 ljudi, t.j. 73 duš več kot*

leta 1869, tako da šteje Kamniška občina skupaj za 5 ljudij več kot pri zadnjem štenji.»⁴

Leta 1890 je imel Kamnik 2368 prebivalcev, od tega še 31 vojakov.⁵ Naslednji dve desetletji je število prebivalcev še vedno upadalo: leta 1900 je bilo v Kamniku 2298 ljudi, med njimi 8 vojakov,⁶ deset let pozneje pa 2262,⁷ čeprav je število prebivalcev v predmestjih z bolj delavskim značajem, na Perovem, Žalah, v Košišah in na Fužinah, še vedno naraščalo.

V večini hiš so imeli najemnike, »gostače«, število hiš, kjer so lastniki oddajali stanovanja, pa se je spreminjalo: z dvigovanjem materialnega statusa lastnikov se je v samem mestu in na Šutni počasi zmanjševalo, v predmestjih, kjer so se naseljevali delavci in zasebniki, pa je naraščalo. Leta 1900 je bilo tako v mestu vključno z mestno siromašnico 48 hiš, kjer so oddajali stanovanja, na Šutni 49, na Grabnu 22, Podgoró 3, v Novem trgu 15, na Fužinah 3, na Košišah 2, prav tako na Žalah, na Zapricah 13, na Perovem pa 11.⁸ Leta 1913 je bilo v mestu 40 posestnikov, ki so imeli »gostače«, na Šutni 47, na Grabnu 29, Podgoró 6, v Novem trgu 26, na Fužinah 1, prav tako na Košišah, na Žalah 6, na Zapricah, kjer so nekdanja poslopja zapriške graščine prehajala v last posameznikov, samo

Število prebivalcev v predmestjih Kamnika je od sedemdesetih let 19. stoletja naraščalo, v samem mestu pa je počasi upadalo.

Velika ulica v Kamniku pred 1. svetovno vojno; Tone Ravnikar, Domžale

V začetku 20. stoletja, ko je v Kamnik že močno prodrl »duh novega časa«, so imele le redke premožne meščanske družine več otrok.

Družina trgovca Graška okrog leta 1903; Pepca Kramar, Kamnik

še 9, na Perovem pa 18.⁹

Poleg razmeroma redkih odhodov v Ameriko je bilo namreč pogosto zaposlovanje v drugih predelih Avstro-Ogrske. Medtem ko so moške prej privabljal nemško in češko govoreče dežele, so ženske odhajale kot služkinje v Trst. Mestno županstvo je pogosto posredovalo pri raznih prošnjah, ki so jih naslavljali nanj kamniški občani, ki so služili oziroma živeli drugje: »*Slavno Supanstvo v Kamniko – Josef Gorianz, /.../ in Triest prosem za Ferdinandta Oblak Domovnico – Heimatschein. – Ferdinandt Oblak, Leta Starosti rojen 1869, od gorniga Fanta mati sepiše Maria Oblak rojena v Kamniku bišna St. 74 leta 1842. Tega gorniga Fanta je Porodila Ledigh stan, od Leta 1871 je omožena, is Josef Gorianz – Ferdinandt Oblak se oči za Žniderja /.../ na Koroškem Fant bo frai od učenje 1 Januar*

*1886, Zato pa goče iemeti Heimatschein je meni pisou mene gočejo Straffat, Kenema Domovnico še en Krat prosem Slavno Supanstvo, denej pošlejo poprej keje mogoče Sem v Terst. – Stempel marko 5 kr je noter – Triest St 16 Maja 1885 – Jf. Gorianz.*¹⁰

Po 1. svetovni vojni se je iskanje dela drugje precej zaustavilo in število prebivalcev Kamnika je spet začelo naraščati. Leta 1921 je skoraj doseglo število iz leta 1880: v Kamniku je bilo namreč 2450 prebivalcev.¹¹ Leta 1931 je število izpred petdesetih let končno preseгло, saj je bilo v Kamniku zabeleženih 2548 prebivalcev.¹² Mesto, za katero je bila značilna razmeroma visoka življenjska raven, se ni več moglo otepati prišlekov, ki jih je bilo zaradi naraščajoče gospodarske krize vedno več. Delavske hišice na obrobju in redke vile so ne glede na navzočnost Meščanske

korporacije, ki je »varovala« hiše v mestu in njene prebivalce, nazovale novi čas.

TUJCI IN DOMAČINI

Po priselitvi državnih uradov iz Mekinj v Kamnik leta 1851¹³ se je delež neslovenskega prebivalstva povečeval. Navzočnost nemštva v tem času ponazarja odmevnost nemškega bralnega društva Leseverein v Kamniku, ki je delovalo od leta 1859,¹⁴ dokler ni njegove vloge prevzela domača Narodna čitalnica.

Leta 1880, ko je imel Kamnik 2452 prebivalcev, se je v mestu in starih predmestjih 100 prebivalcev opredelilo z nemškim pogovornim jezikom, 10 pa je bilo drugojezičnih. Ob tem popisu sta bila na Zapricah 2 nemško govoreča, na Fužinah pa jih je bilo 23. Košiše, Perovo in Žale so bili brez tujejezičnega prebivalstva. Vojaki, ki jih je bilo tedaj v Kamniku – v mestu s predmestji – 293, v bližnjih Mekinjah pa od 316 prebivalcev 94, v to število, razen devetih, očitno vodstva, niso všteti.¹⁵

V Kamniku je bilo tedaj torej poleg 2033 Slovencev 125 stalno naseljenih Nemcev in 10 prebivalcev drugih narodnosti, večinoma Čehov.¹⁶ Časnik Slovenec je tedaj – sicer nekoliko netočno – komentiral: »*Umgangssprache*«. *V Kamniku se je med 1800 prebivalci vpisalo jih za 'umgangssprachlerje' 110; ni ravno veliko, če se v poštev vzame uradnike in Keceljna.*«¹⁷

Po letu 1880 se je nacionalno razmerje še nekaj časa precej spreminjalo: vojaški erar je namesto vojakov, ki so v Kamniku služili vojaški rok kot izdelovalci smodnika, začel stalno zaposlovati bivše vojake, »veterane«. Leta 1890 je bilo tako v Kamniku samo še 31 vojakov,¹⁸ ki so v smodnišnici služili vojaški rok.

Tako kot Čehi, ki sta jih je v Kamnik poleg smodnišnice privabljali keramična in kovinska industrija, ali nekateri uradniki, so se tudi nekateri nemško govoreči »veterani« poročili v Kamniku in si tu ustvarili družine: »*Star oče je biv pār viujakøb u Kamønk. U smodnišønc. Jobann Herold se j pisov. Biv je pa tišlar. Je biv zlo dobør, so ga pa nazaj polej klical, če bi pāršu. Na pulførfabørk je biv za tišlarja. Star oče je zmer reku: 'Čak, veš, boš ti pāršu u majne bajmat, boš ti vidu,' ni mogu rečt, boš ti vidla, 'kašøn veløk bof je pār næs,' je reku. Je zmer mam pravu: 'Veš, Pepi, ti maš še moj dot u Šlezij.' Mama so bli pa bædi, so rekøl: 'Bod no tib ud tiste toje bajmat.' Pa tud zabtevov ni næč.*«¹⁹

Določen krog državnega uradništva in drugih premožnejših meščanov je sicer ohranjal svojo avtonomnost, ki so jo zavedni Slovenci opredeljevali kot nemškutarstvo, veliko priseljencev pa se je jezikovno in v načinu življenja prilagodilo okolju: »*So prišli iz vse monarhije ljudje in se potem udomačili.*« Leta 1890 je bilo tako v Kamniku poleg 2233 Slovencev 94 Nemcev in 16 pripadnikov drugih narodov,²⁰ leta 1900 pa 71 Nemcev in 8 prebivalcev drugih narodnosti.²¹ Pred 1. svetovno vojno, leta 1910, je bilo v Kamniku registriranih 46 Nemcev, 2188 Slovencev, 2 avstro-ogrška državljana druge narodnosti, 46 pa je bilo navedenih kot tujci.²²

Po 1. svetovni vojni se je stanje močno spremenilo. Nemci so bili sicer še vedno navzoči – leta 1921 je bilo v Kamniku še 36 Nemcev – vendar na samo nacionalno zavest niso imeli več nobenega vpliva. Zaradi smodnišnice, po 1. svetovni vojni imenovane Barutana, je bilo v Kamniku 47 Srbov in Hrvatov, Čehov pa je bilo tedaj v mestu 20. Poleg 2 Poljakov in 5 Madžarov je bilo v Kamniku še 24 Rusov,²³ ki so se priselili kot emigranti.

Prav navzočnost ruskih emigrantov je tedaj dajala Kamniku pomembno obeležje, ne zaradi številčnosti, pač pa zaradi posebnega odnosa, ki so ga imeli do njih Kamničani, in zaradi kulturološke drugačnosti in vzdušja, ki so ga prinašali. Pri Kamničanih so vzbujali spoštovanje in radovednost. Večina jih je zaradi uglajenega vedenja in zadržanosti dajala vtis aristokracije, nekateri so govorili pariško francoščino, v francoskem jeziku poučevali nekatere meščane in se vključevali v Francoski krožek. Posamezniki, kot na primer baron Lesevitsky, so svojo pripadnost

Po 1. svetovni vojni so morali priseljenci za pridobitev domovinske pravice najprej dobiti jugoslovansko državljanstvo.

Primorska emigrantka »Nona« in Albretova hči v Svinjski (Prešernovi) ulici okrog leta 1935 pometata ulico, ker so vozili gnoj z dvorišča; Vinko Perčič, Kamnik

aristokraciji potrjevali tudi s prodajanjem dragocenosti, ki so jih prinesli iz Rusije, pri drugih, kot je bil Abrahamov, ki se je preživljal s popraviljanjem dežnikov, sicer pa hodil brat francoske revije in z zadržanim vedenjem zbujal spoštovanje, pa so meščani le ugibali: »*Premožnih Rusov je biv.*«

Tudi sami ruski emigranti so si prizadevali, da bi na domačine naredili vtis »boljših« ljudi. Ivan Zika je o tem zapisal naslednjo anekdoto: »*Med številnimi ruskimi emigranti, ki so po prvi svetovni vojni prišli v Kamnik in tu ostali v raznih službah, se je znašel tudi Nikita Sirota (1889–1948), rojen v Nosovki v Černigovski guberniji. Zaposlen je bil kot delavec v smodnišnici. Njegovi rojaki so radi pretiravali, ko so se hvalili, da so bili v carski Rusiji visoki uradniki ali oficirji. Pa so vprašali tudi Siroto, kaj je bil v carski Rusiji. 'Nu,' je odgovoril Nikita v svoji prikupni mešanici slovenskega, srbohrvatskega in ruskega jezika, 'svi to bili gubernatori, generali, palkovniki, samo je Sirota bil sirota.'*²⁴

Tujcev pa Kamničani niso presojali samo s stališča narodne pripadnosti, temveč kot prišleke nasploh. Pri prišlekih so bili občutki sprejetosti zelo različni: nekateri so Kamnik doživljali kot izrazito hermetičen prostor, drugi so čutili veliko odprtost, tembolj zato, ker je bilo veliko ljudi priseljenih. Navadno so dejstvo, da je nekdo priseljen od drugod, domačini radi oponesli takrat,

K nacionalni pestrosti je poleg državnih služb največ prispevala smodnišnica.

Poroka v smodnišnici leta 1932; Fanči Gjurin, Kamnik

kadar jim je to prišlo prav iz drugih razlogov: obtoženec, ki ga je mestni policaj hotel umiriti in aretirati, se je, kot je navedeno v policijskem poročilu, pred policajem branil z naslednjimi besedami: *»/... / jast sem domačin jast negrem nikamor ampak ti moraš iti od tukej stran tisi dolenski pritepenec.«*²⁵

Resnica o odnosu do prišlekov je vpeta med dve nasprotujoči si mnenji. Prvo označuje Kamničane kot zelo gostoljubne meščane: *»Kot prišleki smo se v Kamnik kar hitro vštaltal. Sej smo bli vsi prišleki.«* Drugo mu nasprotuje: *»Priseljencev je bilo tako malo, da niso mogli imeti vpliva.«* Ne glede na nasprotujoča si mnenja pa je bilo vendarle res, da so majhnost mesta, počasen življenjski ritem in veliko družabnosti povzročali, da so se priseljenci hitro počutili doma. Relativno samostojnost so ohranjali le tisti, ki so jih označevali jezikovna ali dialektalna drugačnost ali pripadnost drugi državi: po prvi svetovni vojni je bilo to poleg ruskih značilno za primorske emigrante. Tudi ti so morali za pridobitev domovinske pravice v kamniški občini najprej dobiti jugoslovansko državljanstvo.

Proces vraščanja v kamniško okolje je bil manj opazen pri priseljenicah iz tistih delov slovenskega etničnega ozemlja, ki so bili jezikovno bližji, posebno če je šlo za priseljevanje iz mestnega okolja. Takšen proces zблиževanja z okoljem je velikokrat potekal samo v ljudeh samih, nekateri pa občutka tujosti niso mogli nikoli prerasti: *»Starša sta bla oba Lublančana, oba s trgovskih družin. Mi smo triindvešetga leta u Kamank pāršli in smo tle ustal. Sam tle u šolo hodila in se tud čutəm Kamanchanko. Moja mama se je zmerej čutila Lublančanko in ji ni blo ne vem kok za Kamank.«* Za te ljudi je imel Kamnik obzorje malega mesta.

Za nekatere priseljence je bil pomemben dejavnik ali izraz sprejetosti v kamniškem okolju dejstvo, če so bili sprejeti v občinsko zvezo, torej če so dobili v Kamniku domovinsko pravico. Tega namreč niso bili deležni vsi, ki so v Kamniku živeli predpisanih deset let. Občina je odklanjala prošnje tistih, ki so bili v času *»merodajnega 10 letnega prebivanja v tej občini nadležni občinski milodarnosti«*²⁶ ali pa v moralnem pogledu niso bili neoporečni.

V občinsko zvezo so radi sprejeli premožnejše trgovce, obrtnike in posestnike. Poleg stalne koristi so si od njih obetal tudi večji prispevek ob plačilu takse. Trgovcu in posestniku Milošu Kramarju so na primer v odobritvi prošnje zapisali: *»Na Vašo prošnjo z dne 9. septembra 1933 za sprejem v članstvo občine Kamnik-Mesto Vam sporočamo, da je občinski odbor v svoji seji z dne 18. IX. 1933 pod št. VI./12 sklenil, da se Vas sprejme v*

Priseljenci so imeli možnost, da so po desetih letih bivanja v Kamniku dobili domovinsko pravico.

Domovinski list trgovca Karla Skale; Zgodovinski arhiv Ljubljana, KAM 102, 79

*bode skoraj gotovo prej ali slej padla občini v breme, ne more pa posebno dolgo živeti, ker je že slabotna in 75 let stara.*²⁹

Razmerje med tujci in domačini je bilo povezano tudi z razmerjem med lastniki purgarskih hiš, purgarji, in med drugimi prebivalci mesta. Lastništvo purgarske hiše je namreč pripomoglo k temu, da se je posameznik kmalu povezal z mestom, hkrati pa so ga člani korporacije prej sprejeli. Takšnih ljudi se je hitreje prijala oznaka »stari Kamničani«.

Tako za tujce kot za domačine pa je bilo značilno, da so si sicer prizadevali, da bi jih mesto sprejelo, vendar so hkrati ohranjali svojo individualnost. Sprejetost je bila namreč sprejetost z vsemi posebnostmi posameznika. To pa je presegalo razločke med tujci in domačini.

*članstvo občine Kamnik-Mesto, ker ste zadostili pogojem iz § 17. toč. 1.2 in 3 'Zakona o občinah'. – Obenem so si pridobili članstvo te občine vsi člani Vaše družine, ki imajo po zakonu za Vami domovinske pravice. /... / Z ozirom na to, da občinska taksa za sprejem tuzemca v članstvo občine ni z nobenim zakonom preklicana, Vam naznanjamo, da ta taksa znaša od Din 100.- do Din 400.- Podpisano predsedstvo Vam daje na prosto voljo, da predmetno takso plačate po zgoraj označeni tarifi v primernem znesku v roku 8 dni po prejemu tega odloka.*²⁷

Pri revnejših je o sprejemu odločalo predvsem njihovo obnašanje: »Janez Breznik prosil je za vsprejem v občinsko zvezo. Z ozirom na to da je prositelj lepega zadržanja se prošnji ustreže pod pogojem da plača takso 20 f.«²⁸ Najrevnejšim so sprejem v občinsko zvezo zelo težko dovolili: »/... / Ona biva v kamniški občini nepretrgoma že okrog 24 let, ni do sedaj še nobene ubožne podpore prejemala in ima vsled tega dane pogoje za sprejem v tukajšnjo občinsko zvezo. – Omenjena

Sprejetost večinoma ni pomenila sprejetosti kar povprek, temveč vključenost v okolje, ki mu je posameznik pripadal, oziroma vključenost v določen socialni sloj. Javnost je namreč posameznika sprejemala kot del socialne skupine, v katero se je uvrščal, in ga tako tudi presojala.

¹ Orts-Repertorium des Herzogthums Krain, Laibach 1874, str. 94.

² Special Orts-Repertorium von Krain, Dunaj 1884, str. 139.

³ Statistischer Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Laibach über die volkswirtschaftlichen Zustände in Krain für das Jahr 1880. Ljubljana, str. 147.

⁴ Slovenski narod, 2. 2. 1881, št. 26.

⁵ Special Orts-Repertorium von Krain. Dunaj 1894, str. 134.

⁶ Gemeindelexikon von Krain, Dunaj 1905, str. 162.

⁷ Spezialortsrepertorium der österreichischen Länder. VI. Krain, Dunaj 1919, str. 97.

⁸ ZALj KAM 102, 76, Ljudsko štetje 1990.

⁹ ZALj, KAM 102, SS 37, št. 1299, 23. 8. 1913.

¹⁰ ZALj, KAM 102, SS 13, št. 388, 18. 5. 1885.

¹¹ Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine, Sarajevo 1932, str. 297.

¹² Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine. Knjiga I, Beograd 1937, str. 19.

¹³ KLDB II, str. 182.

¹⁴ Majda Žontar, Delovanje kulturnih društev v Kamniku od šestdesetih let 19. stoletja do prve svetovne vojne. Kamnik 1229-1979, Zbornik razprav s simpozija ob 750-letnici mesta, Ljubljana 1985, str. 76.

¹⁵ Special Orts-Repertorium von Krain, Dunaj 1884, str. 137-139.

¹⁶ Special Orts-Repertorium von Krain, Dunaj 1884, str. 139.

¹⁷ Slovenec, 10. 2. 1881, št. 16.

¹⁸ Special Orts-Repertorium von Krain, Dunaj 1894, str. 134.

¹⁹ Tišlar – mizar (nem. der Tischler), hajmat – domovina (die Heimat), hof – kmečki dvorec, kmetija (der Hof), dot – dota. Pripovedovala Mihaela Steklasa, roj. Kollman.

²⁰ Special Orts-Repertorium von Krain, Dunaj 1894, str. 134. Upoštevana je tedanja mestna občina, ki je vključevala tudi predmestja.

²¹ Gemeindelexikon von Krain, Dunaj 1905, str. 162.

²² Spezialortsrepertorium der österreichischen Länder. VI. Krain, Dunaj 1919, str. 97.

²³ Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine. Sarajevo 1932, str. 297.

²⁴ Ivan Zika, Sirota je sirota. Kamniški občan 14/1975, št. 11, november, str. 9.

²⁵ ZALj, KAM 102, SS 27, št. 394, 16. 3. 1906.

²⁶ ZALj, KAM 102, SS 24 (1902-1903), št. 1336.

²⁷ ZALj, KAM 102, 87, Domovinstvo 1865-1937, št. 1600/1933, 10. 11. 1933.

²⁸ ZALj, KAM 102, 27, št. 584, zap. seje obč. odbora v Kamniku 11. 6. 1888.

²⁹ ZALj, KAM 102, SS 80, št. 195, 12. 8. 1932, poročilo mestnega stražnika o stanju Marije Lužar.

»DAVKOPLAČEVALCI ZA TAKE PLAČUJEJO ...«

SOCIALNA STRUKTURA

Šele vpogled v socialno strukturo celoviteje odstira podobo kamniških meščanov, čeprav ne razkriva vsega. Družbeno lestvico so namreč poleg premoženjskega stanja oblikovali drugi dejavniki, na primer pomembne družbene vloge; to so bile vloga župana, odbornika v mestnem županstvu ali v Meščanski korporaciji, pomembne akcije »za narodno stvar« ali druga društvena dejavnost, vloge deželnih poslancev ali dvornih svetnikov¹ na Dunaju. V času med obema vojnoma so na družbeno lestvico vplivali tudi uspehi posameznikov v športu, sicer pa tudi prispevek posameznikov k družabnemu življenju v mestu.

Merila bogastva so v 19. stoletju počasi preraščala purgarske norme.

V Svinjski ulici okrog leta 1900; ocenjujejo in prodajajo prašiča, ki so ga zredili pri Albrehtovih; Vinke Perčič, Kamnik

Pri presojanju o tem, kakšnega ugleda je kdo deležen v družbi, torej ni šlo samo za premoženjsko vrednotenje. Razvrščanje v družbi je dodatno zapletala kamniška posebnost, povezana s starimi mestnimi pravicami. Nova premoženjska lestvica se je

namreč prepletala s starimi merili, ko so posamezniku dajale veljavo vloga v meščanski skupnosti in »purgarske« pravice.

Izraz meščan je nekaterim pomenil pripadnost boljšemu sloju, torej med meščanstvo niso sodili vsi, ki so pravno in upravno pripadali mestu, drugim pa je ta beseda pomenila prebivalca mesta nasploh. Večina je vendarle pod pojmom »meščani«, »purgarji«, razumela premožnejše prebivalce mesta.² Merila, kako nizko sega meščanstvo, so bila različna: socialni status je imel tu pomembno vlogo. To gledanje je imelo vedno večjo veljavo zato, ker so meščani vedno manj priznavali tradicionalne izraze družbene uveljavljenosti, vezane na korporacijske pravice. Razločki so bili tudi med mestom in predmestji: kmet iz predmestja je bil za okoličane meščan, za meščane pa vaščan. Širitev občine na »predkraje« je to shemo še bolj zapletala.

Podedovana merila so bila naravnana drugače, s stališča purgarstva. Izraz »purgar« – beseda sicer po izvoru pomeni isto kot meščan – je po upravnih in gospodarskih spremembah, ki so sledile marčni revoluciji, postopno spreminjal svoj pomen, vendar ne pri vseh slojih enako. Na splošno pa je vedno bolj označeval meščana, ki daje prednost tradicionalnim vrednotam in po njih uravnava svoje življenje. Po dokončni izločitvi Meščanske korporacije kot dedinje premoženja kamniškega mesta pa je izraz »purgar« hkrati označeval meščana, ki je lastnik »purge« oziroma hiše s »purgarsko« pravico.

Purgarstvo, bodisi da je označevalo zazrtost v tradicijo bodisi lastništvo purgarske pravice, ob koncu 19. stoletja ni imele več neposredne zveze z bogastvom – bolj je pomenilo način socialnega izenačevanja. Meščani so namreč leta 1886 zahtevali enakost pri delitvi bistriških drv,³ kar so tudi dosegli. Hkrati je pripadnost Meščanski korporaciji, torej lastništvo »purgarske« pravice, obubožanim meščanom in njihovim otrokom nudila socialno zaščito. V ta namen je bila že v srednjem veku ustanovljena posebna ustanova, ki so jo kot »špitalski zaklad« ohranili vse do druge svetovne vojne.

Na položaj purgarjev pa v drugi polovici 19. stoletja, predvsem v sedemdesetih in osemdesetih letih, ni vplivalo samo spreminjanje njihovega statusa, temveč tudi spreminjanje gospodarskih možnosti. Purgarji so bili namreč povečini obrtniki, rokodelci, trgovci, deloma kmetje. Medtem ko meščanska trgovina v tem času ni doživela upada, so nekatere obrti propadale, druge so celo dokončno propadle. Ta proces je najbolj prizadel Graben,

kjer je veliko ljudi živelo od žebjarstva. Konkurence z industrijsko dejavnostjo ali s sodobneje opremljeno obrtjo niso vzdržale tudi nekatere druge obrti oziroma rokodelske dejavnosti. Tako je bilo v tem času vedno več »skrahiranih purgarskih hiš«,⁴ ki so jih kupovali prišleki ali bogatejši meščani.

Nekateri rokodelci, nekdam ugleden sloj purgarjev, so se tako ob koncu 19. stoletja pomikali v najnižji sloj, v sloj, ki je bil potreben mestne podpore. Socialna struktura je dobivala novo podobo:

*»Slavni korporacijski odbor!
Prošnja*

Prosim za eno Meščansko Korporacijsko podporo ali špetal, kater je ustanovljen za revne neomogle Meščane sinove in hčere, tako sim že tud Jas mnogo krat pismeno in ustmeno prosil za mojga fanta Rudolfa ker je že 26 let star vender mišeni en krajcar koristu, ker je slabega uma in nemore govoriti tako rekoč daje neumen ker ga vsak otrok dobro pozna tako da ga tudi Vi morate poznati, da kader mi u vide da otrokam tam po ulicab škače in pajaca špila karje mene zelo sram pasi pomagati nemorem tako ker vidite da je v resnici potreben pamo nedaste nobene podpore. Rajši dobivajo bogati, zapravlenci, tergovci kater še zdaj dobro jermena režejo, in tud taki ki imajo še dobre zaslužke še dobre prešiče kolejo /... / in več takih kovam jeb lahko sperstam dokažem, al je to prov? presodite ako ima kdo le eno iskerco Keršanske Ljubezni.

No tako vas bom pa jas Prosil zato podporo al špetal, saj sim že tud 62 let star zašlužka nimam nobenga, ker je mladib rokodelcov zadost, zatopa stari zad ostajamo, da nimamo Veljave, in tud prodajalskega dela je zadost kar vsem škoduje, in mi pa marebit porečete sej sim bišnik⁵ ja res je to pa biše vender nemorem ugrizniti, ker je že tako preveč vgriznena od leta 1845 ko nam je bilo vse pogorelo, morali so Oče nekaj dolga narediti da so pozidali. Jas pa ker ga nemorem plačati, ga pa zrame na ramo prekladam paje zmeraj težji, pa vender ker so očetov spredniki očetu per branili, tako oče meni, in tudi bi Jas rad per branil mojem otrokam ko bo že letos 200 leti kar smo Samzi na tej biši, pa še mestne podpore ni nobeden vžival, in jo tud Jas ne rad kobnebil potreben.

*Kamnik 20 dan aprila 1894
Franz Samz⁶*

V drugi polovici 19. stoletja pa se je socialna struktura spreminjala še iz drugih razlogov: v mestu je bilo v tem času vedno več priseljencev, ki so se v Kamniku naseljevali kot uradniki okrajnega glavarstva in njegovih služb. Ti so kamniška merila družbene veljave vrednotili drugače: okrajni glavar je bil na primer najuglednejša oseba v mestu, vendar je v mestu stanoval, torej ni bil niti hišni posestnik, kaj šele purgar – lastnik purgarske hiše. To je veljalo tudi za nekatere druge ugledne uradnike, prav tako za nove podjetnike: lastnik kovinske tovarne na Perovem, Špalek, je na primer stanoval pri čevljarju na Šutni.⁷

Izraz meščan ni pomenil samo prebivalca mesta, temveč je nakazoval tudi višji materialni položaj in družbeni ugled.

Osmrtnica gostilničarja Josipa Rodeta, tasta župana dr. Maksa Samca, 1882; Aleš Koželj, Kamnik

Najvišji kamniški družbeni sloj, »*tanarbal nobal gospoda*«, je dobival torej drugo obeležje. Nova »politična gosposka« je ne le v uradovanju, temveč tudi v vsakdanjem življenju uporabljala nemški jezik. Ta jezik je tako sam po sebi označeval pripadnost višjemu sloju: »*Takrat je mestu poveljeval župan Kecelj, k. k. Pulververschleiss. Bil je debelušast možakar, ki je slovel kot sladkosnedež in v čigar razsežnih sobanah so se ob posebnih prilikah*

kretale vse višje glave, počenši pri okrajnem glavarju pa vse do zadnjega veterajnarja. Kecelj je bil mecen, to se pravi birmanski boter skoraj vsega takratnega boljšega zaroda. Vsak birmanec ali birmanka, kateri je kumovala Kecljeva Zinka, vsak je od mecena dobil srebrno uro, tolar in culo piškotov. Pri obedu nam je Zinka osebno stregla. To ni bilo kar meni nič, tebi nič, zakaj Kecljevi so sloveli kot stebri nemštva, odnosno države. V njihovi senci so se naslajali vsi takratni kamniški pijontarji.»⁸

Uporaba nemškega jezika je bila torej sprva odsev, sčasoma pa tudi način socialnega razločevanja. Kot enostaven način za vzpon na družbeni lestvici so jo zato uporabljali številni uradniki – »pijontarji«, »pjontarji«,⁹ posamezniki celo do 2. svetovne vojne, čeprav je bil na primer sogovornik Slovenec.

Ob teh spremembah pa je bila še vedno izrazita tudi tradicija. V novi čas so se tako ohranili nekateri tradicionalni izrazi družbene moči: *»Da so bile prve vrste klopi v kamniških cerkvah od pamtiveka v dedni lasti patricijskih rodbin, je notorično, zakaj še danes se dedujejo od roda do roda. Koliko šumenja je bilo čuti, ko je košata purgarica prisejala po cerkvi ter prišedši pred svojo klop, z ropotom odprla vratca, češ, evo nas, ki imamo kaj pod palcem.«¹⁰*

Stalno mesto v prvih vrstah v cerkvi, pripadnost stari patricijski rodbini in vrsta drugih izrazov pripadnosti boljšemu svetu so se prepletali s prizadevanjem, da bi v vsakdanjem življenju sledili zahtevam sodobnosti, torej zakonu sposobnosti. Spreminjali so se izrazi bogastva, čeprav marsikdaj počasi in previdno, ohranjala pa so se razmerja med ljudmi.

Ob teh procesih je bil ljudem najmanj poznan, vsaj s stališča povprečnih meščanov, najvišji družbeni sloj, to so bili lastniki bližnjih gradov, aristokracija. Meščani so njihov svet na splošno povezovali z lastništvom gradov, zato so jih tudi imenovali **»GRAŠČINSKI«**. Vpogleda v to, kdo od njih živi od pravic prednikov, kdo pa si je pridobil premoženje samo s svojim delom, na splošno niso imeli, razen če je do teh sprememb prišlo v Kamniku. Vedeli so, da nekateri na svojih gradovih živijo stalno, drugi prihajajo le na oddih v poletnem času. Tisti meščani, ki so hodili h »gosposki«, »polenajsti« maši k frančiškanom, so jih videvali, kako so se pripeljali s kočijami. Do 1. svetovne vojne so se »graščinski« udeleževali tudi plesov v zdravilišču Kurhaus, kjer so se srečevali z uglednimi kamniškimi meščani in visokimi uradniki. Tam so se stkala tudi nekatera trajna poznanstva.

Lastniki gradov so glede na socialni status in stike s sve-

tom, predvsem z Dunajem, sprejemali novosti, ki so bile zanimive zanje, hkrati pa so ohranjali navade, ki so ustrezale njihovemu družbenemu položaju. Nekateri so vstopili v svet »graščinskih« z nakupom gradu za letni oddih, torej kot premožni meščani, ki so prišli od drugod. Ti so se manj povezovali tudi z lastniki bližnjih graščin. Po svetovljanstvu so bili zelo blizu premožnim kamniškim meščanom.

»Graščinski« so imeli v mestu stike samo z nekaterimi, na primer z zdravnikom in z živinozdravnikom, sicer pa so se družili med sabo – Zaprice, Križ, Volčji Potok, Zduša, Kolovec. Pri tem ni bil odločujoč samo premoženjski status, temveč prijateljske in sorodstvene zveze. Primer, ko je graščak iz bližnje graščine po lepo ženo trgovca, ki jo je spoznal na vlaku, pošiljal kočijo, je bil izjema. Ne zato, ker je njegova žena nato naredila samomor. »*Graščinski so bli posebej.*« Meščani so najbolj poznali družino Frankovih, ki so živeli v Veliki ulici. »*Frankovi so bli eni 'fon' – baroni so bli. So iz Gorice pøršli, pa niso bli tko visok.*« To grofico so imenovali »grafna«. »Grajščaka« Janežiča, lastnika graščine Spodnje Perovo, pa so srečevali tudi kot knjižničarja Narodne čitalnice.

Življenje na okoliških gradovih je bilo večino ma ločeno od življenja kamniških meščanov.

Dame leta 1923 pred Šmolčevo graščino na Zg. Perovem; zasebna last

Relativno zaprtost sveta »graščinskih« so meščani sprejemali samoumevno, kot sestavni del njihovega bivanja: »*Graščina Zaprtice je bila splendid isolation dunajske aristokratske rodbine, – zaprt svet. A spodaj v bazarju je rastlo trsje.*«¹¹ Njihovo življenje, ne le javno, temveč tudi zasebno, je bilo tesno povezano s protokolom. Posebna pravila so tako uravnavala oblačenje, prehranjevanje, medsebojne odnose in obnašanje nasploh. Njihovo vedenje je bilo izredno uglajeno.

Med najuglednejše kamniške meščane so sodili inteligenca, zelo uspešni trgovci in gostilničarji, tovarnarji pa so se v njihov krog redkeje vključevali.

Krog najuglednejših meščanov v elitni restavraciji Kenda leta 1902: sedijo advokat dr. Kraut, hotelir Fischer, sodnik Regally, lekarnar Močnik in nadpoštar Novak, stojijo lastnik tiskarne Slatnar, nadučitelj Tramte in tovarnar Špalek; dr. Niko Sadnikar, Kamnik

Nekateri meščani ali okoličani, ki so želeli poudariti svojo socialno premoč nad okolico, so uporabljali tiste statusne simbole aristokracije, ki so jim bili dostopni. Hčeri industrialca Prašnikarja, lastnika kopališča in zdravilišča, ustanovitelja kamniške železnice in lastnika graščine v Mekinjah, sta se na primer s kočijo vozili na sprehode po bližnji okolici. Ker sta bili stari in slabovidni, sta gledali s priprtimi očmi. Preprostim ljudem je bilo vse, kar so prepoznavali na njih, z njunim pogledom vred, znamenje visokega stanu. In ko sta gruntarski hčeri nesli »tabrhajem« malico na njivo, sta, da bi poudarili svojo imenitnost, tako mižali, da sta komaj znali na njivo.

Nobenega spoštovanja pa niso imeli meščani do tistih plemenitašev, ki jim je od blagostanja njihovih prednikov ostal samo

še plemiški naziv: »Prijel se je danes Karl pl. Beck iz Kamnika, ker tukaj brez dela biva in je delosposoben, pa nima ob čem živeti, in tudi ne dopuščenega prisluzka. /... / Razsodba – Ker je Karl pl. Beck brez dela in je za delo sposoben, pa nima s čem živeti, ob sodi se, da Ima pri občini na cesti delati za prebrano v blagu. Ta razsodba utemeljena je v § 4 postave z dne 24. maja 1885 št. 89 državnega zakonika. Vremšak.«²

Najuglednejše meščane so označevali jasno prepoznavni statusni simboli; v času med obema vojnama je bil to poleg kopalnice tudi avtomobil.

Trgovec Makso Žargi okrog leta 1930; Božena Možina, Kamnik

Sámo mesto je imelo svoj družbeni vrh, **NAJUGLEDNEJŠE MEŠČANE**, »tanarbəl nobəl kamənško gospodo«, ki pa je bila med sabo diferencirana. Eno skupino je sestavljala »politična gosposka«, ki je v ta vrh sodila zaradi vodstvenega položaja; to so bili okrajni glavar, sodnik, okrajni zdravnik in drugi uradniki na pomembnih položajih na okrajnem glavarstvu, vodstvo smodnišnice. V uniformah so se udeleževali najslovesnejših maš v šutenski cerkvi, kjer so bile zanje rezervirane z rdečim žametom pregrnjene prve klopi, tako ob državnih praznikih kot ob velikonočni in telovski procesiji. To družbeno skupino sta označevala visok družbeni

položaj in bogastvo: ljudem je pomenila cesarsko-kraljevo vlado v malem. Pogovorni jezik te skupine je bila dlje, kot je bila sicer v mestu navada, nemščina.

V družbeni vrh, prav tako med »tanarbəl Kamənčane«, čeprav ne v žametno preoblečene prve cerkvene klopi, so sodili nekateri drugi pomembni poklici – advokati, notarji, zdravniki, živinozdravnik, apotekar, učitelji, fotograf, najuglednejši trgovci in gostilničarji in nekateri uradniki – »pjontarji«. Nekateri so poudarjali svoj visoki družbeni položaj, drugi ne. Bili so ugledni meščani, čeprav je šlo večkrat za priseljence, ki dolgo ali pa nikoli niso bili hišni posestniki. Največjo veljavo so imeli tisti, ki so bili hkrati meščani, intelektualci in člani Meščanske korporacije, posebno če so si prizadevali »za blagor mesta«.

V to skupino so sodili župani mesta in predsedniki Meščanske korporacije, korporacijo pa so pojmovali kot sodobno ekonomsko skupnost. To je bil sloj, iz katerega je leta 1868, ob podpori župnika in kaplana, ki sta po svoji družbeni vlogi prav tako sodila med-

nje, izšla Narodna čitalnica. Hkrati so bili to ljudje, ki so skrbeli za sprejetost in živost čitalnice med meščani, za uveljavitev slovenskega jezika in za narodno zavest. Za vse to so se čutili odgovorne in so za to tudi dovolj žrtvovali. Zanje ni bil pomemben samo materialni status, čeprav so znali skrbeti zanj, zato tudi zavest o bogastvu pri marsikom ni bila v ospredju: »*To so ble meščanske družine. Bogatašev ni blo.*«

To so bili namreč ljudje, ki so izredno veliko dali na svojo čast in so velikokrat manj gledali na svojo materialno korist kot na skupno dobro. »*Mi smo bli tko pušten vzgojen, da je blo že kar nam na škodo.*« Ti meščani so znali ponosno prenesti tudi udarce, ko so na primer izgubili premoženje. »*Včasob premišlujem, kako je blo. K sam se rodila, sam imela pestrno, k sam bla stara enajst let, sam bla jest pestrna sosedovmu otroku.*«¹³

Tovarnarje je večinoma vodila drugačna miselnost: po ekonomski moči so sicer večinoma sodili v ta sloj, vendar so se vanj redko vključevali. Po eni strani jih je z zadržanostjo sprejemalo mesto, saj so nekateri podjetniki prišli v Kamnik brez premoženja ali pa so začeli z majhnim kapitalom. Obogateli so na podlagi načel sodobnega podjetništva, nekateri bolj z iznajdljivostjo, drugi s pridnostjo. Blaž Schnabl, poznejši lastnik keramične tovarne, je prišel s Koroškega z nahrbtnikom. Alojz Prašnikar, lastnik zelo pomembne cementarne, ustanovitelj in lastnik kamniškega kopališča in zdravilišča in ustanovitelj kamniške železnice, je bil zidarski mojster iz Izlak. Mesto ga ni sprejemalo s takšnimi častmi, kot bi ustrezalo njegovim zaslugam. Zaradi lastništva graščine v Mekinjah je vstopil v krog aristokracije. Pri poslovanju in zasebno podjetniki niso imeli nobenih zadržkov do nemškega jezika, ker jim je bilo najpomembnejše načelo v življenju poslovni uspeh.

Po drugi strani si ti podjetniki sami velikokrat niso niti prizadevali, da bi se vključili v mestno življenje: »*Fabrikanti so imel sojo družno.*« V času med obema vojnama so se zbirali okrog Knafliča, lastnika tovarne usnja, pogosto na njegovi terasi, radi pa so balinali in igrali tarok. Knaflič je bil znan po tem, da je bil izredno delaven in med tednom ni zapravljval časa z družabnostjo. Fabrikanti so bili tudi pogosto v sporu z mestno oblastjo: edino Knaflič si je na primer drznil vreči mestnega policaja iz svoje pisarne ali pa je strgal akt, ki mu ga je mestni policaj prinesel od župana.¹⁴

Fabrikante, ki so delavce posebno slabo plačevali, so meščani obsojali: »*Meglarjevi so bli tapravi kapitalisti.*« »*Meglar je imú tovarno za vezalke. Plačvov je en din in pov dekleta na uro. Pol*

mu je pa reku Kramar, k je biv tud Jud. Je reku: 'Ampak gospod, tole je pa mal premal.' Je pa reku Meglar: 'Ena žemla stane 50 para, liter mleka 1 dinar, za obleko si pa ženska labko zasluž!' Njegova sinova sta imela pa Indiana pa Harley Davidsona pa so se s tistam po Kamanku gor in dol podil.«

Najuglednejši meščani, tako »politična gosposka« kot inteligenca, najpremožnejši trgovci, gostilničarji in fabrikanti, so s svojim mišljenjem in načinom življenja v mesto vnašali duha svetovljanstva. Čeprav so bili nekateri med njimi »purgarji«, kar jim je prinašalo dodatne materialne koristi in veljavo med someščani, se s »purgarstvom« niso ponašali. Varčnost je bila sicer vrednota, vendar so skrbeli za ustrezno izražanje svoje materialne moči in izobrazbo svojih otrok. Otroci so bili na ulici in doma vedno obuti; marsikdo od njih si je želel biti bos. Dekleta so pozimi v snegu v mekinjsko šolo peljali s sanmi. Matere so imele služkinje: »Če pa služkinje ni imela, pa gospa ni bla.« Umetnost je imela v njihovem življenju navadno pomembno mesto. Večina med njimi je po politični usmerjenosti pripadala liberalnemu taboru.

Najštevilčnejši in prav tako raznorodni je bil **SREDNJI SLOJ MEŠČANOV**. Ta sloj je imel še vedno dovolj premoženja, da se je uvrščal med meščanstvo, vendar ne toliko, da bi možje zahajali

Izjemen statusni simbol je bil oddih na morju; v Kamniku se je dobro vedelo, kdo hodi na morje.

Trgovca Skaletova in učiteljica Bergantova v Gradežu (»Seebad Grado«) ob Tržaškem zalivu v začetku 20. stoletja; Mihaela Steklasa, Kamnik

Najvišji in srednji sloj meščanov je ločevala pomembna ločnica, ki so jo v gostilnah ponazarjala vrata med navadno in »ekstra« sobo.

Gostinska prostora v Čitalnici, ki naj bi bila namenjena gospodi in navadnim meščanom, okrog leta 1910; Aleš Koželj, Kamnik

v »ekstrasobe« najuglednejših kamniških gostiln, njihove žene pa bi se dobivale na čaju ali v uglednih humanitarnih društvih. To so bili večinoma obrtniki, srednje premožni trgovci in gostilničarji in uradniki.

Ta sloj je, razen nekaterih uradnikov, ki so skrbeli za navzočnost nemškega jezika, nudil pomembno zaledje »narodnim« društvom, vendar je bila med njim in višjim slojem, v katerega so sodili izobraženci, zelo jasna ločnica. To je bilo razvidno tudi v Čitalnici, v stavbi, kjer so se ne le ob prireditvah, temveč tudi v prostih urah v gostilniških prostorih zbirali narodno zavedni meščani:

*V Čitalnici sta sobi dve,
oj sobi dve, pri tleh obe,
iz prve v drugo pot drži,
iz druge v prvo póti ni.*

*Saj v prvi le je narod prost,
a v drugi sama visokost,
oj visokost prvaških glav,
težkih od narodnih težav.¹⁵*

Ljudem iz srednjega sloja »visoke šole« sicer niso bile dostopne, znanje, izkušnje, razgledanost in ugled pa so si nekateri pridobili s tem, da so šli na delo na tuje – »v fremd«.

Klobučar Vivoda »v fremdu« v Judenburgu okrog leta 1895; Milena Vivoda, Kamnik

Vrata med prvo in drugo sobo Narodne čitalnice, ki so ločevala srednje premožne meščane od gospode, so bila pomembna ločnica ne le v Čitalnici, temveč tudi v življenju. Razločki pa so bili tudi med samim srednjim slojem: najjasnejši razloček je bil med »pjontarji« – uradniki – in srednje premožnimi obrtniki in trgovci, ki so bili hkrati večinoma purgarji. Razločki so bili v miselnosti, v vsakdanjem življenju in izražanju materialnega položaja.

Za izražanje svoje materialne moči namreč niso bili pripravljeni porabiti vsi enako: nekateri, večinoma »pjontarji«, so deklice obuvali v bele lakaste šolenčke, drugi so bili pri potrošnji zelo varčni, ne le obrtniki in trgovci, temveč tudi uradniki: *»Naš papá je biv strašno skop. Mi nismo mel koledarja, pør Slatnarju so jib dargač prodajal, mi smo mel kør pratko na zid pørbito, čez liste je bla pa žnora al pa rumen šnirenc. /.../ Tolk smo pa mel dnarja, da j oče labko šolo plačvov, meščansko, za dekleta.«*

Žene uradnikov niso bile zaposlene, čeprav so nekatere doma, tudi kot najemnice, redile prašiče in imele kokoši. Žene obrtnikov in trgovcev so bile večinoma zaposlene v obrti in trgovini; nekatere so imele služkinje, druge so za pomoč v gospodinjstvu poskrbele samo občasno. Otroci, čeprav v mestu pogosto bosí, so imeli za cerkev vedno čevlje.

Na tej socialni ravni so bili tudi nekateri mojstri, zaposleni v tovarnah. Leta 1932 je na primer mestni policaj, ki je po naročilu mestnega županstva poizvedoval o stanju določenih družin, *»v smíshu onostranskega tamuradnega naloga«* poročal: *»Uble je v tovarni 'Titan' kot mojster zaposlen in zasluži 2800 Din mesečno /... / in je dobro situiran.«*¹⁶ Zelo dobro plačana advokatova tajnica je imela v tem času 1800 dinarjev mesečne plače, mestni tajnik pa leta 1920 300 kron.¹⁷

V **NAJNIŽJI SLOJ DAVKOPLAČEVALCEV – MEŠČANOV** so sodili tisti hišni posestniki, ki so se preživljali s skromnim rokodelstvom, prevozništvom ali z majhno kmetijo, redkeje s trgovino. Sem so sodili tudi nekateri delavci, ki so imeli hiše. Ta sloj se je zaradi skromnih materialnih možnosti zelo oklepal tradicije in spoštoval purgarske pravice; velikokrat so jim namreč prav te pravice omogočale, da so presejali eksistenčni minimum. Izraz »purgar« v ožjem pomenu besede, torej človek, ki še vedno nosi v sebi meščanski ponos, čeprav za to nima več materialne podlage, se je najbolj nanašal prav nanje. Samo hišni posestniki so bili lahko občinski odborniki, ta možnost pa jim je v mestu še vedno dajala precejšnjo veljavo.

Žene niso imele služkinj, le včasih kakšno »pedentarco«, navadno mlajšo sorodnico. Brez služkinj so bile tudi nekatere gostilničarke, ki so imele manjšo gostilno. Pomoč so si pre-skrbele le »v sejméh«, ko so »pedentarce« najprej »popedenale«, torej stregle gostom, potem pa še pomile posodo in počistile oziroma poribale tla. V skromnih purgarskih družinah, ki niso imele obrti in trgovine, matere niso hodile delat drugam – »po tabrhih«. Otroci teh meščanov so bili v mestu v poletnem času bos, v cerkev pa so hodili obuti, čeprav velikokrat v čevlje iz domačega svinjskega usnja.

V svojem krogu so si ti ljudje privoščili precejšnjo mero družbene kritičnosti, ki je včasih preseгла pravice njihovega družbenega statusa: »*Kamniška veljaka Močnik in Kraut sta se sprehajala mimo Korobačeve hiše. Stari postiljon jima je bil nekaj gorak in je z dvorišča vpil ženi v bišo: 'Ta stara! Ne mi kubat sok pa zelje, to je nekaj najbolj zoprnega na svetu!' Oba gospoda, Močnik in Kraut,*¹⁸ *sta bila zaradi Korobačeve izjave užaljena in Korobač je bil zaradi žaljive interpretacije obeh priimkov obsojen na 200 goldinarjev globe. – Obsojenec na sodišču ni ugovarjal, le vzela je vžigalice, jih prižigal in svetil po kotih sodne dvorane. 'Gospod Korobač! Ali se vam je zmešalo?' ga je vprašal sodnik. – 'Ne, ne. Le pravico iščem!' je pojasnil Korobač. – 'Potem pa še sto goldinarjev zaradi žalitve sodišča!' je zadevo zaključil sodnik.*¹⁹ Korobačeva zgodba pa je poznana tudi v drugačnih različicah, kar kaže na odmevnost njegove kritičnosti do višjega sloja.

Na splošno je bila za te ljudi značilna velika skromnost. Majhni so bili tako njihovi dohodki kot izdatki, temu pa je bil prilagojen tudi njihov način življenja: »*Neřima je imu eno grajzlarško řtacuno – řist mal – pa ni mu nobenga dela. Pa je use napokov za*

dve krone – 50 para. Za 50 para čaja, za 50 para soli, za 50 para popra pa tku naprej. – Pa sām šu na planino, pod Rinko sām biv, imu sām en samovar, p̄rprav̄m vodó za čaj, voda zavre, odp̄rem škrnic̄al, da bi not stresu, je biv pa kadiv.»²⁰

Ta sloj se je vrednostno povezoval z ljudmi iz predmestij. Za predmestja, razen za Šutno, delno tudi Graben, so hkrati veljala merila vasi in mesta: gruntar iz Novega trga, v samem predmestju morda najpomembnejši, ni šel v kavarno v Čitalnici, niti v njeno prvo, kaj šele v drugo, »ekstra« sobo. Po merilih svoje najbližje okolice tja namreč ni sodil, ker se je tam shajala gospoda. Družbeni vrh teh predmestij je v samem mestu sodil v srednji sloj. Ti ljudje so se čutili vrednostno oddaljene od mesta: gruntarski otroci, v poletnem času sicer vedno bosí, so vedno obuli čevlje, če so šli po opravkih v mesto, čeprav so šli morda samo čez most. »Smo šli le u mest.«

Precej izrazita ločnica, čeprav ne toliko na podlagi premoženjskega stanja kot zaradi družbene vloge, ki jo je imel posa-

V najnižji sloj davko-plačevalcev, ki so se šteli za meščane, so sodili kmetje, skromni obrtniki in kramarji.

Graben v začetku 20. stoletja; Božo Matičič, Kamnik

meznik, je bila ločnica med davkoplačevalci in tistimi, ki so živeli samo od svojega dela. Davkoplačevalci, tako hišni kot zemljiški posestniki, so namreč podpirali občino oziroma državo, hkrati pa tudi mestne reveže. Kot hišni posestniki so bili večinoma tudi purgarji, lastniki purgarske pravice. Ob tem pa so velikokrat živeli skromneje od nekaterih delavcev ali zasebnikov. Leta 1902 je na primer c.-kr. okrajni glavar ponovno zahteval od mestnega županstva, naj ubožne liste za zdravila izroča samo tistim, ki so zares reveži, ne pa na primer »posestnikom, uradnim pomočnikom, policaju Fricu ali revnim udom meščanske korporacije«, saj, kot je utemeljeval okrajni glavar, »večinoma tudi nikakor ne bogati davkoplačevalci za take plačujejo, kateri so morebiti v boljših razmerah, kakor večina davkoplačevalcev.«²¹

Precej nižje na lestvici so bili tisti, ki niso imeli ne lastne hiše ne premoženja, preživljali pa so se kot **DELAVCI** in kot »**ZASEBNIKI**«, na primer dninarji, šivilje, ki so šivale po domovih, postrežki in drugi. V rojstni knjigi so se na primer pojavljali vpisi očetov, kot na primer delavec gostač, kajzar in delavec na železnici, delavec v erarični smodnišnici, ceglar gostač itn.²² Ti delavci so potem, ko so obnemogli, velikokrat ostali v mestu, v katerem pa niso imeli domovinske pravice in s tem vsaj minimalne socialne zaščite – kot »ceglar« Janez Sitar iz Mekinj, ki je še po sedemdesetem letu delal v opekarni v Volčjem Potoku, nato pa živel po hlevih in skednjih in vsak dan »bodil z loncom v tukajšnji frančiškanski Samostan po brano.«²³ Ob njih se je odpiralo vprašanje razmerja domovinstva in etike.

Podobno kot z njimi so nekateri ravnali s tistimi, ki so bili pri njih stalno ali priložnostno zaposleni: »*Bla sām pār /... / u trgovin. Pār blagajni sām delala, pa sām zravæn še vzorce za gumble šivala pa za vso družino nogavice poštopala. Pa nisām dobila nobene malce, kadar je biv on doma. Če je bla gospa sama, m je pa dala. K b mogla pa več zasluzæt, me je pa proč dav. Za sejme me je pa prosu nazaj. Sām šla, ker ni blo nikjer zaposlitve.*« Žene, katerih možje so bili zaposleni v slabo plačanih službah, so iskale dodatno delo, pogosto »po tabrhih«. Živeli so pri meščanih kot podnajemniki, velikokrat na podstrešjih.

Ta sloj je bil zelo raznolik, v veliki večini so ga sestavljali prišleki, med njimi tudi matere z nezakonskimi otroki, dojenčki, ki so se zaradi obsodbe okolice ali pa zaradi zaslužka preselile v mesto: »*Mlakar Frančiška, 3. aprila 1895 v Lanišab rojena in v občino Tunjice pristojna, samskega stanu, je prišla dne 28. fe-*

bruarja 1921 v Kamnik in se na Grabnu stv. 16 nastanila, po 5 letih se je v Samostansko ulico stv. 58 preselila, sedaj pa biva že približno 3 1/2 leta v Pollakovi bajti na Šutni. – Imenovana je v tovarni Titan na Perovem kot navadna delavka zaposlena in zasluži okrog 24 Din dnevno. – Ona ima enega dne 20. 7. 1920 v Lanišab rojenega nezakonskega otroka in ga z njenimi zasluzki primerno vzdržuje. /... /«²⁴

Delavke v Titanu so v tridesetih letih zaslužile 24 dinarjev dnevno, kilogram govejega mesa pa je takrat veljal 10 dinarjev.

Delavke v Titanu v času med obema vojnama; Helena Mušič, Kamnik

Ti ljudje so imeli zelo različne navade in različne nazore – od tistih, ki so si finančno pomagali s prostitucijo, do ljudi z zelo ozkimi moralnimi načeli, ki so obsojala mestne navade: mati je na primer hčeram prepovedala hoditi med kopalce na kopaljšče, ker se ji ni zdelo dostojno, da so se tam mestne gospe pojavljale v kopalkah. Z možem sta namreč prišla iz vasi v Tuhinjski dolini, kjer so ženske skrivaj sušile spodnje hlače v kozolcu, saj so se jim moški posmehovali: »Hlače nosjo.«

Med temi ljudmi so bili tudi premoženjski razločki: delavci so bili navadno bolje preskrbljeni od »zasebnikov«, ker so imeli stalnejši dohodek, čeprav tudi stalni dohodek sam ni vedno zagotavljal dostojnega preživetja. Razločki pa so bili tudi med samimi

delavci: kvalificirani delavec – orodjar – je v času med obema vojnama zaslužil na primer 8 dinarjev na uro, delavci v smodnišnici – »na fabark« – pa dva dinarja in pol. Med »fabrškimi« delavci je bilo veliko bajtarjev iz okolice, ki niso bili odvisni samo od zaslužka v tovarni. Vsi pa so se bali odpusta »ob pol osmih jutraj«: vpis v knjižico, ki je označeval, da je bil delavec odpuščen ob tej uri, naj bi namreč za fabrikante pomenil, da je »rdeč delavec«. S to šifro v Sloveniji ni več dobil dela.

Med manj premožnimi so družbeni položaj označevale bose noge.

Krojaški mojster s pomočnikom in bosim vajencem leta 1930; Marta Cerar-Leskošek, Kamnik

Največji udarec za družino je namreč bil, če je oče izgubil delo: družina, kjer je oče zaradi osebne zamere polkovnika na smodnišnici izgubil delo in stanovanje, se ni imela kje nastaniti. Podnevi je bila v Krištofovi hiši,²⁵ spat pa je hodila na zapriško graščino. Temačni prostori v graščini, kjer so bila majhna okna

več metrov nad tlemi. Trinajstletni otrok je skrivaj vzel čevlje, jih metal toliko časa skozi majhno okno, da sta bila oba čevlja zunaj, jih poiškal v zaraščenem pobočju gradu in skrivaj odšel obut v cerkev. »Mal so nas zapostavljal tud mestni, te, k smo bosí bodil, kokar za mæn vredne al pa za beraške. Zato si pa ræd čevle obí ... Taki časi so bli, da so razlike delal.«

Posebno mesto v odnosu do meščanov je imela **SLUŽINČAD**. Služinčad ni bila samo potreba, temveč tudi izraz premoženjskega stanja: »boljši meščani« so imeli služkinje, ki so jim rekli »punce«. Kuharice so imeli posebej le najpremožnejši in gostilničarji. Gostilničarji so imeli zaradi večjih potreb več služinčadi, saj so zaradi konjev, ki so jih potrebovali za prevoze, imeli tudi hlapce, nekateri pa, tako kot kmetje v mestu in v predmestjih, še dekline. Med posle so šteli tudi vajence in pomočnike, ki so imeli pri gospodarjevi družini prav tako hrano in stanovanje. Hlapce

so imeli fabrikanti, ki so jih potrebovali za prevažanje s konji, in redki večji kmetje v mestu.

»Fabrški hlapci« so imeli poseben položaj – položaj med delavci in posli. Še bolj kot ti hlapci so se od služinčadi ločili sluge oziroma služabniki, ki so jih imeli posamični uradi. Ti so namreč po položaju sodili bolj med delavce kot med služinčad. Niso stanovali pri delodajalcu, temveč so si morali poiskati svoje stanovanje. Nekateri, na primer okrajni sluge, so še tik pred prvo svetovno vojno dobili plačo, tako kot druga služinčad, enkrat letno,²⁶ drugi so bili plačani mesečno.

Zaslужek tako enih kot drugih ni vedno zagotavljal dostojnega preživetja. Časnik Slovenec je leta 1885 poročal: »*Obesil se je na 3. aprila popoldne 75-letni upokojeni davkarski sluga Janez Črne na Kalvariji v Kamniku. Dan poprej napisal je še pismo, da ga slabe denarne razmere v smrt ženejo.*« Dopisnik je poročilo zaključil z mislijo, da pokojnik »*kot c.kr. davkarski sluga ni imel nikdar posebno velikih dohodkov, bi pa pač še ta leta počakal, kolikor mu jib je bilo odločenih.*«²⁷

Plača takšnega sluge je ustrezala dvakratni višini ubožne podpore: leta 1884 je »služabnik občinski«, ki je poleg del na cesti opravljal tudi dela pri občini in imel vsako drugo noč nočno stražo, zaslužil 12 goldinarjev na mesec in v prošnji mestnemu županstvu upravičeno potožil: »... *ne vem li bi jib obernil za obleko ali za živež ...*«²⁸

Posli, ki so bili zaposleni pri gospodarjih, so imeli drugačen položaj, navadno pa tudi precej nižjo plačo: leta 1885 je imela služkinja na primer 3 goldinarje »lona« na mesec,²⁹ pred 2. svetovno vojno, ko je imela dobro plačana tajnica 2000 dinarjev mesečno, je dobila služkinja 150 dinarjev na mesec. Služinčad je imela nižje dohodke od delavskih, zagotovljen zaslužek za eno leto, hrano in stanovanje pri gospodarju.

Čeprav je bilo plačilo poslov nizko, so na nek način postali del družinskega življenja, z gospodarjevo družino pa je bila povezana tudi njihova zasebnost. Nekateri so imeli do služinčadi zelo lep odnos: »*Zvečer je tista punca z nami sedela, šivala, z mamó sta šivale, mama jo je naučila šivat na stroj. Pa pele so. /... / Vsaka služkinja se je pær nas poročila. Medve s sestro sva pa jokale pa sva ble jezne na tistga fanta, k jo je vzev.*« Povezanost z gospodarjevo družino pa je pri nekaterih nudila veliko več možnosti za konflikte.

Tam, kjer je bilo več poslov, je bila tudi med njimi hierar-

hija. To je bilo čutiti predvsem v velikih gostilnah: »*Vélíki blapec je zdajci odprl dveri, se pobožno prekrižal s prsti, ki si jih je prej namočil v blagoslovljeni vodi za vrati ter se potem krepko vseknil. Za njim so pribajali drugi posli v véliko sobo in posedli za mizo v kotu ob peči. Ko so bili vsi zbrani, je Jernej segel po rožnem vencu, ki je visel na steni, se še parkrat krepko odkašljal ter začel: 'Danes bomo odmolili tri roženkrance, in sicer vélike. Da mi kdo ne zaspi! Potem bomo pa igrali tombolo, če bočete.'* – In začela se je molitev, ki je trajala skoraj poldrugo uro.«³⁰

Služinčad in domače so ponekod povezovala zelo tople vezi.

»*Naša Francka*« – služkinja z otrokom Koželjeve družine v dvajsetih letih; Aleš Koželj, Kamnik

Služkinje, hlupci in dekleta so bili večinoma iz okolice, za pestrne pa so imeli meščani navadno mlade sorodnice, včasih sosede. Poslov ni bilo težko dobiti – »*Sej so se ponujal!*« Posle, razen sorodnikov, so preskrbovale posrednice – »*V Kloštarski gas je bla ena Katrca.*« Včasih so bili posredniki okoličani, ki so prišli po opravkih v mesto: »*Teta je dala iz štacune ustno pošto: 'Če mi*

bote kašno skumandéral, vam bom pa bele moke navagova.'« V mesto so prihajali služiti navadno s culami v rokah, kakšna dekla pa je imela svoje skromno imetje zavito v papir in prevezano z vrstico.

Služinčad je imela, kot rečeno, nižje dohodke od delavskih, zagotovljen zaslužek za eno leto, hrano in stanovanje, osebno vrednost pa si je pridobila z upoštevanjem norm svojih gospodarjev. »*Smo imel punco. Je imela par nas sobo, hrano in še kašne gešenke. Ona je bla ponižna, pametna.*« Enaka merila so veljala za vajence in pomočnike, posebno za tiste, ki so živeli pri mojstrovih družini.³¹ Njihova vključenost v družino je tu zajemala tudi vzgojo: nekateri so z gospodarjevo družino vsak dan molili rožni venec.

Vprašanje **MESTNIH** in **OBČINSKIH REVEŽEV**, torej ljudi, ki si niso mogli »nič prišlužiti, da bi živeti zamogli«,³² je bilo tesno povezano z vprašanjem občinskih meja in s problemom razmejčitve mestne občine in Meščanske korporacije. Prvotni »špital«, srednjeveška ustanova, ki je skrbelo za bolne in onemogle meščane,

je imel ob koncu 19. stoletja dva pomena. »Špital« so imenovali hišo, v kateri so bili mestni reveži, »špitalski zaklad« pa je bil sklad, iz katerega so dajali podporo revnim članom Meščanske korporacije. Pri tem ni šlo samo za različna pojma, temveč tudi za različne vire financiranja.

»Špitalski zaklad« je bil glede na socialno lestvico zadnji izraz privilegiranosti kamniških meščanov: privilegiranost se je torej čutila tudi v revščini. Iz tega sklada niso podpirali tistih, ki

Ubožni list je bil znak največje revščine.

Ubožni list Mibe Habjana s Perovega; Zgodovinski arhiv Ljubljana, KAM 102, SS 24

niso bili člani korporacije ali otroci korporacijskih upravičencev. Dokler v Meščanski korporaciji med člani ni bila uvedena enakost pri delitvi bistriških drv, so bili razločki tudi v prejemkih podpore iz »špitalskega zaklada«: leta 1876 so izmed 37 »siromakov meščanskih« nekateri dobivali 1 goldinar in 80 krajcarjev, drugi 3 goldinarje, tretji pa 3 goldinarje, 60 krajcarjev na mesec,³³ torej več kot služkinje »lona«. Leta 1910 je imel »špitalski zaklad« 90.952,44 kron premoženja; v tem času so šestindvajsetim obubožanim bivšim upravičencem Meščanske korporacije oziroma njihovim otrokom letno izplačali 1872 kron,³⁴ torej 72 kron na osebo na leto oziroma 6 kron mesečno. Poleg tega je vsak korporacijski »ubožic« od korporacije letno dobil 4 m³ drv.³⁵

Temu nasprotno je imel »špital« kot »revna hiša« širše obeležje, saj so za nakup novega »špitala« leta 1843 dve tretjini sredstev, 1200 goldinarjev, dobili iz zapuščine dekana Janeza Bedenčiča, ki je umrl brez oporoke. »Špitalski zaklad« je za hišo za onemogle – za »špital« – prispeval samo tretjino. V sedemdesetih letih 19. stoletja sta o tem, kdo bo dobil zatočišče v »špitalu«, odločala »mestno svetovalstvo« in vsakokratni župnik.³⁶ 28. 8. 1883, ko so bili »po deželni postavi« farni ubožni uradi odpravljeni, pa občinski ubožni urad³⁷ oziroma mestna občina.

Mestna občina je torej skrbela za »ubožno hišo« – »špital« in po svoji presoji nudila podporo onemoglim občanom, tako meščanom Kamnika kot tistim občanom, ki so po upravni reformi sredi 19. stoletja prišli pod mestno občino. Podpirala je tudi tiste meščane, ki so že dobivali korporacijsko podporo: »vdova po hišnem posestniku«, lastniku purgarske hiše, je na primer leta 1906 dobila 6 kron podpore od »špitalskega zaklada« in 4 krone občinske podpore mesečno.

Meščani so najbolj poznali »špital«, »revno« hišo, kjer so živeli »špitalarji«, občinski reveži. Tam so bili včasih tudi kakšni »slabo umni«, ki jih niso mogli imeti v domači oskrbi ali pa niso bili sprejeti v Hiralnico sv. Jožefa v Ljubljani³⁸ oziroma v »Deželno blaznico na Studenci«.³⁹ Redki so bili primeri, ko je občinski revež odklonil stanovanje v siromašnici in si, kot berač Šos, postlal pod previsnimi skalami pod Žalami, kamor so sicer zahajali kamniški zaljubljeni. V revno hišo je včasih prišel tudi kdo, ki je vse življenje preživel po svetu, na stara leta pa je kot ubožec prišel v oskrbo mestne občine; zgodilo se je, da kateri od oskrbovancev niti slovensko ni znal, če je bil rojen v tujini in tam kot revež ni mogel dobiti domovinske pravice.

Za meščane je bil »špital« sestavni del mestnega življenja. »Notri so bli sami berači. Zapuščeni ali zapiti kamniški fantje. Včasih so rekli: 'En špitalar je umru.' Ti ljudje so imel od občine dovoljenje, da so smel ob sobotah beračat. Pa kako so tekmoval! Tist, k je imu eno ulico, jo je hotu sam obrat. Krajcar, dva krajcarja, groš – pet krajcarjev – ali zeksar – deset krajcarjev. Kakšen je dav tud vinar, fičenk, to j blo pov krajcarja.«

»Revna hiša«, »špitalarji«, ki so hodili ob sobotah »pəklət«, beračit, in dober črni kruh, ki so ga imeli frančiškani vedno na voljo za reveže, so bili podoba urejene skrbi za reveže: »Če je prišev na samostanska vrata potrkat, če imajo kej kruba, je vsak dobiv krub. Ob sobotah je vsak dobiv svoj blebček. So bli dobri ti ljudje!« Sam samostan je imel na primer leta 1900 10 patrov, 14 fratrov in 3 hlapce.⁴⁰ Leta 1933 je »špital« dobil lastno kuhinjo, s čimer je mestna občina želela odpraviti beračenje; za kuhinjo so skrbele sestre usmiljenke, ki so tudi sicer oskrbovale reveže – »ribtale ta revne«. Kljub temu so mestni reveži »pekljali« vse do druge svetovne vojne.

Beračenje je bilo namreč legalna oblika socialne pomoči: to pravico je mestnim revežem podeljevala občina in je tistim, ki so smeli »enkrat tedensko prositi podpore od biše do biše«, temu prilagajala tudi višino ubožne podpore.⁴¹ Le tako je namreč občina lahko skrbelo za toliko socialno ogroženih meščanov. Leta 1906, šest let po ljudskem štetju, ki je v Kamniku zabeležilo 2298 ljudi,⁴² je morala občina skrbeti za okrog 50 »siromakov«,⁴³ v sami siromašnici pa je v tem času poleg osemčlanske družine mestnega policaja Fritza živelo 15 revežev.⁴⁴ Redki reveži so pravico do beračenja odklonili, češ da jih je sram,⁴⁵ nekateri pa tudi bivanje v siromašnici, kjer bi bili dobili tudi tedenska drva za kurjavo.⁴⁶

Še več kot »špitalarjev« je bilo tistih, ki so stanovali v mestu kot podnajemniki in trpeli pomanjkanje, saj si, navadno zaradi oslabelosti ali zaradi smrti hranitelja družine, niso mogli ničesar več prislužiti. Leta 1903 je Janez Zupanc, ki je nad 30 let delal pri mestni občini in je, ko zaradi oslabelosti ni mogel več delati, dobil le 4 krome mesečne podpore: »S tem si niti mesečnega zajutreka plačati ne morem.«⁴⁷ Ubožne podpore so bile tudi manjše – 2 kroni⁴⁸ in večje – 8 kron.⁴⁹ V še bolj neugodnem položaju so bili tisti, ki so dobili podporo na sedem tednov.⁵⁰ Leta 1930, v času, ko je mojster v tovarni Titan dobil 2800 dinarjev mesečne plače,⁵¹ je ubožna podpora znašala tudi samo 10 dinarjev.⁵²

Bili so namreč tudi primeri skrajne revščine, ko je na primer

poleg edinega hranitelja družine zbolela še mati, ki bi »v tabrhil« lahko prislužila otrokom kruha, in je v prošnjo za podporo dala nemočno zapisati: »... *in tako ulada silna revšna ...*«⁵³, ko se je človek opredelil kot »*Jože Šwab, mestni ubožec*«⁵⁴ ali ko je v poročilu o umrlem, ki ni zapustil ničesar, razen ponošenih oblek in čevljev, »stalo zapisano«, da »*je dobival dalj časa ubožno podporo ter bil naposled v tukajšnji siromašnici v občinski oskrbi, tam umrl in bil na občinske stroške pokopan.*«⁵⁵

Ne le med bogatimi in bolj ali manj revnimi, tudi med občinskimi reveži je bil torej precejšnji razloček: pomembno pa ni bilo samo to, ali je posameznik kdaj pripadal Meščanski korporaciji ali ne, temveč tudi to, ali je sodil prav v mesto ali v predmestja: občinski reveži iz predmestij so imeli namreč najmanj pravic. Mesto se je posebno rado otreslo dolžnosti socialnega skrbnika, če so se odselili drugam. Tudi če so živeli drugje, kot reveži v nobeni občini niso mogli dobiti občinskih pravic. Takemu revežu je domača občina smela odreči tudi človečanske pravice. In Miha Habjan s Perovega, revež »*brez stalnega bivališča*«, ki je živel na Hrvaškem in tam imel že štiri otroke, se ni smel poročiti: z njegovo poroko bi namreč občina dobila v breme še njegovo ženo in otroke. In leta 1903, ko je prišel v Kamnik prosit za »*ženitovanj-sko zglasnico*«, je občinski odbor sklenil, da »*se prošnji ne ugodí*«. Odgovor je utemeljil s tem, da je Miha Habjan »*kruljevi berač in brez stalnega stanovanja*«. ⁵⁶

To socialno podobo pa je dopolnjevala še ena skupina priložnostnih »obiskovalcev« mesta: to so bili tisti reveži, ki so spadalili v druge občine in so se pojavljali v Kamniku kot tuji **BERAČI**. Niso bili sicer občani Kamnika, vendar so imeli za marsikoga od njih pri določenih hišah stalne sklede. Čeprav je bilo beračenje tujcev »*po § 2 zakona z dne 24. maja 1885 državnega zakonika št. 89*« prepovedano in je smelo občinsko načelstvo berače po § 10 občinskega reda izgnati,⁵⁷ so tuji berači v Kamniku ob sobotah pobirali miloščino vse do druge svetovne vojne. Meščani so jim dajali denar ali hrano, vendar ne iz vraževerja, češ da bi jim skopost prinesla nesrečo. »*Če bi ga odgnal, bi se labko maščevav.*«

S kruhom, ki so jim ga dajali meščani, berači niso bili zadovoljni: »*Potem je pa kruha tolk plaval po Žajspobu, so ga berači noter zmetal. Kruha niso maral, žganje, tist je biv dobər.*« Na Perovem so nato vaščani lovili kruh in ga sušili za kokoši. Nekateri berači pa so šli, potem ko so obrali mesto, posebno na semanji dan, dobljeni denar zapit: »*Zadnja oštarija je bla Pri Grošeljnu.*

Təm so mel pa bal, ti berači. Rekvizite so dol dal, he be be. Prej je ku revən biv, po j pa zapiv tist dnar.«

In do teh ljudi z obrobja so bili meščani bolj tolerantni: prišli so in odšli, vendar so bili navzoči v kamniškem vsakdanjiku. Nekateri so bili zanimivi prav zaradi svoje individualnosti: »*K nam je en berač hodu. Mu je mama jubo dala. Po j pa encajt jubo jedu, pa j djav: Ja budič, kdor je masu pužaru, nej pa še žužo. Pa mu nismo nəč zamerəl, je še zmerej rəd pəršu.*»⁸

¹ Z nazivom »dvorni svetnik« (iz nem. der Hofrat) so tudi v Kamniku označevali tiste ljudi, ki so bili v pomembnih službah na dunajskem dvoru. V obravnavanem času sta bila to dr. Ivan Šubelj, »c.-kr. dvorni in ministerialni koncipist«, in dr. Ivan Vidic.

² Pomenska večplastnost besede »purgar« je razložena v uvodu.

³ AS, Kamniška meščanska korporacija, 1076, fasc. 2, št. 135/2.

⁴ Josip Suchy, Spomini Krištofovega Pepčka. Ljubljana 1928, s. 11.

⁵ »Hišnik« v pomenu »hišni posestnik«, lastnik hiše.

⁶ AS, Kamniška meščanska korporacija, 1076, fasc. 1, št. 24, 20. 4. 1894.

⁷ ZALj, KAM 102, 76, Ljudsko štetje leta 1900.

⁸ Suchy, Spomini, str. 9; k. k. Pulververschleiss – cesarsko-kraljevi prodajalec smodnika (»na drobno«).

⁹ Iz nem. der Beamter – uradnik.

¹⁰ Suchy, Spomini, str. 95.

¹¹ Nav. delo, str. 97.

¹² ZALj, KAM 102, SS 13, št. 646, 12. 8. 1885.

¹³ Pripovedovala Mija Bručan, hči Samčevega prijatelja in sodobnika Gregorja Slabajne, ki mu je prva svetovna vojna uničila restavracijo Na pristavi na začetku Grabna. Gregor Slabajna je, tako kot drugi ugledni meščani, na pogrebe in pomembne slovesnosti hodil in fraku podobnem žaketu in cilindru. Gregor Slabajna je bil tudi pomemben igralec Narodne čitalnice.

¹⁴ ZALj, KAM 102, 80, Mestna straža, št. 131, 7. 2. 1939.

¹⁵ Zapis pesmi, ki je nastala pred 1. svetovno vojno, je ohranil dr. Demeter Sadnikar, Kamnik.

¹⁶ ZALj, KAM 102, 80, MS 1932, št. 221, 31. 8. 1932.

¹⁷ ZALj, KAM 102, 27, b. n. š., 22. 6. 1920. Leta 1892 so bile namesto goldinarjev (goldinar se je delil na krajcarje) uvedene krone (krona se je delila na 100 vinarjev). Goldinar sta zamenjali 2 kroni. Enciklopedija Slovenije 2, Ljubljana 1988, str. 227-231.

¹⁸ Močnik (sok), Kraut (iz nem. das Kraut – zelje).

¹⁹ Po pripovedovanju svoje mame zapisal Janez Majcenovič, zasebni zapis.

²⁰ Pripovedoval dr. Albert Čebulj, Kamnik.

²¹ ZALj, KAM 102, SS 24 (1902-1903), št. 992. 5. 9. 1902.

²² Upravna enota Kamnik, Matični urad, Rojstna knjiga 1896-1908.

²³ ZALj, KAM 102, SS 36, št. 118, 17. 1. 1913.

²⁴ ZALj, KAM 102, 80, MS 1932, št. 149, 30. 6. 1932.

²⁵ Bivša ugledna gostilna, ki jo je v Spominih Krištofovega Pepčka opisoval Josip Suchy, danes prodajalna in poslovni prostori Ideje.

²⁶ ZALj, KAM 102, 87, Zdravstvo, Zdravstveno okrožje 1887-1912, pobotnica z dne 21. dec. 1912.

²⁷ Slovenec, 8. 4. 1885, št. 78.

²⁸ ZALj, KAM 102, SS 13, št. 770, 31. 8. 1884.

²⁹ ZALj, KAM 102, SS 13, št. 924, 15. 11. 1885.

³⁰ Josip Suchy, Sveti večer. Spomini, str. 36.

³¹ ZALj, KAM 102, 76, Ljudsko štetje 1900.

³² ZALj, KAM 102, SS 20, št. 1568, 29. 11. 1895.

³³ Janez Parapat, Doneski k zgodovini kranjskih mest III. LMS 1876, str. 144.

³⁴ ZALj, KAM 102, 71, Meščanska korporacija 1881-1937, b. n. š. Poročilo o gospodarstvu pri kamniški meščanski korporaciji, 16. listopada 1910.

³⁵ ZALj, KAM 102, 80, MS 1932, št. 37, 8. 3. 1932.

³⁶ Parapat, Doneski, str. 144.

³⁷ ZALj, KAM 102, SS 13, št. 294, 12. 4. 1885. Farni ubožni uradi so nastali konec 18. stoletja iz dohodkov raznih bratovščin, ki so jih tedaj razpustili. Leta 1889 se je ta »zaklad« razdelil med občine Kamnik, Podgorje, Radomlje, Volčji Potok in Šmarca. – Stiasny, Kamnik, str. 103.

³⁸ ZALj, KAM 102, SS 13, št. 431, 5. 6. 1885.

³⁹ ZALj, KAM 102, SS 13, št. 276, 7. 4. 1885.

⁴⁰ ZALj, KAM 102, 76, Ljudsko štetje 1900.

⁴¹ ZALj, KAM 102, SS 27, št. 1180, 29. 8. 1906.

⁴² Gemeindelexikon von Krain. Dunaj 1905, str. 162.

⁴³ ZALj, KAM 102, SS 27, št. 1180, 29. 8. 1906.

⁴⁴ ZALj, KAM 102, 76, Ljudsko štetje 1900.

⁴⁵ ZALj, KAM 102, SS 24, št. 1050, 20. 9. 1903.

⁴⁶ ZALj, KAM 102, SS 27, št. 1180, 29. 8. 1906.

⁴⁷ ZALj, KAM 102, SS 24, št. 427, 22. 4. 1903.

⁴⁸ ZALj, KAM 102, SS 24, št. 535, 20. 5. 1903.

⁴⁹ ZALj, KAM 102, SS 28, št. 584, 9. 4. 1907.

⁵⁰ ZALj, KAM 102, 27, št. 1045, zapisnik seje z dne 7. 11. 1890.

⁵¹ ZALj, KAM 102, 80, Mestna straža 1932, št. 221, 31. 8. 1932.

⁵² ZALj, KAM 102, 27, b. n. š., 11. 6. 1930.

⁵³ ZALj, KAM 102, SS 24, št. 485, 8. 5. 1903.

⁵⁴ ZALj, KAM 102, SS 28, št. 1816, 8.12. 1907.

⁵⁵ ZALj, KAM 102, 80, št. 150, 30. 6. 1932.

⁵⁶ ZALj, KAM 102, SS 24, št. 1260, 4. 11. 1903.

⁵⁷ ZALj, KAM 102, 80, Mestna straža 1932, št. 2733, 16. 4. 1932.

⁵⁸ Pripovedovala Nada Dolenc.

GOSPODARJI IN TISTI, KI TO NISO NIKOLI MOGLI POSTATI

GOSPODARSTVO IN POKLICNA STRUKTURA

Zaradi industrije se je začel najhitreje spreminjati žebeljarski – »pikalajevski« – Graben.

Poblinova žaga na Grabnu, fotografirana po 1. svetovni vojni; Andro Mačkovšek, Kamnik

Počasen gospodarski razvoj, ki je v stoletjih ohranjal določene obrti, je sredi 19. stoletja začel doživljati pomembne spremembe. Medtem ko se je zaradi upravnih sprememb – Kamnik je po marčni revoluciji postal središče okrajnega glavarstva – profesionalno spremenilo predvsem mestno središče, delno tudi Šutna, je industrializacija vnesla največ sprememb v severni del mesta – Graben in Fužine – in njegovo neposredno okolico – Mekinje.

Industrializacija je v podobo življenja na Grabnu oziroma na Fužinah posegla na dva načina: dotlej zelo pomembno fužinarstvo

in žebeljarstvo – Grabenčane so po žeblih pikalajevcih imenovali kar Pikalajevci – sta zaradi konkurence industrijske proizvodnje od drugod začela izumirati. Josip Ogrinec je leta 1870 zapisal: »/... / žebeljarjem, ki so še pred kacimi dvanajstimi leti imeli tudi veliko fužin na Grabnu, ne nese posibmal, ker so mašine na sé potegnile to delo«. ¹

Hkrati z izumiranjem žebeljarstva je ta del mesta doživel nove spremembe: leta 1852 je prejšnje Andreolljeve fužine nasledila smodnišnica, ² »cesarsko-kraljeva praharna«, v kateri so bili več kot dve desetletji zaposleni samo vojaki, tedaj pa so začeli zaposlovati tudi civilno prebivalstvo. Ponovno so poklicali veliko bivših vojakov, ki so se med služenjem vojaškega roka v smodnišnici izkazali kot dobri obrtniki ali delavci. Tako so se v mestu naselili ljudje iz raznih delov Avstro-Ogrske.

Približno istočasno s smodnišnico, leta 1854, je industrialec Alojz Prašnikar v bližnjih Mekinjah postavil cementarno, ki je imela velik pomen v širšem državnem merilu: bila je druga v Avstriji. Prašnikar je leta 1857 zidal številne objekte v smodnišnici in celotno smodnišnico obdal z dolgim zidom, pri čemer mu je poleg cementarne v Mekinjah služila tudi opekarna.³

Spreminjanje ekonomske podobe kamniškega obrobja je leta 1853 dopolnila še pogodba med mestom Kamnik in Mihajlom Holzerjem: tega leta je namreč Mihajlo Holzer dobil »za 25 let izključljivo pravico, da sme po celej Bistrici pucpulver kopati proti letnemu plačilu od 45 goldinarjev.«⁴ Dve leti pozneje, leta 1855, je kamniški okrajni predstojnik Florijan Konšek na Grabnu ustanovil keramično obrtno delavnico; s Češke je dobil izučene delavce, ki so v njegovi keramični delavnici posnemali staro dunajsko keramiko.⁵

Ti nastavki industrije se torej niso razvili iz stare obrti, temveč so v mestu pomenili nove gospodarske smeri in novo miselnost: nastajali so iz novih pobud, na podlagi podjetništva. Razvijali so jih prišleki, ki niso sodili med meščane, zato je med njimi in

Začetek kamniške industrije je tesno povezan s c.-kr. smodnišnico – »praharno«.

Kurilnica – toplarna v smodnišnici, v ozadju kolodrobi črnega smodnika, pred 1. svet. vojno; dr. Demeter Sadnikar, Kamnik/

mestom nastajalo posebno razmerje, ki je obsegalo vse – od tihega nasprotja do močnih konfliktov, včasih pa tudi do povezovanja in sodelovanja. Iz teh razmerij je bila izvzeta le smodnišnica, saj je bila last države oziroma vojaškega erarja.

Prav lastništvo smodnišnice je dajalo poseben pečat tako tovarni sami kot tistim, ki so delali v njej. Še pred drugo svetovno vojno, ko so smodnišnico iz »Pulferfabørke« preimenovali v »Barutano«, je veliko ljudi smodnišnico imenovalo »Na cesarskem«. In služba v smodnišnici je kljub vsem nevarnostim veljala za dobro. »So rekāl: 'Teb je dobør, ti s na cesarskøm.'«

Na položaj industrije in industrialcev je vplivalo dejstvo, da so ekonomsko podlago mesta ob koncu 19. stoletja še vedno oblikovali obrtniki. Leta 1880 so bili ob tedaj že skoraj nepomembnem žebjarstvu številčno dokaj močni zastopniki druge izrazite kamniške obrti, strojarji: tedaj jih je delovalo še sedem in so bili takoj za peki in izdelovalci peciva, ki jih je bilo šestnajst. Čevljarjev je bilo šest, kovačev in mizarjev pet, štirje so bili krojači in sodarji, po trije klobučarji in ključavničarji, po dva medičarja in lectarja, klejarja, kleparja, urarja, opekarja, barvarja,

Leta 1880 je bilo v Kamniku še pet kovačnic.

»Pri Travníškem kovaču na Perovem, konec 19. stoletja; foto J. N. Sadnikar, Kamnik, plošča last dr. Nika Sadnikarja

vrvarja, frizerja in lasuljarja, po eden pa žebjar, nožar, pasar, izdelovalec lesenih cvekov, dežnikar, jermenar, žganjar, lekarnar, izdelovalec mila in lojenih sveč, svečar, tolkač čresla, dimnikar, zidar, tesar in kipar.⁶

Med industrijske obrate v Kamniku so v tem popisu uvrščeni štirje mlini, dve žagi, fužine za izdelovanje kos in sekir s štirimi obrati, urejenimi na vodni pogon, izdelovanje cementa, izdelovanje keramike z enajstimi lončarskimi kolovrati, izdelava kisa in pijač, izdelovalnica čistilnega praška z dvema obratoma in dvema motorjema, poleg tega pa še smodnišnica, ki je imela tedaj en parni motor, dvanajst vodnih turbin in dvajset tovarniških objektov, zaposlovala pa je petinpetdeset delavcev.⁷

Industrija v samo mestno središče – razen izdelovalnice kisa in pijač, ki pa je bila prav tako izven nekdanjega mestnega obzidja – ni posegala. Mestu in Šutni so dajale značilno obeležje trgovine in obrt, ki so ustrezale potrebam mesta in ohranjale vlogo Kamnika kot središča širšega območja. Veliko meščanov je imelo še vedno nekaj živine in njive v okolici Kamnika, večinoma na južni strani. Tudi v zavesti se je industrija z obrobja šele postopno selila v središče javne pozornosti. Ogrinčeva trditev o Kamničanih, zapisana leta 1870, je namreč v nekaterih pogledih veljala vse do

Poleg trgovine in spreminjajoče se obrti je bil v kamniškem gospodarstvu zelo pomemben turizem.

Park kamniškega zdravilišča Kurbaus, dopisnica; dr. Miloš Levičnik, Ljubljana

2. svetovne vojne: *»Večina meščanov tvori kako obrtnijo ali roko-delstvo, katero sin prevzame po očetu. Tako je v Kamniku veliko posebno izvrstnih strojarjev. /... / Veliko se jih peča s trgovino in kupčijo, in marsikateri pa tudi še zunaj mesta ponosno biteva za plugom in sevnico za brazdo.«*⁸

Kot rečeno, je spremembe zaradi industrializacije doživel predvsem severni del mesta, Graben s Fužinami, ob koncu 19. stoletja pa tudi Perovo na drugi strani Kamnika s kovinsko industrijo. Sočasno s smodnišnico so se z industrijo in turizmom spremenile sosednje Mekinje. Razvoj turizma se je tu namreč začel skoraj hkrati z industrijo. Industrialec Alojz Prašnikar je skupaj s Kecljem leta 1876 na sotočju Bistrice in Nevljice, v neposredni bližini Kamnika, zgradil kopališče in zdravilišče.⁹ Zdravilišče je pomenilo začetek nove gospodarske panoge v Kamniku, t.j. turizma, od katerega ni imel koristi samo Prašnikar, temveč so se vanj s svojo ponudbo vključili tudi meščani.

Zdravilišče je še pred uvedbo Kneippove metode doseglo velik sloves in ko *»je mesca julija 1883 pobodil kopališče kamniško presvetli cesar, blagovolilo je Njega Veličanstvo izraziti se o kopaliških napravah jako laskavo in pobvalno«*. *»Radi preugodne lege«* je bil namreč Kamnik *»pripraven posebno tudi za klimatiško in terensko zdravljenje«*.¹⁰ Zdravilišče je Prašnikar leta 1891, torej v letu, ko je zgradil železnico Ljubljana–Kamnik, dal urediti po Kneippovi metodi.

Ob razvijajoči se industriji in turizmu je stalne, čeprav počasnejše spremembe doživljala tudi obrt. Spremembe v obrti pa so bile večplastne: z napredkom tehnologije so se spreminjale obstoječe obrti, pojavljale so se nove, te spremembe pa je spremljala nova organiziranost.

Leta 1884 so bili namreč *»po določbah obrtnijske postave«* obrtniki, ki so opravljali *»enake ali pa med seboj sorodne obrtnije«*, dolžni osnovati *»obrnjske zadruge«*. Dopis lokalne oblasti jih je vabil, da *»se zberejo 31. avgusta 1884 /... / v gostilni pri Grašku v Kamniku.«*¹¹ Štiri leta pozneje, v letu, ko so *»v spomin štiridesetletnice vladanja našega presvitlega cesarja«* dokončali kamniški vodovod,¹² pa so ob prepisu parcele pod cerkvico na Malem gradu še zabeležene sledi enega najvplivnejših kamniških cehov, kovaškega ceha, *»zadruge, ki je pred veliko leti prevzela skrb za cerkev na Malem gradu, dokler je potem to zopet farnemu predstojništvu izročila«*: kot priči tega prepisa se namreč navajata gospoda Fran Tominc in Alojzij Peterlin,¹³ *»opravitelja kovaške zadruge«*.

Nova organiziranost obrti, ki je ustrezala stanju in spremembam v posamičnih dejavnostih, se je torej še srečevala s spominom na staro, cehovsko organiziranost, čeprav naj bi ta že skoraj stoletje ne imela več nobene vloge. Florian Čeh, mežnar na Žalah, ki so ga ob košnji leta 1884 zasliševali, zakaj okoli kapel na Žalah kosi in pase, se je zgovarjal na »cehmoštre«: ob nastopu službe so mu namreč »cehmoštri« povedali, da to travo, tako kot njegovi predniki, lahko kosi in popase.¹⁴ Spomin na zadruge, cehe, ki so imeli svoje kapele ali svoje oltarje, je zbledel šele s smrtjo tistih, ki so bili deležni njenih zadnjih dolžnosti in zadnje časti, torej njenih upraviteljev. Kamniški obrtniki pa so se združevali v

Po letu 1884 so se obrtniki združevali v sodobne obrtne zadruge, ob njih pa je še živel spomin na staro cehovsko organiziranost, predvsem na kovaško zadrugo – kovaški ceh.

Družina pasarja in pozlatarja Alojzija Peterlina, »opravitelja kovaške zadruge«, okrog leta 1890; prvi z leve je Radivoj Peterlin - Petruška; Karmen Žmavc, Kamnik

sodobna združenja, delno v Kamniku, delno pa v ustrezna strokovna združenja v Ljubljani.

Duh novega časa je bil viden tudi v spremembi splošnega položaja obrtnikov: določeni poklici – poklici uradnikov, advokatov, zdravnikov – so bili uglednejši, donosnejši je bil posel podjetnikov – industrialcev. Obrtniki so večinoma sodili v srednji sloj. Močna, čeprav ne izključno obrtniška organizacija, je postalo gasilsko društvo.

Zaradi tehnoloških sprememb, ki so olajševale delo in zviševale dohodek, ali pa zaradi visoke ravni, ki so jo dosegli posamični gostinci, so se nekateri povzpeli tudi nad srednji sloj. Marsikdo pa je moral, da je presegel nizko raven, določeno posamičnim obrtem, prekiniti sicer dokaj splošno in cenjeno družinsko tradicijo dedovanja obrti: *»Star oče, oče od mojga očeta, je imev ledrarijo. Ko sem bla jaz majbna, je oče vse prenařediv. Se je že prej za klobučarja izučiv. On je biv potem klobučar, gostilničar in trgovec.«* Ko je posel stekel, so posamične dejavnosti prevzeli sinovi oziroma otroci. Pomembno namreč ni bilo samo povezovanje med očeti in sinovi, redkeje hčera, temveč tudi med brati in sestrami, če so bili za to ekonomski razlogi. Nekateri so se brezpogojno držali tradicije: *»Star oče je biv čevljar. Otroc so moral vsi na stol.«* Obrt se je dedovala tudi od očeta preko hčere na zeta.

Vsebinske in tehnološke novosti, ki jih je v industriji in obrti narekovala težnja po večjem dobičku, so torej postopno preraščale varovanje družinskega izročila, ki je želelo ohraniti tradicijo. To nasprotje je bilo navzoče, čeprav v manjši meri, tudi v trgovini. *»Moj oče je biv iz strogo trgovske družine in mu tud na misu ni blo, de b kej družga delov.«* Le redkim je iz vnaprej določenega poklica pomagala pomoč kakega mecena: veterinar dr. Josip Nikolaj Sadnikar je na primer navdušil trgovskega pomočnika Franca Aparnika za fotografski poklic in mu pomagal pri šolanju na Dunaju, prav tako je opazil risarske sposobnosti trgovskega vajenca Maksima Gasparija, ki se je učil v trgovini z mešanim blagom pri Murniku na Šttni, ga preusmeril v študij slikarstva in ga pri tem podpiral.

Pomembno obeležje je mestu poleg obrti in razvijajoče se industrije dajala trgovina. Trgovci so bili še bolj kot obrtniki glede na premoženjsko stanje notranje razslojeni, včasih pa je bilo odločilno tudi to, s katero vrsto trgovine so se ukvarjali. Glede na to, da je bil promet ob delavnikih, razen v semanjih dneh, med tednom redkejši, je bilo pomembno, kako jim je oblast za nedeljo odredila obratovalni čas. Leta 1885 so uvedli naslednji

razpored: mesarji in prodajalci divjačine so imeli odprto do 10. ure dopoldne; za »trgovinske obrte v ožjem žmishu« in za tiste, ki so prodajali svoje blago, je bilo »nedeljsko delo za prodajanje blaga dopuščeno v dosedanjem razsežaji, a naj dalje do 12 ure opoldne«. Največ svobode pa so imeli razni »branjevci, krošnjarji, ovočarji (prodajalci ovočja ali sadja), mlekarji, mokaarji, kašarji, prodajalci diševja, kolonialnega blaga ali zamorščine in delikates, prodajalci rudnic ali mineralnih voda in cvetličarji«, ki jim je bilo »nedeljsko delo za prodajanje dopuščeno«. ¹⁵

Trgovci so si zaman prizadevali, da bi za nedelje pri oblasti dosegli podaljšanje obratovalnega časa; zahtevo so utemeljevali s tem, da je »posebno za posle in dninarje težko, da bi si mogli dopoldne potrebno stvarino kupiti. Prvi dopoldne od doma ne morejo, zadnji pa po navadi svojo plačo še le opoldne dobe, toraj je njim nemogoče popred kakor popoldne v prodajalnice iti.« ¹⁶ Kljub takšnim tožbam, ki so vendarle izražale skrb ne za posle in dninarje, temveč za lastni dobiček, so si nekateri trgovci že pred prvo svetovno vojno zelo opomogli in se uvrstili med višji družbeni sloj, med najuglednejše meščane.

Med najuglednejše meščane so se povzpeli tudi nekate-

Najuglednejši trgovci so imeli svoje trgovine v središču mesta.

Trgovec Košir je leta 1916 kupil hišo na Glavnem trgu, ker je imel na šitni premalo prometa; dr. Niko Sadnikar, Kamnik

ri gostilničarji, lastniki elitnih gostiln, ki so si pridobili sloves tako pri mestni gospodi kot pri turistih. Takšne gostilne so bile predvsem v mestu, najbolj je slovela gostilna Kenda, manj pa na Grabnu in na Šutni. V drugih predmestjih gostilniški posel ni bil tako donosen. Tudi turisti so se veliko bolj zadrževali v mestu, na Šutni in na Grabnu.

Profesionalna skupina uradnikov – »pjontarjev«, ki je v Kamniku sicer nastajala v istem času, ko se je na obrobju mesta pojavila prva industrija, je v mestu kmalu dobila svoje mesto; čeprav je bila socialno razslojena in so se uradniki razmeroma hitro menjavali, je imela poseben status. Uradniki so imeli zagotovljeno plačo in so morali skrbeti samo za vestno izpolnjevanje svojih dolžnosti, ne pa za svoj dobiček. Poleg tega je bil njihov prosti čas natanko odmerjen in so imeli veliko možnosti za družabnost. S tem pa ni bilo rečeno, da jim je bil dostop do stranskih dohodkov popolnoma onemogočen: »Tastar Kajtan«, sicer uradnik c.-kr. okrajnega glavarstva, je znal dobro izpuliti piškvav zob ali narediti »srebrno« plombo. Čeprav sta bila v mestu dva dentista in je »usmiljeni brat« na semanje dni pri železnem mostu podeželanom uspešno pulil zobe, je marsikatero Tuhinjko rešil težav te vrste.

Napredek je v življenje Kamničanov vnašal kvalitativne spremembe, ki so bile navzven včasih vidne le s skromnimi izveski.

Glavni trg v Kamniku po 1. svetovni vojni; Brigita Karner, Kamnik

Ob stalnem spreminjanju, ki je bilo navzoče tako v industriji kot v obrti in trgovini, spremembe, ki jih je prinesla prva svetovna vojna, niso bile tako usodne, razen v Prašnikarjevem zdravilišču: to je bilo zaradi vojne uničeno – v plesni dvorani v Kurhausu je bila med vojno na primer konjušnica. Onemogočen je bil tudi tisti del industrije, ki je bil vezan na Trst, kot na primer Prohinarjeva belilnica platna. Smodnišnica – »cesarsko-kraljeva praharna«, je dobila novo oblast, srbsko vojsko, in se preimenovala v Barutano.

Po prvi svetovni vojni so bile spremembe v obrti in industriji še hitrejše. Kamnik je imel električno energijo sicer že od leta 1912, vendar je ta šele postopno začela vplivati na gospodarstvo, tako kot nov vir energije kot povod za nove poklice. Med poklice novega časa, kot je bil na primer fotograf, so se začeli uvrščati novi poklici – elektromehanik, avtomehanik, elektroinštalater. Električno energijo so začeli izkoriščati za nekatera opravila, kot na primer za žaganje drv, z nekaterimi obrtni pa so se pojavile ne le nove profesionalne, temveč tudi nove narodnostne skupi-

Ob koncu dvajsetih let so v Kamniku prevladovala uslužnostne obrti; med njimi je bilo tedaj pet brivcev.

Pri brivcu Gjurinu po 1. svetovni vojni; Fanči Gjurin, Kamnik

ne: leta 1929 je v Obrtnem registru prijavljen Muharem Sefula, sladoledar in halvedjija, ki je odprl obrtno delavnico na Grabnu,¹⁷ ob njem pa so bili v Kamniku tudi sladoledarji z vozički, ki jih je, če niso imeli dovoljenja, oblast preganjala.¹⁸ To je bil čas, ko je imel industrialec Knaflič v svoji tovarni lokomobilo za pogon strojev in ko je Žibert, lastnik zobnega ateljeja, še sam poganjal »kolovrat« za popravljanje zob.

Spomin na nekdanjo pomembno grabenško dejavnost, žeb-ljarstvo, je po prvi svetovni vojni že skoraj popolnoma zbledel, dovolj vidno pa je bilo še usnjarstvo. Čeprav so nekatere stare obrti že izumrle in so se pojavile povsem nove, so ob popisu leta 1929 v Kamniku prevladovale uslužnostne obrti. Tedaj je bilo namreč v mestu 14 prevoznikov, 12 čevljarjev, po 6 mesarjev, mizarjev in pekov, po 5 kovačev, krojačev, brivcev, sedlarjev in tapetnikov in 5 šivilj, po trije so bili ključavničarji, soboslikarji, usnjarji, urarji, žagarji, trije so imeli žganjekuho. Po dva sta bila dežnikarja, klobučarja, kolarja, mlinarja, dva sta imela pogrebni zavod, dva sta bila postreščka, dva svečarja, dva sejmarja, vrtnarja in dva zidarja, dva pa sta imela »založništvi« – zalogo piva in špirta Union. Nekatere obrti so imele le enega predstavnika: babica, barvar, dimnikar,

Leta 1929 je bilo v Kamniku vključno z branjarijami in trafikami šestdeset trgovin.

Notranjost Strgarjeve trgovine pred 2. svetovno vojno; Marta Cerar-Leskošek, Kamnik

fotograf, elektromehanik, klepar, knjigovez, lončar, mlekarna, modistka, mehanik, opekar, pletilstvo, podobar, pasar, sodavičar in tiskarna,¹⁹ eden pa je imel prijavljeno skopljenje živali.²⁰

Nekateri obrtniki so imeli razmeroma stalno število pomočnikov in vajencev – mesarji, če niso imeli domačih sinov, so imeli prijavljenega na primer enega pomočnika in enega vajenca,²¹ nekateri so bili brez pomočnikov in vajencev, posamezniki pa so jih imeli tudi več – brivec tudi 7 pomočnikov in dva vajenca.²²

Posamezniki so si, čeprav v obrti, zaradi svojih izdelkov pridobili velik sloves: kolar Rebrnik z Grabna je moral sicer za kruhom najprej v Ameriko, kjer je delal v Fordovi tovarni avtomobilov, vendar je znal narediti kočijo in »landaver« – vrhunec kolarskega dela in znanja, naredil je tudi prve smučke. Kovač Holcar z Grabna je po vzoru cepina štabajskih kovačev naredil prve turistične cepine tipa »akademiker«, ki jih je delal iz enega samega kosa. *»Da je bal originalen zgledal, je še štampalne not udaru, kjer je pisal Garantie. Tist sem mu pa jes naredu.«*²³

V tem času so bili precejšnji razločki tudi med trgovci: nekateri so se ukvarjali z donosnejšo trgovino in se s tem uvrstili v kamniški družbeni vrh, drugi so ostajali v tradicionalnih mejah svojih malih prodajalnic. Leta 1929 so bile v Kamniku naslednje trgovine: 11 je bilo trgovin z mešanim blagom, 9 trgovin je bilo registriranih kot prodajalne – to so bile prodajalne sadja, slaščic, smodnika, cvetlic, salam, klobas, pijač v zaprtih steklenicah itn., 7 je bilo trgovin z manufakturo in galanterijo, prav tako je bilo 7 trgovin z lesom, 5 je bilo trafik, ki so jih imeli invalidi, in »branjarij«, 4 so bile trgovine s »špecerijo«, 2 z moko in 2 z železnino, po ena pa trgovina z galanterijo, s »steklarijo«, z usnjem, ena delikatesa, trgovina z živino, knjigarna in dve drugi trgovini.²⁴

Ta popis, ki sicer gostiln – leta 1935 jih je bilo v Kamniku 32²⁵ – ne zajema, navaja tedaj v Kamniku še kavarno (v Kamniku sta bili sicer dve), tri denarne zavode, lekarno, notarja, tri odvetnike, tri zdravnike, dva zobotehnikarja, dva živinozdravnika in pet tovarn.

Medtem ko sta se v Kamniku v dvajsetih letih obstoječi kovinski industriji, tovarni smodnika, keramični obrti oziroma industriji in tovarni kisa pridružili prehrabena industrija tovarne Eta in Mako, registrirana kot tovarna vezalk, je trideseta leta zelo zaznamovala predvsem rast tekstilne industrije in izdelovanja bisernih gumbov – Mehanična tkalnica Jugopamuk, Čech & Nemeč na Zapricah, izdelovalnica tkanin Adolfa Nyolta v Mekinjah,

»tkalski obrt« Franja Lipovca v Mekinjah in izdelovalnici bisernih gumbov Miloša Kramarja in Ivana Sajeta, oboje v Mekinjah.²⁶ Leta 1931 je imela tako občina Kamnik 47,3 % »industrijsko-obrtnega prebivalstva«.²⁷

Ob vsej industriji, ob elitnih gostilnah, premožnih trgovinah in sposobnih trgovcih pa so Kamniku še vedno dajale obeležje dejavnosti, ki so izhajale iz izročila malega purgarskega mesta. Na izročilo so bile močno vezane kmetije, tako v mestu kot v predmestjih. Leta 1913, ko v mestni občini Kamnik ni bilo dosti več kot 350 hiš,²⁸ je bilo v Kamniku, vključno s predmestji, 51 konj, 40 kobil, en žrebec, dve žrebeti, 183 krav in trije biki, 43 telic, 21 volov, 13 juncev, 14 telet, 11 prašičev, 56 svinj, ena koza, en osel in 39 psov.²⁹

Meščane je odvisnost od zemlje sicer na nek način povezovala, vendar so bili med njimi precejšnji razločki. Redki Kamničani, tako v mestu kot v predmestjih, so se ukvarjali samo s kmetijstvom, čeprav so imeli nekateri precej zemlje. V mestu so imeli na primer poleg kmetije gostilno, mesnico ali katero drugo obrt, nekateri so bili poleg tega v službah, na primer kot davčni,

Nekateri purgarji v mestu, še bolj pa prebivalci predmestij, so živeli od kmetijstva.

Obrezovanje repe pri Benkovičevih v Novem trgu okrog leta 1938, sosed pa kuba žganje; Linca Repanšek, Kamnik

sodni sluge, kot mojstri v smodnišnici, »poštari«, raznašalci obvestil kamniških uradov ipd. Pri posameznikih je bila povezanost kmetijstva in trgovine že izročilo: »Šinkovčeva Jerca je imela trgovino in posestvo, par konj, več krav in vozova, da je po sejméb hodila na semanje dni – od Blagovce do Tržiča.« Nekaterim so meščani zaradi postranskih zaslužkov spremenili tudi domače ime, na primer »Priftrogarjev«. Tam pod Fleretom pa je bila na kmetiji Pri Korbci ženska, ki je imela v vsej okolici vedno najboljšega bika.

Za nekatere pa kmetije v središču mesta niso bile donosne, vendar so jih ohranjali zaradi zavezanosti tradiciji: »Pär biš je bla kmetija. Smo imel dve krave in sta ble zmerej notər, razan təkřat, k smo jih k biku gnal. In gnoj, seno in krave, vse je šlo skoz vežo. Gnoj smo s šajtergo vən vozil. Voz smo si sposodil, da smo na njivo gnoj zvozil. Plug smo moral tud najet. To je bla prava zguba, s to kmetijo, sam garajne!« Bolj kot za kogar koli je bila zanje značilna purgarska miselnost, purgarska vztrajnost.

Ljudje iz tega sloja so radi poudarjali svojo individualnost, ki so jo včasih iskali v zvestobi staremu, na primer trgovka in posestnica Šinkovčeva Jerca ali Jožko Stele, ali Napoljon, ki se je, kot še marsikdo, ponašal z mešanico slovenskega in nemškega jezika. O teh ljudeh je v mestu krožila vrsta anekdot in marsikoga od njih so imenovali »kamniški original«, variantnost teh anekdot pa kaže na to, da so med ljudmi dolgo krožile. Kot na primer tista o Napoljonu, za katerega so ljudje pozneje vedeli le to, da se je pisal Stele, imel kmetijo ob Žajspohu pod Malim gradom³⁰ in se v Žajspohu poleti vsak dan kopal. Da se je lahko kopal nag, je ob Žajspohu posadil več prekel fižola. Kamniška mladina pa ga je zalezovala. In nekega dne, ko se je kopal, so se mu na drugi strani približali fantje. Pa pravi eden od njih: »Fantje, tamle pa nekaj čofota, gotov je žaba.« Izza prekel pa se je oglasilo: »Ich bin keine Žaba, ich bin Napoljon!«³¹

To miselnost so nekateri z dodatno dejavnostjo delno prese-gali. Več kmetov, in sicer kmetje iz mesta, z Grabna in s Šutne, si je dodatni zaslužek preskrbelo s prevoznijstvom, kot Glažar, Stojc, Svāščək, Lenarčič, Vesel, Vočėnk, Žebļjar,³² nekateri prevozniki, kot Debec in Tomaž, pa so imeli povezavo z gostinstvom. Kot večino drugih kmetov v mestu so jih meščani označevali z vulgo imeni. Korobač je vozil pošto. Vozili so s konji, »tastar Vóčėnk« pa z volom. »Ljudje so rekāl: 'Zdej gre pa Vočėnkov vov.' Prooou pučaaas je šu.«

Zaradi stalnega stika z drugimi meščani so bili »furmani« in

»fjakarji« v mestu zelo opazni in ljudje so dobro poznali njihove posebnosti. »Tastarmu Glažarju« je tisti, ki ga je vozil po opravih, moral vedno dati viržinko ali dve, da ju je pokadil, medtem ko se je ta mudil po opravih. Žebjarjevemu Franceljnu, ki je »fural« za kamniške trgovce, največ je Klemenčiču vozil robo od Šarabona v Ljubljani, jeseni pa je meščanom vozil klaftre, je v Šmarci vlak zbil konje in voz: kolo mu je ušlo v kolesnico pri tirih in ni mogel speljati, strojevodja pa mu kljub znakom za ustavljanje, ki se jih je Francelj naučil kot ključavničarski železničar, ni ustavil. *»Prej m je zmerej, k je šu u Lublano, p̄arnesu en škrnicelčak melisanc.«*

Kmetje so oddajali mleko, čeprav ga zato marsikje niso imeli domači otroci, pri Glažarju so imeli repo v zasipnicah, ki so jo vsak teden naribali za prodajo, pri Fleretu pa zelje. V Novem trgu so nekateri kmetje iz ostankov živalskih kož, ki so jih dobili pri »gerbarjih«, usnjarjih, kuhali mizarski klej, »lim«, in ga prodajali v Ljubljano. Pri Tomanu so imeli celo tovarno, »limfabrko«. Prav ta novotrška dejavnost pa je, čeprav samo kot značilnost posamičnih hiš, postala tudi novotrška značilnost: spomladi, marca in aprila, ko še ni bilo prevroče, so v velikih bakrenih kotlih začeli kuhati klej. Po več zaporednih kuhanjih so tekočino nalili v korita, iz korit pa so želatinasto maso dobili s posebnimi noži, jo z ustreznima pripravama razrezali na majhne ploščice, ki so jih sušili v dvojnih kozolcih, toplarjih; sušili so jih na velikih, v lesene okvirje vpetih mrežah. Posušen »lim« so prodajali v Ljubljano.

Več pa je bilo tudi takih družin, kjer so se starši priselili s podeželja ali pa je bil s kmetov eden od staršev. Takšni so kupili vsaj kakšnega prašiča, navadno pa celo dva: enega so redili za prodajo, enega pa za zakol. Posebno če niso imeli zelnika, so najeli zemljo. *»Stara mama je bla s kmetov doma in ni znala brez kmetije žvet. Je redila dva prašiča pa še njivo so vzel v najem.«* Tako se je dogajalo na primer, da so imeli prašiče na sami orožniški postaji, ker žena šefa orožniške postaje ni znala gospodinjiti brez njih. Kmetijstvo je bilo na ta način pomembna dodatna dejavnost.

Največ garanja in najmanj koristi so imeli od kmetijstva prebivalci Žal, »Šutenpoha«. Zaradi slabe zemlje in zato, ker je bilo vse v strmem bregu, kmetije niso zadoščale za preživljanje, še kokoši so jim kradle lisice, ki so bile v gozdu. *»Ko orješ, vse dol leti, dol leti. Okopaval smo tko, da smo zemljo gor metal. Jes sam mu rekla t̄kr̄t, k sam tle gor p̄r̄šla, sej sam ga užalila: 'Tole bi blo pa glib za ovce past, za družga pa ni.'«* Iz Šutenpoha so ženske s

košem hodile na trg prodajat sadje. *»Mož me je hotu prevzgojit. Je reku: 'Ja, naša mama je kar – firtab pa koš, pa je šla u Kamank.' Sām rekla: 'Prou, jes pa ne bom.'«*

V času med obema vojnama je pri nekaterih, ki sta jim obrt ali trgovina zadoščali, zavezanost zemlji močno slabela in so opustili oziroma oddali zelnike na Žalah, ki so jih imeli od Meščanske korporacije. Čeprav so pravila Meščanske korporacije narekovala, da zelnikov ni mogoče prodati, saj naj bi bili, tako kot pravica do drv, last hiše, so bili tudi taki primeri. Takrat so nekateri nehali rediti prašiče. Obdržali so le pse ali mačke, če so imeli korist od njih. *»Mi smo imel kar tri ali štiri mačke naenkrat. Mačka smo kar u magacin zaparal, kjer smo imel moko, da je miši polovu.«*

Opazni niso bili samo bogati in srednje premožni gospodarji, temveč tudi tisti, ki jih je spremljal majhen zaslužek in so bili prav zaradi tega svojega malega sveta zanimivi ali pa je bil zanimiv njihov posel.

»Ena Meta« je na »placu« prodajala »cuker«: imela je »mačje žakle«, *»žakelčke, v katerih je bil piškotek, napolitanka, cuker, rinka iz pleba, pero za pisat – tri ali štiri od teb stvari. Mub pa tolk, pa tistab čebel!«* Na »placu« je imela en »štant« tudi Fleretova Ana, pri kateri so meščani kupovali pomaranče. Znana je bila »Tasitna Mica«, ki ni marala otrok in je imela posebno košaro, s katero je po hišah za Vipavčevo – Mejačevo gospo, ki je imela trgovino, prodajala piškote. »Teta Johanca«, ki je živela z njo Podgoró, pa je pletla kitke za tovarno v Mengšu. Lectar Ahčinček s stojnico na Klancu ali na »placu«. In Škletova Mica, ki je v svoji mali, nič kaj ugledni trgovini na Šutni poleg igrač prodajala lect in je zaslužila le na semanje dni, ko je lahko prodala svojo staro zalogo.

Viden pečat so dali mestu tudi nekateri drugi poklici, ki so bili odvisni od zaslužka na ulici, na primer postreščki, »dinstmani«. Med zadnjimi »dinstmani« so bili primorski emigranti Verčoni, ki so jih imenovali kar Dinstmanovi. *»V Kamanku smo imel primorsko famیلjo – oče, mama pa Korl. Oni so zmerej na štacjon čakal, da bo kej za nest al pa za pelat. Vsi so bli tavelk pjanci. Vsi.«* In ljudje so si pripovedovali, kako Dinstmanov Korl pelje turista z železniške postaje na Zapricah k Debevcu v »Velko gaso«: da bi lahko več zaračunal, je pot podaljšal tako, da ga je peljal skozi Kamnik – skozi Glavni trg in Graben čez mekinjsko brv v Mekinje in če je imel turist srečo, je od tam že zavil v Kamnik v »Velko gaso«. Dobljeni zaslužek je, tako kot starša, z veseljem zapil.

V vsakodnevnem življenju so se meščani srečevali z vrsto

Kamniški vsakdanjik so zaznamovale tudi manj vidne, obrobne dejavnosti; pri tem so poleg revnejših prebivalcev mesta našli zaposlitev tudi okoličani.

Palovčan »Brun«, na fotografiji levo, pomaga bišniku Narodne čitalnice pri kubanju žganja; fotografirano okrog leta 1930; Aleš Koželj, Kamnik

uslužnostnih del – od dela peric, »vindšnorarc« – do deklet in žena, ki so hodile nabirat regrat, gobe, ob sobotah ribat po hišah ipd., do tistih, ki so hodili tlačit listje, cufat žimo, nosit vodo, dokler ni bilo vodovoda, pa do šivilj, ki so prihajale na dom za dva ali tri dni, da so vse pošile, čevljarjev, krojačev, mizarjev in drugih. Več je bilo priložnostnih del, povezanih z oskrbo, pri čemer je kamniški vsakdanjik polnila vrsta šaljivih zgodb. Kot je na primer tista o želvah, ki jih je tam na prelomu stoletja v postnem času Anton Mazovec v košu nosil od frančiškanov dekanu na Šutno: želve so ga na tej poti »poscale« in medtem ko se je njegova edina obleka sušila, je moral, zavit v odejo, počakati kar za pečjo. In tista o Napoljonu, o Cesarju in še številne druge.

Meščani, tudi manj premožni, pa so se najpogosteje srečevali z delom peric. *»Ko je pāršla, je botla met svojo komando. Smo ji mogel dat liter vina pa močno brano.«* Na dom so prihajale tudi šivilje. *»Sam jo šla na dom prosat. Mama je rekla, če bi pāršli šivat. Bom, ampak ne več ka za dva dni.«* K premožnim gospodarjem so prišli delat na dom tudi čevljarji, mizarji, tapetniki in drugi.

Bila je še vrsta dejavnosti, po katerih so se Kamnični poznali med seboj. Heybalovo družino so bolj kot po trgovini, ki jim

ni prinašala posebnega dobička, poznali po njihovi povezanosti z glasbo, po klavirju in violini, ki sta ju poučevala žena in mož, in po delu, ki ga je Heybal opravljal kot organist. Z glasbo so se večinoma ukvarjali tudi otroci in si z njo služili kruh: »*Je bla vsa familja muzikus.*«³³ Meščani so spremljali godbenike, ki so igrali v kamniški Mestni godbi, vsi godbeniki pa so imeli še kakšno stalnejšo zaposlitev: »*Kaplanov Jur je stanoval p̄r sosed, je delav koše, košare pa tako reč. B̄l skromni so bli.*«

Le delavce so meščani po njihovem delu malo poznali. Doživljali so jih v njihovi pripadnosti gospodarju, na primer »... *D̄beūčev blapec in Prašnikarjev delovc ...*« ali pa kot skupino. Delavci so namreč tudi na delo večinoma hodili v skupinah: »*Se spomn̄m, kmal zjutrej, so se slišal tist korak̄. 'R̄sk, r̄sk.'* Smo jih po boji poznal. Včas̄b so imel usnene čevle z žeblicam podkovan̄e, da se ni prebit̄r znuical. In ko so mašeral, se je slišal, kot da gre četa. Smo rek̄l: 'Zdej grejo Špalekov.' Čez en čas̄ pa spet: 'Zdej grejo pa cesarsk̄!' Pa to niso bli tak, k so zdej, k̄ gre tko lepa iz fab̄rke, k b bla u pisarn̄. Se je od del̄č poznal, kdo je mojst̄r al pa delovc al pa uradnik. Ženske so šle u fertab̄ u službo, pa ruto uzad zavezano.« Delavce so bolj poznali tisti, ki so jim dajali stanovanje, torej tisti meščani, ki jih na socialni ravni niso dosti presegali. »Taboljši« meščani so namreč stanovanja oddajali »boljšim« ljudem.

Za vse, tako za gospodarje kot za tiste, ki za takšen status niso imeli nobenih možnosti, pa je veljalo, da so v svet someščanov vstopali ne le kot pripadniki določenega sloja, temveč tudi kot gospodarji in negospodarji in kot pripadniki določenega poklica. Ne le v zavesti, temveč tudi v podzavesti. »*Na Barutani je šu velikrat kakš̄n verk̄³⁴ u laft in z njim vred ljudje. Enkr̄t je mama sanjala, da nekdo moli rok̄o skoz ključav̄nco. Je rekla očet̄u: 'Glej, prot̄ teb jo moli.'* Ko nam je to pravla, je rekla: 'Dons pa nekej bo!' In tist dan je šu verk̄ u laft in sta bla dva delovca not̄r. In enmu je rok̄o odnes̄l sto metrov del̄č. Sta bla pa prov dob̄r poznana iz očet̄am. Mama j pa sanjala, da je roko moliv prot̄ n̄m. En je biv takoj m̄rt̄u, drug je pa še pou ure živu in je povedov, kako je blo.«

¹ Ogrinec, Kamnik. LMS 1870, str. 228.

² KLDB, str. 179.

³ Prav tam.

⁴ AS, KMK 1076, fasc. 3, dopis gospodarskega odbora meščanom. »Pucpulfer« – iz nem das Putzpulver – čistilni prašek.

⁵ Ivan Zika, Iz zgodovine kamniške keramike. KZ VI/1960, str. 222.

⁶ Statistischer Bericht der Handels- und Gewerbekammer..., str. 258-301.

⁷ Statistischer Bericht der Handels- und Gewerbekammer..., str. 315-385.

⁸ Ogrinec, Kamnik, str. 228.

⁹ Kopaljšče in Kneippovo zdravilišče v Kamniku. Ljubljana 1893, str. 9.

¹⁰ Prav tam.

¹¹ ZALj, KAM 102, SS 13, št. 725, 13. 8. 1884.

¹² Stiasny, Kamnik, str. 57.

¹³ AS, KMK, 1076, fasc. 3, št. 1857, 25. 2. 1888.

¹⁴ ZALj, KAM 102, SS 13, št. 699, 1884. Izraz »cehmošter« je bil kot sinonim za cerkvenega ključarja znan tudi po 2. svetovni vojni.

¹⁵ ZALj, KAM 102, SS 13, št. 6998, 2. 7. 1885.

¹⁶ ZALj, KAM 102, SS 13, št. 535, 15. 7. 1885.

¹⁷ ZALj, Obrtni register mestne občine Kamnik 1892-1940.

¹⁸ ZALj, KAM 102, 80, Mestna straža 1936, št. 302, 3. 7. 1936.

¹⁹ ZALj, Obrtni register mestne občine Kamnik 1892-1940.

²⁰ ZALj, Obrtni register mestne občine Kamnik, 1892-1940.

²¹ AS, Zbornica za trgovino, obrt in industrijo, Okrožni odbor obrtniških združenj v Ljubljani, fasc. 5, Združenje mesarjev in klobasičarjev sreza Kamnik.

²² AS, Zbornica za trgovino, obrt in industrijo, Okrožni odbor obrtniških združenj v Ljubljani, fasc. 3, Združenje brivcev, frizerjev, lasuljarjev, manikerjev in kozmetikov.

²³ Inf. dr. Albert Čebulj.

²⁴ ZALj, Obrtni register mestne občine Kamnik, 1892-1940.

²⁵ ZALj, KAM 102, 27, b. n. š., zapisnik seje občinskega odbora 29. 11. 1935.

²⁶ ZALj, Obrtni register mestne občine Kamnik, 1892-1940.

²⁷ Gospodarska struktura Slovenije, 5, str. 17.

²⁸ Ob popisu leta 1910 je bilo zabeleženih 351 hiš; Spezialortsrepertorium der österreichischen Länder. VI. Krain, Dunaj 1919, str. 97.

²⁹ ZALj, KAM 102, SS 37 (1913-1914), št. 7/1914, Izkaz domače živine za leto 1913.

³⁰ V nekdanji Napoljonovi hiši, kjer je pozneje rezbaril rezbar Klemen, do leta 1996 pa rezbar Maks Bergant.

³¹ V pomenu: »Jaz nisem žaba, jaz sem Napoljon!« Pripovedoval dr. Niko Sadnikar.

³² Nekateri so imenovali z vulgo imeni, druge že s priimki.

³³ Najbolj se je uveljavila operna pevka Valerija Heybal.

³⁴ »Verk« – iz nem. das Werk – delo, tovarna, podjetje. Izraz v tem primeru pomeni delavnico; v smodnišnici so imeli namreč zaradi nevarnosti eksplozij na večjem območju razmeščene ločene delavnice, kjer so izdelovali smodnik.

»V KAMNIKU SO BLE TAKE MALOMESTNE RAZMERE«

ENAKOST IN RAZLOČKI V MATERIALNI KULTURI

MESTNE ULICE IN HIŠE, nanizane ob njih, so sicer dajale temeljno podobo o življenju njihovih stanovalcev, vendar so prikazovale le del resničnosti. Nadstropne hiše, v stilu časa okrašena pročelja ali pročelja brez okrasa, zelo redki balkoni in pogosti »cvingarji«,¹ ki so varovali zasebnost meščanov, so sicer več prikrivali kot razkrivali, vendar je imela tudi ta zunanost pomembno sporočilno vlogo. Oblikovanost hišnih pročelij je namreč nakazovala socialno moč in stopnjo odmika od tradicionalne purgarske miselnosti. Pri hišah, kjer so imeli lokale na ulični strani, je bila navzven vidna tudi dejavnost lastnika. V predmestjih Šutna in Graben, kjer so bile hiše dostopne z zadnje strani, lokalov pa je bilo manj, je bila dejavnost lastnikov manj opazna: navadno ni bilo videti niti tega, če je bil lastnik kmet. V samih pročeljih namreč ni bilo velikih odstopanj, saj je bila varčnost tu za marsikoga pomembnejša od sporočilne vloge fasad.

Poudarjanje zunanosti je omejevala varčnost, zato je premoženje posamičnih hiš najbolj nakazovala dolžina zastav, ki so jih izobesili ob slovesnostih.

Prihod kralja Aleksandra v Kamnik leta 1921; Božena Možina, Kamnik

Razen po izrazitih stilnih poudarkih, ki jih je za neoklasicizmom ponujala predvsem secesija, in redkih balkonih in »tratoarjih« pred »boljšimi« hišami je bilo navzven velikokrat le približno mogoče zaznati socialno stanje lastnika. »*Sej se niso babal, ti ljudje!*« Prav zato pa so ob slovesnostih, ko so na pročeljih hiš razobesili zastave, meščani in obiskovalci videli imovitost posamičnih hišnih posestnikov: zastava namreč ni pomenila samo strankarske pripadnosti, ko so ob praznovanjih določene stranke razobesili zastave samo njeni pripadniki, temveč tudi ekonomsko moč. Daljša ko je bila zastava, premožnejši je bil lastnik. »*Pri Žargijevih je bla tko dolga zastava, da so jo še spod p̄rvezal.*«²

Reprezentančni pomen zastave je bil viden na primer v sporu med mestno občino in Meščansko korporacijo: predsednik Meščanske korporacije, Koschier, je leta 1913 mestni občini prepovedal obešati zastavo »izpod strehe«, ker ni bila posestnica hiše, v kateri je imela urade, torej šole. Če bi si hotela pridobiti pravico za to, bi morala vzeti v najem še podstrešje.³

Čeprav hiše navzven niso vedno opredeljevale socialne moči lastnika, so same po sebi izražale kamniško posebnost: purgarske pravice so bile vezane na hiše oziroma na posamične parcele: »*Pravica je bla na hiš.*« Povprečna purgarska hiša je na primer pred drugo svetovno vojno veljala 60.000 do 70.000 dinarjev, pri čemer so purgarsko pravico cenili na 25.000 dinarjev.⁴

Stare purgarske hiše so deloma zaradi požarov deloma pa zaradi potreb sodobnosti tudi v predmestjih, razen v Novem trgu, v 19. stoletju večinoma nadzidali. S tem je v Kamniku na splošno obveljal vzorec meščanske hiše, ki je imela v pritličju lokal, v nadstropju pa stanovanje. Členjenost fasad s horizontalnimi venci in štukaturami, značilna za razvoj meščanske hiše 19. stoletja, je odsevala premoženjske in vrednostne razločke kamniškega meščanstva. Razločki tako niso bili samo v tem, da so pri prezidavah predmestja, razen Šutne, zaostajala. Hiše nekaterih purgarjev so tudi v mestu in na Šutni ostale brez tega okrasa. Ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja pa so najbogatejši meščani, predvsem na Glavnem trgu in v Veliki ulici, izjemoma pa tudi na Šutni, hiše dvignili še za eno nadstropje in jim dali ustrezno stilno obeležje navzven in navznoter. Nekateri so jih obogatili s secesijskim okrasom.

Tudi notranjost hiš je ponujala vrsto izrazov neenakosti, čeprav je bila vidna samo nekaterim. V predmestjih, ne le v tistih, ki so bila priključena sredi 19. stoletja, temveč tudi v Novem trgu in ponekod na Grabnu, so imele hiše še popolnoma kmečko zasno-

vo: imele so črno kuhinjo, ponekod so še po prvi svetovni vojni kuhali v peči, imele so »hišo« z »bogkovim« kotom, zraven kakšno »kamro« ali »štibelc«, po tleh pa lesene podnice. Kmetije so imele ustrezna gospodarska poslopja oziroma gospodarske prostore. Hiša z manj prostori je bila redkost. V predmestjih, kot je bil Novi trg, je bila izjemoma do 2. svetovne vojne in še dlje ohranjena tudi slamnata streha.

Tisti purgarji v mestu, ki so sodili v nižji sloj, predvsem manj premožni obrtniki in kmetje, so v marsičem ohranili prejšnjo podobo notranjosti, čeprav jih je stavbni odsek mestnega županstva silil k upoštevanju določenih norm: nekateri so imeli črne kuhinje, v navadi so bili »plezalni« dimniki, torej dimniki, ki jih je dimnikarski vajenec ometel od znotraj in so ga pri ometanju za kakšno uro zaprli v dimnik. Te hiše so imele več prostorov kot predmestne kmečke hiše, glavni prostor pa so ponekod še do druge svetovne vojne imenovali »hiša«, v graščini na Spodnjem Perovem pa »hištrna«. Imel je tudi »bogkov« kot s starimi slikami in krušno peč. V »hiši« so delali in spali. Nekatero purgarske hiše, ki so bile zgoraj nadzidane, so imele tudi zgoraj »hišo« s krušno pečjo. »Hiša« je imela, tako kot na kmetih, tudi posebno vlogo. »Tastar« Štefula, čevljar in

Preraščanje purgarske miselnosti je puščalo svoje sledi tudi na pročeljih hiš; mestu je v tem pogledu zelo hitro sledila Šutna.

Nekdanje kamniško predmestje Šutna po 1. svetovni vojni; Brigita Karner, Kamnik

»mežnar«, ki je bil vedno med odmori vaje kaditi na ulici, je na stara leta kadil pipo v »hiši« pri krušni peči.

Klasične purgarske hiše so imele lesene podnice, ki jih je lastnik zamenjal takrat, ko se je materialno dovolj povzpел oziroma ob poroki bodočih lastnikov, ko je »tamlada« prinesla doto k hiši; ponekod so se ohranile do druge svetovne vojne ali še dlje.

Purgarji so se namreč težko odločali za obnovitve hiš. V 19. stoletju so jih k temu še prisilili požari, vendar ne vseh. Članstvo v Meščanski korporaciji jim je pri obnovitvenih delih zagotavljalo ves stavbni les, vendar to ni bil zadosten razlog za posodabljanje hiš: *»Fotār pa mama sta bla ena pajsarja. Mi mamō tko zanāč strope pa to. Če bi pred vojno oče in mama rekla: 'Bomo bišo obnoval' – kompletan les za vse strope, vās les za ostrešje, vse late za ostrešje, dile za pod – samo spisak bi mogla dat na odbor Korporacije – 'Obnovu bom bišo in rabam naslednji les: tolk tramov teb dimenzij in tko naprej.' – In vās les bi dobil zastonj. Pajsarsk so bli.«*

Veliko spremembo je prinesla tudi napeljava vodovoda v mesto leta 1888, še bolj pa napeljava v posamične hiše.⁵ *»Ko še ni blo vode, so meščani hodil na šterno na Plac. Stalno je biv curk. Gospodinje in služkinje so hodile. Ene so imele kār svitek na glav in škāf. Ni nač škafa držala. Pār tej hiš je blo že tolk naprej, da so eno vedro kupil pa eno žensko so dobil, da jim je vodo pārnēsla s Placa.«* Vodo so nanosili v veliko kad v veži.

Ob napeljevanju vode posamičnim hišam je ponovno prišla do izraza kamniška purgarska miselnost: *»Okrog leta 1902 je pāršu en človk z Dunaja. So rekāl, da se bo voda napelala po bišab. Na občin so dal na desko, kdo če vodo imet v hiš. Ljudje so pa kār završal: 'Jej, bo to drago!' »Za vodovod – »vaserlajtungo« – so se sprva odločali naprednejši, pozneje tudi drugi. Spomin na čas, ko v hišah še ni bilo vodovoda, pa je še dolgo živel: »Zdej je labko bit gospodina, k je voda v hiš.«* Manj premožni so še v času med obema vojnama hodili po vodo na javne vodnjake. V tem času so nekateri meščani napeljevali vodo v stanovanja, v kuhinje in si urejali stranišča in kopalnice.

Večina meščanov oziroma purgarjev je oddajala stanovanja in je bila zaradi *»izpovedkov o bišnih obrestib«* stalno pod kontrolo c.- kr. okrajnega glavarstva,⁶ veliko trgovcev in obrtnikov je imele na stanovanju tudi vajence in pomočnike. Učenci iz okoliških krajev, ki so hodili v Kamnik v šolo, so navadno stanovali le pri določenih gospodinjah: leta 1900 jih je tako v eni hiši stanovalo trinajst.⁷ Tisti, ki niso imeli spodaj lokala, so določene prostore da-

jali v najem. »Zgoraj so dajali vse v najem: je bla ena Nona, mizar Brlec, ena Jobana, k je mam na njiv pomagala pa k drugim meščanom v tabrbe hodila.« Velikokrat je življenje lastnikove družine tako čez dan potekalo v enem samem prostoru: »Ta soba je bla za vse, tud za bolnega prašiča.«

V enem samem prostoru so čez dan živeli tudi nekateri premožnejši meščani, tisti, ki so imeli v pritličju lokal: glavni prostor je bil s prodajnim pultom razdeljen na lokal in na zasebni prostor, kjer se je zadrževala družina. Mama, ki je na primer prodajala v lokalu, je tako lahko vsak trenutek, ko ni bilo gostov, izkoristila za družino. »Od štedilnika se je vidlo v trgovino, ker so bla stekla na vratih; še zvonc je biv, k je pocingljav, če je kdo odparu. Stalaža za krub je bla pa španska stena za naš zasebni prostor. V tem prostoru smo imel pa kot, mizo, v kotu Marijo Pomagaj, par njej je pa vedno lučka gorela. V tem kotu smo imel pozim jaslice.« Tisti, ki so si lahko privoščili prodajalce ali delavce v obrti, da je bila mati lahko pri otrocih, ali služkinje, da se je mati lahko nemoteno

Notranji opremi meščanskih hiš je dajal poseben pomen klavir, ki je velikokrat nakazoval tudi duhovni svet meščanov.

Salon okrajnega zdravni-
ka dr. Binterja s klavir-
jem; dr. Niko Sadnikar,
Kamnik

posvetila gospodarskim poslom, so imeli tudi poslovne prostore popolnoma ločene od zasebnih.

Hiše sodobnejših in uglednejših meščanov so imele več prostorov – ponekod sta bili združeni dve hiši, nekatere so bile tudi za nadstropje višje, redko pa so imele po tleh lesene podnice. Tla so bila obložena s parketom, po tleh pa so imeli tepihe: *»Mama je pred vojno kupila tepih džingiskan, k je biv vreden tolk kot avto. Vsi smo jo zmerjal.«* V »boljših« hišah so imeli štiri do pet preprog. Srednje premožni meščani so imeli po tleh ladijski pod – »pomalane podnice«, na njih pa tekače, »laufarje«, nekateri pa samo predposteljnice, »betforlegerje« iz »špage«. V času med obema vojnama so bile »pomalane podnice« znak povprečne kamniške meščanske družine.

Nekateri najpremožnejši meščani so imeli zastekljene verande, kjer so sprejemali goste in posedeli pri čaju.

Veranda pri dr. Binterju pred 1. svetovno vojno; zasebna last

Kot rečeno, so imeli meščani večje število prostorov, ki so bili ločeni po namembnosti: pripadnost višjemu socialnemu sloju so izražali prostori, kot so sprejemnica, jedilnica in salon, v času med obema vojnama pa tudi kopalnica. Meščani so dobro vedeli, v katerih hišah imajo jedilnico in v katerih salon: boljši srednji sloj je imel na primer »tavelko sobo«. Salon in jedilnica pa sta odsevala višje premoženjsko stanje: v salonu so sprejemali goste, v jedilnici

pa so jedli, če so bili gostje povabljeni. Pri meščanih je bil zato salon izraz najvišje oblike bivalne kulture in je tudi nekateri »boljši« meščani, ki so imeli samo jedilnico, niso dosegli. Meščani so se namreč merili med seboj in »sál« – dvorana, kot so jih imeli v graščinah, zanje ni bil pomemben.

Omarica za umivanje, nameščena v spalnici, je pred 1. svetovno vojno označevala najpremožnejše meščane.

Omarica za umivanje –jugendstil« – in bišni telefon, last družine veterinarja in zbiralca dr. Josipa Nikolaja Sadnikarja; foto J. N. Sadnikar; dr. Niko Sadnikar, Kamnik

Spremembe v bivalni kulturi so ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja, ko so bile hiše večinoma že nadzidane, najpogosteje zadevale prenovitev tal, kuhinj, nabavo novega pohištva. Do teh sprememb je prihajalo z dvigom življenjske ravni, najpogosteje pa z nastopom novega gospodarja oziroma s poroko. *»Ciril je dav naredit parkete, šporbert, vas okovan z mesengo, eden je kubno naredu. Staro pohištvo sva stran dala in kupila obrundano, ga je Koncilja naredu: trodelno omaro, psibo pa postelje. Ko sam pāršla v bišo, je bla elektrika v vež, kjer je bla pipa, v sobah in v kubni. So ble take lampe s širmom – to je biv tak kovinski talar. Ko sva se poročla, sva imela lepe, v spalnici tacga s koravdami, v tamal sob – to je bla kokar ena jedilnica, not je bla miza, šest stolov pa gredenca – je biv okrogev luster kokr en kolo, franžce rmene iz drobčkanih koravd.«*

Hkrati s tem, ko so nekateri opuščali zastarelo pohištvo ali notranjo opremo, so si tisti, ki so bili nekoliko nižje na socialni lestvici, to opremo lahko kupili po ugodnih cenah: notranja oprema torej ni vedno odsevala realnega premoženjskega stanja lastnika v času, ko je bilo neko pohištvo v resnici modno. Rabljeno pohištvo so prodajali na javnih dražbah, ki jih je, tako kot druge razglase, »po stari šegi« naznanil mestni policaj: *»Naznanilo! – Da se naznanje, da bo ta 15 dan tega mesca, to je v pribodnjo sredo, na svete Terezije dan v Prešernovi hiši na Šutni hišna oprava prov po niski ceni naprodaj dana. – Kdor boče kaj kupiti, je povabljen na svete Terezije dan na Šutno v Prešernovo hišo, ker se bo ob 10. uri dopoldne prodaja pričela mnogo bišne oprave.«*⁸ Tako kupljena »hišna oprava« pa novega lastnika ni uvrstila v sloj, iz katerega je izviralo pohištvo.

Ne le parket s tepihi, modno pohiš-

tvo in lestenci »iz drobčkanih koravd«, še vrsta malenkosti je opozarjala na to, da lastnik sodi med »boljše« ljudi, na primer »dekca« na mizi – imeli so vezene garniture za predalnike, nočne omarice in mize, na mizi »zelenje«, »šavje«, pri najpremožnejših klavir, na stenah pa slike priznanih umetnikov; pri povprečnih meščanih so imeli na stenah uokvirjene fotografije. Najbogatejši so imeli v spalnici, predvsem pred prvo svetovno vojno, posebno omarico za umivanje: veliko ogledalo, zgoraj marmorno poličko z milom in zobnimi ščetkami, na veliki marmorni ploskvi pa lavorja in vrč iz porcelana; pod predali v omarici so imeli nekateri zaprte čevlje. Manj premožni so imeli samo umivalnik iz porcelana in »kruglo« z vodo.

Vprašanje kopalnice je bilo povezano z napeljavo vode v hišo. Pred prvo svetovno vojno so imele skupno, »v zemljo vdela- no« kopalnico oficirske družine v smodnišnici. Prav kopalnica pa je bila tisti statusni simbol, »pečat štandarda«, ki je po prvi svetovni vojni, bolj kot salon in jedilnica, opozarjal ne toliko na premoženjsko stanje kot na »naprednost« meščanov. V začetku dvajsetih let so bile v Kamniku tri kopalnice. Eno izmed njih so imeli Novakovi na Šutni, ki so imeli pekarno: »*Sam se hodu skoz njihovo kopalanco klavir učit.*« Posamezniki so si uredili le »angleška« stranišča, nekateri ugledni meščani pa so imeli vse do druge svetovne vojne še stranišča na štrbunk: »*Je blo tko k na kmetab.*« Včasih je moralo tudi takšne meščane, ki so imeli doma salon, na praznitev greznice

Bivalne razmere v predmestjih so bile zelo blizu bivalnim razmeram podeželja.

Središče Novega trga pred 2. svetovno vojno; Helena Mušič, Kamnik

opozoriti celó mestno županstvo, ki pa ni ostalo brez »poduka«: *»Priporočali bi Vam pa odpravo te greznice in napravo klozetov na vodo, kar je že iz higijenskih ozirov vsekakor potrebno.«*⁹

Nekateri meščani, predvsem gostilničarji, so imeli posebej »vaškuhno« – pralnico, kjer so imeli korita in kotle za kuhanje perila, in delavnico – »verkštat«, kjer so delali obrtniki, če so prišli k hiši. Nekateri hiše so imele na dvoriščni strani »velban« hodnik. *»To je blo zelo lepo za videt.«* Uglednejši meščani, ki so še imeli kmetijo, so imeli v predmestjih »pristave« – gospodarska poslopja, »bajte«, ki so bile prav tako v predmestjih, pa so že pred prvo svetovno vojno oddajali revnejšim podnajemnikom. Skromnejši purgarji, ki so »živel od kmetije«, niso imeli ne pristav ne »bajt«, temveč so imeli gospodarska poslopja na dvoriščni strani hiš oziroma na vrtu.

Najemniška stanovanja pri meščanih so bila različna: najemniki so pogosto živeli samo v eni sobi. *»V Kosov bajt smo imel eno sobo, notar pa eno veliko skrinjo in če je kak obisk pøršu, je na nji prespal. Je bla čist mejbna soba. Mama je imela gašperčak.«* Revni najemniki navadno niso imeli omar: *»Obleko smo imel v skrinji in v kufri, v tistmu, k je mama doto pørnesla. Kostnov nismo imel.«*

Dvosobno stanovanje s kuhinjo je bilo za najemnike že znak višje življenjske ravni. *»Ko smo bli tam v orožniški postaji, smo imel dve sobi, kubno in gank, na koncu pa stranišče. S sestro sva skupej spale, Mirko pa v kubni na zofi. V kubni je biv šporgert iz kabelc pa velika miza. Na sred je visela lampa na petrolej. Kre-*

Delavci so v Kamniku večinoma živeli kot podnajemniki, nekateri tudi v bajtah, ki so jih imeli premožnejši Kamničani v predmestjih.

Na obisku pri družini »barutanskega« vrtnarja, ki je živel v Krautovi bajti, okrog leta 1927; Angela Vremšak, Kamnik

dence nismo mogel dat u kubno.« To raven bivalne kulture najemnikov so presegali ugledni uradniki v mestu in visoki uradniki v smodnišnici, ki so stanovali v graščini v smodnišnici. Stanovanja v smodnišnici so imela poleg kopalnic tudi to ugodnost, da so imeli drva stanovalci zastonj.

Čeprav je veliko purgarjev živelo zelo skromno, so še skromneje živeli delavci in »zasebniki«. Ni bila redkost, da so delavci spali na senu ali pa, kot pri Pirševih v Novem trgu, zasilno tudi v drvarnici. Opozorila okrajnega glavarja, naj »fabriška« stanovanja »ne bodo preveč napolnjena z osebami«, zato niso bila razumljiva, čeprav je šlo na primer za strah pred epidemijo kolere:¹⁰ ponujala niso namreč nobenih rešitev. In dopis mestnega policaja Fritza, naslovljen na »slavno županstvo v Kamniku«, da potrebuje mestna siromašnica »več kot 300 do 400 kilo ousene slame, za štrozake polniti«,¹¹ v tem kontekstu zveni ironično: mestni reveži so imeli velikokrat bolj postlano posteljo kot delavci in »zasebniki«.

Meščanska stanovanja so se razločevala tudi po tem, koliko drv so pokurili: premožni meščani, predvsem purgarji, z drvni niso varčevali. Kamini so velikokrat težko ogreli velike sobe. Revnejši purgarji, ki so drva dobivali zastonj, so večino prodali, sami pa so pozimi v sobah kurili samo za praznike. Premoga sicer Kamničani niso poznali, kupoval ga je predvsem industrialec Prašnikar, in sicer za potrebe svoje industrije.¹² Med meščani so ga poznali gostilničarji: potrebovali so ga za velike, dvometrske štedilnike, »da

Drva so bila v Kamniku dvojni statusni simbol: označevala so pripadnost Meščanski korporaciji in premoženjsko stanje.

Otrok slikarja Maksa Koželja okrog leta 1930; Aleš Koželj, Kamnik

j dal dəržal.« Večina pa je premog videla šele sredi tridesetih let: »*Petkova trgovina je petintridesetga leta dobila en vagon premoga. Vsi so u vagon gledal, kaj je to za ena črna reč. Kamənčan so gor budil, so rekəl, da se bo to kuriv.*«

Veliko novosti je v mesto prinesla elektrika. Prizadevanja mestnega konzorcija za električno razsvetlavo so zaradi goljufije enega od članov konzorcija leta 1903 propadla, potem ko so že zbrali veliko denarja in urejali električno napeljavo. Frančiškanski samostan je na primer tedaj plačal za elektriko štiristo goldinarjev in po sobah in hodnikih dal napeljati električne žice.¹³ Kamnik je dobil elektriko leta 1912, in sicer iz smodnišnice. Mestno županstvo je sklenilo: »*Pogodba o oddaji elektriške moči mestni občini Kamnik iz elektrarne c. in kr. prabarne v Kamniku se sprejme doslovno.*«¹⁴ Predmestja, priključena v 19. stoletju, so dobila elektriko po prvi svetovni vojni,¹⁵ prav tako so se za elektriko postopno odločali tudi tisti, ki je prej niso želeli imeti ali pa so se je bali. Na Perovem so po letu 1927 dobile elektriko tudi hiše, ki so odstopile zemljo za Titanov kanal, na Žalah so jo dobile ob koncu druge svetovne vojne, na »Šutenpoh« pa še tedaj ne. »*K smo pəršli z Barutane na Žale, smo bli dvejsət let brez luč. Petrolejko smo žgal!*«

Po porabi električne energije so se meščani zelo razločevali med seboj: julija 1913 je na primer lastnik elitne kamniške restavracije, Josip Kenda, za električno razsvetlavo plačal 27 K 3 h, Narodna čitalnica 19 K 71 h, Rudolf Debevec, lastnik ugledne gostilne v mestu, v katero so zahajali tudi Tuhinjci, 7 K 12 h, trgovka Jerica Šinkovec 3 K 72 h, kmet in prevoznik Janez Repanšek pa 1 K 86 h.¹⁶

Med seboj se niso razločevali samo meščani, ki so imeli po tleh parket, in meščani, ki so imeli lesene »podnice«: tudi med tistimi, ki so imeli »nepomalane podnice«, so bili namreč precejšnji razločki. V takšnih okvirih so se razkrivali odnosi med meščani. Pred prvo svetovno vojno, ponekod pa še po njej, je bilo še veliko meščanov iz srednjega sloja, ki so imeli po tleh lesene podnice; služkinje in »pedentarce« tako niso čistile tal samo tistim, ki so imeli parket. »*Je pəršla ena gospa prosət k nəm, da bi ji jes pəršla poribat. Mama pa zmerej: 'Kər gre nej, kər gre nej.' Pa je gospa sedela na stól pa gledala. Ja, zdej je pa treba še mal čez. Pa fino splakənt! Pa še to.'* Doma səm že poribala, tle je blo pa dərgač treba.« Nekateri so dale kakšen dinar pod omaro. »*Men je blo pa to boleče. Pa nisəm vedla, al mi ga zato daje, da bo vidla, če bom spod poribala, al zato, da bo preskusla, če ga bom vzela. Pa səm tist dinar stran*

vzela, poribala pa nazaj dala. Drugič je biv pa spet tam, se mi je tko zamal zdel. Tretjič ga pa ni blo več.»

Razložki, tako v stavbarstvu in v notranji opremi kot v bivalni kulturi, so bili torej med višjim in nižjimi sloji v mestu, hkrati pa tudi med mestom in nekaterimi predmestji. Ta nasprotja so najbolj čutila dekleta, ki so se poročala iz enega v drug del mesta, iz enega »predkraja« v drugega: *»K nām, k sām bla že tle gor, je enkrát pāršov v vas Mibec, tastar, k je imu eno nogo. Pa pride na velko nedelo tle. Jes sām bla mlada, pa sām mela pospravljen, lepo, kene. Pa pride v vežo pa se lepo dol usede. Pol začne pa glib tko pluvát. Sām pa rekla: 'Pluval pa ne bote!' 'Ja pa b bla ti to prej puvedala!' je reku. No, a ni vedu, kako j to svinsk, ja. Sej tega človk ne more prenest. Jes sām bodila v meščansko šolo, sām pa vedla, kaj je bonton.»*

ZGODBA O MOČNIKU, ki ga je po obedu videti na suknjiču kamniškega meščana, medtem ko ta trdi, da je jedel meso, je znan kamniški stereotip, rezultat posmehljivega pogleda od zunaj. Čeprav je močnik pred drugo svetovno vojno res veljal za kamniško jed, ki je bila tu in tam tudi na mizi »boljših« Kamničanov, je prehranjevanje z vsemi navadami, ki so ga spremljale, izražalo mnogovrstnost razločevanja med meščani.

Kamnik je bil dovolj majhen, da se je vedelo, kaj kdo je: vedelo se je, kdo kupuje meso pri kamniških mesarjih in kdo repo pri Glažarju ali zelje pri Fleretu, vedelo se je, kakšen kruh jedo in čigava služkinja *»prešlata cev jerbas žemelj, da dobi dve tapravi za gospodarja«*; vedelo se je, v katere hiše so hodile okoliške kmetice prodajat maslo in kje masla niso nikoli jedli, manj pa se je vedelo,

Prehranske možnosti in navade Kamničanov so bile razpete med zgodbo o močniku in vrhunsko kulinarično ponudbo.

»Zaročni pogrinjek« ob gostinskem tečaju marca leta 1930; Aleš Koželj, Kamnik

kje služinčad je z gospodarjevo družino in kje imajo zanjo drugačen celo kruh. Vendar ta »prosojnost« ni bila edini razlog za to, da se je vsakdo prehranjeval svojemu stanu primerno: tudi prehranjevanje je bilo vpeto med dve vrednoti: med varčnost, ki so cenili predvsem nižji sloji, in izražanje družbene veljave, značilno za »*tanarbal nobal kamnško gospodo*«. Osebni okus, ki je oblikoval prehranske navade, je bil vpet v to razmerje.

Da pa to razmerje tudi v časovnem pogledu ni bilo statično, so poskrbele novosti, ki jih je bilo mogoče čutiti tudi v gospodinjstvu in prehranjevanju. Teh novosti pa niso sprejemali nekritično, temveč v skladu z normami, ki so veljale pri prehrani. Potrebno je bilo ločiti, kaj je kvaliteta in kaj njen nadomestek: včasih je ukrepala celo oblast, kot na primer leta 1903, ko so začeli trgovci prodajati mešanico margarine in masla po nizkih cenah.¹⁷

Pri uvajanju sprememb je bilo zelo pomembno izpopolnjevanje kuharskega znanja. Dekleta iz »boljših« družin so se hodila učiti kuhat drugam, nekatera tudi na Dunaj,¹⁸ sicer pa so v Kamniku

Navade najpremožnejših so bile v zasebnem in v javnem življenju tesno povezane s protokolom. Upoštevati ga je morala tudi služinčad.

Ob čaju pred Šmolčevo graščino, konec 19. stoletja; zasebna last

organizirali kuharske tečaje – za premožnejše na primer v Kurhausu, po prvi svetovni vojni pa tako kot za srednji sloj in okoličanke v gostilnah. Uporabljale so tudi kuharske knjige. Kamničanom so bile tako dobro poznane ne le novosti, temveč tudi norme v prehranjevanju: vedeli so, kaj pritiče gospodi in kaj preprostejšim ljudem. Sicer pa je bilo kuhanje žensko opravilo: *»Stari Kamničan se niso mešal u kubno.«* Čeprav vse niso hodile v kuharske tečaje, redko katero dekle ni znalo kuhati: *»Prve mesce po poroki je mož zlivav jubo v pominek. Je rekev: 'Ha-dva-ó.' Pol sem se pa naučila.«*

Pomembno je bilo tudi, da so znale kuhati žene oziroma hčerke gostilničarjev oziroma da so znale pripravljati tisto zvrst hrane, ki je ustrezala gostom v njihovi gostilni. Navadno je to pomenilo, da so znali kuhati za »tabole«, torej uglednejše goste, in za preprostejše, predvsem za kmečko prebivalstvo iz okolice. *»Za tabole smo vse vedel, vse znal. Za publiko iz Thina smo imel pa jubo z rezanci, vampe s krompirjem, kisle vampe v jubi, obaro iz telečjih kosti in kej podobanga. Na smajne dni, k so kej prodal, je bla pa tud pečenka al pa rajžalc, od vampov rajžalc. Za mestne smo pa znal vse druge rči nardit – zrezke pa pečenke pa šefani pečenka pa faširana pečenka pa kaj vem kašne vse. Pa majoneze.«*

V prehranjevanju je bilo čutiti odsev mnogovrstnih družbenih procesov in razločkov. »Purgarstvo« se je tudi v prehranskem pogledu postopno umikalo sodobno urejeni družbi in prehrana je bila vedno bolj diferencirana. Jedilniki preprostih in premožnih Kamničanov so se morda najbolj stikali prav pri močniku, čeprav ga je gospoda jedla le včasih za večerjo oziroma so ga jedle ženske ali pa so ga imeli ob petkih kot postno jed. Le nekateri premožni priseljenci močnika niso nikoli kuhali. Močnik je bil povezan s Kamnikom tako kot lastništvo bistriških drv: kuhali so ga predvsem v tistih hišah, ki so ohranjale izročilo starega purgarskega Kamnika. Precvrte svaljke so gosto zakuhali v slan krop, nato pa so jih zabelili, navadno »s kosmiči od belega kruha«. Poleg močnika so bile ob določenih priložnostih na mizi »boljših« meščanov tudi nekatere druge jedi, ki so veljale za kmečke, na primer kaša ali žganci. Tudi v tem primeru pa jih je od prehranjevanja kmetov močno ločilo serviranje jedi.

Splošno razširjeni navadi sta bili tudi redna razporeditev obrokov in skupno prehranjevanje vse družine: zajtrkovali sicer navadno niso skupaj, skupna pa sta bila kosilo in večerja. Kosilo je bilo opoldne, ko so ob zvonjenju lahko molili tudi »angel češejne«, večerja pa ob sedmih. Po tem, kako točno so imeli razporejene

obroke, so merili tudi urejenost oziroma ugled družine: tega so se najlažje držali tisti, ki so imeli služkinje, ali tisti, ki so imeli doma obrt, trgovino ali kmetijo, čeprav tudi tu niso bili vsi dosledni. Tam, kjer so bile matere zaposlene drugje, na primer kot delavke ali »zasebnice«, ki so hodile v »tabrh«, so imeli drugačen red.

Pri najbogatejših meščanih – pri *»tanarbal nobel kamonški gospodi«* – je bila vsak dan, razen ob petkih, na mizi goveja juha v jušniku, v »tofu«, vsak dan pa so uporabljali tudi globoke in plitve krožnike in celotni jedilni pribor. S tem so skrbeli za ustrezno raven prehranjevanja, ki pa se je zdelo preprostim ljudem, posebno tistim, ki so še jedli iz skupne skledе, popolnoma odveč: *»So se lahko zmašlval, k so imel služinčad, k je vse to oprala.«* Srebrni pribor, ki so ga uporabljali za najuglednejše goste, so imeli redki in so si ga bogati meščani med seboj sposojali.

Meso je bilo najpomembnejši statusni simbol. Mesarji so imeli zato v mestni skupnosti pomembno vlogo, kar je čutiti tudi iz dopisa mestnega županstva okrajnemu glavarstvu: *»Naznanja se, da tukajšni mesarji t.j. Jakob Cuzak, Janez Gerčar in Janez Sušin danes še pred 10 uro niso imeli nobenega mesa, ter so mesnice za-*

Čeprav so imeli v meščanskih družinah kuharice, so se učile kuhati tudi hčere bogatih meščanov, nekatere celo na Dunaju.

Kubarski tečaj v Kurbau-su leta 1911; dr. Niko Sadnikar, Kamnik

prte. Ljudje se pritožujejo zaradi tega, ker danes vsled malomarnosti mesarjev niti jube ne bodo imeli za bolehne in stare ljudi. Prosi se odpomoči. – Josip Močnik.» Zaradi prestopka obrtne postave so bili mesarji še isto popoldne klicani na okrajno glavarstvo.¹⁹

Družin, kjer so v prehrani upoštevali samo merilo ugleda, je bilo malo: tudi med bogatejšimi so kljub velikemu deležu mesa v prehrani otroke večinoma vsaj na nek način navajali k varčnosti. V družinah, kjer so imeli gostilne, pa so zaradi poslovnega interesa boljše meso vedno prodali, sami pa so jedli slabšega. Načelo, da so najprej poskrbeli za stranko, šele potem zase, so upoštevali tudi drugi, na primer peki. *»Je pāršla zvečer služkinja od doktor Polca, ob sedmih zvečer. 'Drobtinc nimam!' Gospod doktor bi mogu piško jest, pa ni mela drobtinc, da b jo ocvrla. Če ni blo družga, je mama od svojga dala. Za kruh ravøn tko. 'Ja kruba je zmanjkal.' Je šla tista štruca, k je bla nam namenena, mi smo moral met zravøn pa polento in makarone.«*

»Boljši« meščani so med tednom večinoma jedli govedino iz juhe, ob nedeljah pa so jedli na primer telečjo pečenko, divjačino v omaki ali ocvrte piščance, govedino pa so pojedli zvečer z oljem in kisom. »Sladkosnednost« je nakazovala višji družbeni status in spoštovanje tradicije »izbornih jedi«, ki je bila dosegljiva ozkemu krogu ljudi: *»Ko je prišel čas, so se vrstili lovi na kljunače, na jerebice in divje peteline, gamze in srne, zajce in postrvi.«*²⁰ Divjačino so prodajali pri Graškovich, ki so jo dobivali od Windischgrätzov, najemnikov lova v Kamniški Bistrici. Pomembno vlogo pri divjačini je imel mestni policaj Kollman, ki je postreljeno divjad *»iz kože dajav in nasekav«*. Kako priljubljena jed je bil zajec v omaki, pa dokazujejo tudi posebni ovalni krožniki za to jed, izdelani v Schnablovi keramični delavnici.

Piščance so jedli prvič za sv. rešnje telo, nato pa samo do septembra, prodajali pa so jih, tako kot jajca, kmetje na trgu. *»K se pa piščancev ni več dobil, smo pa kozličke pobal.«* Svinjino so jedli bolj pozimi, v sezoni kolin. Koline so kupovali v mesnici ali pa jim jih je prinesel kakšen kmet iz mesta, ki je pri njih vse leto jemal pomije za svoje prašiče.

Za zajtrk so najpremožnejši Kamničani jedli žemlje, kruh z maslom, kavo. Nekateri so kruh kupovali: pri peku jim je bilo na voljo več vrst, ne le kruha, temveč so lahko kupili tudi žemlje, rogljičke, »kajzarce«, male mlečne žemljice – »angelske ritke« in drugo. Te izdelke so imeli meščani za »luksus«, saj je na primer pred drugo svetovno vojno mala štruca kruha veljala en dinar, velika

dva dinarja, žemljice in rogljički pa petdeset par. Veliko jih je kruh mesilo doma, s »štrucovanco« vred pa so ga odnesli k peku – tudi dekleta iz takšnih družin, kjer so imeli vsak dan govejo juho. Pri peku Možini v Veliki ulici, kjer so imeli naenkrat po trideset štruc, so imeli zato vedno, tudi ponoči, odklenjena vežna vrata. Ob praznikih so meščanke prinašale peč tudi potice.

Kosilo »boljših« Kamničanov je bilo sestavljeno iz dveh »riht«, iz juhe, zakuhane z rezanci, »bleki«, žličniki itn., pražen – »tenstan« – krompir, makaroni, žličniki, zraven pa solata, špinača, kislá repa ipd. *»Opoldne smo imel orank kusiv – juba, meso, prikuba, solata.«* Ob petkih so jedli močnik, prežganko, orehove štruklje, »čespljeve« cmoke, jabolčni ali sirov zavitek. Medtem ko je bilo kosilo enako za vse družinske člane, so zvečer za moške kuhali drugače kot za dekleta. *»Za očeta in brate je blo kaj mesnega, kašna jetra, golaž, me z mamó smo pa jedle kavo in krub, jesen pa kostanj. K smo ble večje, smo pa tud me kej mesanga doble.«* Dekleta so dobila za večerjo tudi mlečno ali zabeljeno kašo ali močnik, »omlete«, pečenjak, »šmorən« itn. Mleko so jim nosile po hišah kmetice iz predmestij ali iz bližnjih vasi.

Ob praznikih so imeli na mizi šopek v vazi, vsakdo pa je dobil tudi svoj prtiček; k prazničnemu kosilu sta sodila poobede – »močnata jed« – in za vsakogar kozarec vina. Za praznik so k mizi povabili tudi tiste, ki so bili pri njih zaposleni in so pri njih stanovali, na primer vajence, pomočnike, prodajalce itn.; posli so sicer pogosteje jedli v kuhinji, čeprav je bilo to, da bi za posle kuhali drugo hrano, redkost.

Nekateri, čeprav ugledni meščani, niso imeli vsak dan goveje juhe; navadno so jo imeli ob nedeljah in še enkrat med tednom. Po prehranskih navadah so bili bliže srednjemu sloju. *»Mi smo se tko mel – zlo preprost meščansk.«* Za zajtrk so imeli navadno kavo in kruh z marmelado. *»Putra nismo kupval, je biv predrag.«* Nekateri so kupovali tudi žemlje: *»Zjutraj so nam dal en zeksar, je držav dvejset krajcarjev, da smo šli k peku po žemlje. Pa ne iz luksusa, ampak iz potrebe. Si parnesu žemlje s culo.«*

Bolj kot zajtrki so jih od »visoke gospode« ločevala kosila. Krožnike so imeli samo globoke, miza pa ob delavnikih ni bila pogrnjena z belim prtom, temveč so imeli za to kupljene vzorčaste prte. Bel brt je bil za nedeljo. Če so imeli posle, so imeli ti navadno isto hrano. Za kosilo sta bili prav tako navadno dve »rihti«, namesto goveje pa so večkrat skuhalí kakšno »fovš župo« – fižol, krompir, prežganko z jajci ipd. V njihovi prehrani je bil večji delež

zelenjave in povrtnin, na primer solate, fižola, krompirja, predvsem tam, kjer so to sami pridelali na zelniku na Žalah. Jedli so obare, na primer piščančjo – »piškov ajmoht« – z ajdovimi žganci, golaže in podobno. Več so jedli močnika in žgance, čeprav so poznali tudi hrano, ki je po tedanjih normah veljala za najboljšo: »*Ob nedeljah smo imel tud telečje meso – smo zrezke potolkal pa spobal.*« Tudi zanje je veljalo, naj meso dobi predvsem moški: »*Fant je bal na meso narjen.*« Včasih je kaj »pohanega« ostalo za večerjo: »*To je blo pa za papana.*«

Nekoliko nižji sloj ljudi je imel meso, ne samo juho, le dvakrat tedensko; med tednom pri kosilu niso imeli prta na mizi, ločevali pa so se od tistih, ki so si privoščili meso samo ob nedeljah. Pri prehranjevanju, predvsem pri nižjih slojih, je bilo pomembno, ali so imeli meščani tudi kmetijo ali ne, na prehranske navade pa je vplivalo dejstvo, da je imelo veliko meščanov zelnike na Žalah. Nekateri jedi, na primer piščanci, teletina ipd., niso bile zanje. Kilogram prvovrstnega telečjega mesa je na primer leta 1907 veljal 2 kroni, 20 vinarjev, kilogram govedine prve vrste 1 krono, 28 vinarjev, svinjina pa 1 krono, 60 vinarjev.²¹ »*Velikrat smo jedel bal revan a to j bla kašna kaša al pa kašn močank pa v oblicab krompir.*« Prav na ta sloj, na sloj purgarjev v ožjem pomenu besede, pa se je nanašala znana kamniška zabavljica; pred drugo svetovno vojno

»Izborna hrana« je bila pomemben del kamniške turistične ponudbe.

*Gostilna Franca Rodeta
pred 1. svetovno vojno;
Zgodovinski arhiv
Ljubljana, KAM 102,
Obrtniki*

je bila poznana samo še kot anekdota: »*Si Kamničana vprašov, kaj je jedu. Ja donas sem imu prato.*''²² '*Kaj pa včerej?*' '*Včerej sem imu pa pečenko.*' *Na rekalc se mu je pa poznal, d j močank jedu.*«

Najnižji sloj davkoplačevalcev se v prehranjevanju ni dosti razločeval od prehranjevanja okoliških kmetov, le da je v mestu v času med obema vojnama prehranjevanje iz skupne skledе že močno izginjalo: nekateri iz skupne skledе niso jedli nobene jedi, preprostejši meščani, predvsem tisti, ki so še obdelovali zemljo, pa so iz skupne skledе še do druge svetovne vojne jedli godljo in mlečno kašo. Godlja in kaša sta se namreč na krožnikih prehitro ohladili, mrzli pa nista bili okusni. Kruh so pekli večinoma sami, nekateri še v krušnih pečeh, posamezniki pa so še sami vozili pšenico v mlin. »*Mama je pšenico v mlin vozila. Smo imel zmerej bev krub. Včasob sem šla v klošter po črn krub, so ga patri delil, po koščkih.*«

Kruh so sami pekli tudi v nekaterih delavskih družinah, ki so sicer po kakovosti in količini hrane navadno zaostajale za najskromnejšimi purgarji: »*Mama je v peč pekla krub. Včasob so imel to navado, da kdor je pāršu k biš, so mu ponudal krub. Otroc so vedal, da naša mama peče, pa so pāršli.*« Primeri, ko so delavski otroci jedli »prešano ceguno«, sicer namenjeno prašičem namesto

Kuharski tečaji so meščansko kuhinjo približali tudi manj premožnim Kamničankam in okoličankam.

Udeleženke kubarskega tečaja v »ekstra sobi« Pri Kristofu po 1. svetovni vojni; Mibaela Steklasa, Kamnik

otrobov, so bili izrazi skrajne revščine, povezane s kriznimi časi, predvsem med prvo svetovno vojno.

Tudi »veliki« kmetje iz predmestja niso jedli določenih jedi, značilnih za meščane, na primer piščancev. Meso so imeli dvakrat tedensko: v četrtek so imeli suho meso – »od prašiča«, v nedeljo pa govejo juho: *»Za kovača sām šla kupət mesa – za deset dinarjev. Ampak to je biv dnar, ga je blo pərbližən kilo. Nedelja brez mesa je pa zares dolgočasna.«* Kmetje v predmestju, tudi veliki, so določene jedi jedli iz skupne sklede, mize – premožnejši so imeli javorove – pa niso nikoli pogrinjali. Lončena skleda je bila manj vredna: pri velikih kmetih so v takšnih skledah zase postavljali na mizo samo še žgance. *»Lesena žlica in mlaška posoda²³ sta bli za berača, da si mu dav jest. Si mu pərnəsə u tist skled pa j jedu.«*

Razložki ne le v prehranskih navadah, temveč v socialni moči, so bili vidni pri malicah, saj so malicali v delovnem okolju ali v šoli. Čeprav so malico mestnih otrok navadno sestavljali le kruh in jabolka, so se še vedno razločevali od revnejših: *»Mestni so mel fajn malco pa jedəl so, mi pa nismo mel. Včasəb kakšən koščək kruba.«* Mestni otroci so imeli bel kruh, otroci iz Podgorja črnega, revni so bili brez. Nekateri revnejši otroci so si v šoli prislužili kruh od sošolcev: *»Oče je sošolcem narisav cev križev pot, da je dobiv kakšən kos kruba za malco.«*

Razločevalni in simbolni pomen so imeli v prehrani še nekateri elementi, na primer nekatere pijače in olje. Tudi pri premožnejših je imelo olje veliko vrednost, predvsem pa pri starih purgarjih: *»Belil smo z mastjo, s špehom, z ocvirki, ne z oljem. Teta se je tko tresla za tist óle. Óle je imela za sveto reč. 'A veste, kugá je to vašk vóle?²⁴ S flašo si ga šu kupət, b Petkə.«* Temu ustrezno je bila cenjena tudi solata, ki so jo belili z oljem.

Prave kave, rekli so ji »dunejska kava«, so pili malo in v majhnih skodelicah. *»Kdo bi pa donəs iz take mejbne šalčke kofe piv!«* Velikokrat so jo mešali s cikorijo, tudi po gostilnah in pri srednje premožnih meščanih; nekateri so celo sami mleli ječmen in pravo kavo. Za otroke je imel veliko vrednost »kraherle«, gazirana pijača, privlačna samo zaradi kroglice, ki je zapirala steklenico. Za odrasle vino, čeprav je bilo cenjeno, ni imelo simbolnega pomena: pomembnejši je bil čaj. Bil je namreč pomembna sestavina damskih krožkov – srečanj dam najuglednejših družin – in čajank, ob tem pa so se gospe postavile tudi z izvrstnim pecivom.

Navadni meščani so si čaj privoščili le ob izrednih priložnostih: *»Na svet večer je mama skuhalə čaj. Drug dan je jajček od*

čaja odprla, tist stresla na časopis in posušila. O velik noč smo pa spet mel čaj. Tko smo šparal.»

Stare purgarice so se razločevale tako od modno oblečene gospode kot od kmečkih žena iz predmestij; za njihov oblačilni videz je bila zelo značilna šerpa.

Ana Samec z Grabna z značilno šerpo, okrog leta 1900; Božo Matičič, Kamnik

OBLAČENJE je bilo v nasprotju s prehranjevanjem, ki javnosti ni bilo tako na očeh, pomembnejše, še vedno pa ne tako pomembno kot dolžina zastav na hišnih pročeljih. Kljub dovolj opazni zaznavnosti socialnega ozadja so se pri oblačenju na zelo viden način srečevali purgarska miselnost, meščansko izražanje svetovljanstva in drugačnost kmečkega sveta. Zaradi splošne varčnosti – izvzet je bil le najvišji družbeni sloj – pa so velikokrat pomembne razločke med ljudmi poudarjale malenkosti v oblačenju, predvsem pokrivala in obutev.

Sorodnost kmečkega in purgarskega oblačenja, opazna v prvi polovici 19. stoletja,²⁵ je proti koncu 19. stoletja v praznji noši dobila novo podobo. Moda, ki so jo v mesto vnašali »boljši« meščani, je spreminjala tudi okus preprostih Kamničanov, vendar tako, da so razločki med njimi ostajali. Medtem ko v osemdesetih letih nekdanje kmečke in purgarske noše, danes v prilagojeni obliki poznane kot »narodna noša«, v mestu niso več nosili, je bil spomin nanjo navzoč še v predmestjih: peča je bila, tako kot v kmečki okolici, še vedno svatovsko pokrivalo. Sicer pa so tako v vsakdanji kot praznični noši ženske nosile rute, imovitejše pa »šerpe«.

Prav »šerpa« je zaznamovala oblačenje, značilno za purgarje. Purgarji, torej tradicionalno naravnani meščani, so se sicer želeli tudi v oblačenju ločiti od kmetov, vendar niso sprejeli oblačenja mestne gospode. V ženski noši je bilo to najbolj opazno pri pokrivalih: »*Moja stara mama niso nkol klobuka nosil. So rekəl: 'O, ja, səm mela slamənk, k səm žela. De me ni sonce.' Dərgač so mel pa šerpo – šal tkola zavezan. To j blo že mav bəl nobəl kokər ruta.*« Prav tako niso nosile klobuka ženske, ki so se

primožile iz predmestja v mesto, pa čeprav so imeli njihovi možje ugledno službo uradnika na okrajnem glavarstvu: *»Moja mama je bla Brajnoučova z Grabna. So imel trgovino doma pa kmetijo. Za njo je biv klobuk klofeta.«*

Moška noša ni ohranjala takšnega vidnega znaka upoštevanja tradicionalnih vrednot: striženje »na kapco«, najdlje značilno za Jožka Steleta, garderoberja Narodne čitalnice, so meščani sprejemali kot njegovo lastno posebnost. Podobno kot je spodrécano krilo »Tasitne Mice« iz Podgore označevalo samo njo – do druge svetovne vojne si je krilo ob dežju »gor p̄rvazala«, tako da je imela okrog pasu kolobar. Purgarji oziroma purgarice so se kljub nekaterim tradicionalnim merilom vendarle ločevali od kmetov. Razloček med oblačenjem purgarjev in oblačenjem gospode pa je bil velikokrat izraz generacijskega razločka med starimi in mladimi; to je bilo vidno posebno v času med obema vojnama.

Meščanke, »mestne gospe«, so z obleko močno poudarjale ne le moč svoje družine, temveč drugačnost od purgarjev in kmetov, ob tem pa tudi razgledanost in svetovljanstvo: to so izražale predvsem z upoštevanjem modnih novosti. Ugled družine so prav posebno odsevale plesne »toalet« odraslih deklet, s katerimi so se dekleta oziroma njihove družine ponašale ne le pred prvo svetovno vojno, temveč tudi po njej. V novih oblekah pa so se ne le dekleta, temveč tudi drugi meščani, »postavili« za veliko noč. Takrat je moral imeti namreč vsakdo kaj novega, moški, če ne drugega, vsaj klobuk. *»Pol so mele k̄r mal promenade, p̄unce, so bodile gor pa dol u nov̄h oblekah. Nove obleke, nove čevlje, nov tošelček.«* Za veliko noč, ko so imeli nove obleke, so se šli tudi fotografirat k Aparniku.

Tudi večina teh, »boljših« meščanov, pa je zelo ločila praznično nošo od navadne. *»Če je biv meščan deloven, zakaj ne b biv v zaflikanem. So šparal,*

Obleka ni nakazovala le socialne moči; naklonjenost modi je namreč izražala tudi stopnjo odmika od izročila.

»Mlinarjeve« v praznji obleki okrog leta 1890; Mibaela Steklasa, Kamnik

a veste, čas ni blo tko, da bi kar stran vrgel, če je blo mal strgan. So šivilje na dom pāršle, je bla dva, tri dni, je pošila, če je blo kej za zaflikat. Sej niso bli tko, a veste! V nedeljab pa za prazank – to so pa bli naštiman. Ampak doma pa ne. Doma pa – je žemla predraga. Če smo šli pa vøn, pa kær smo hotel. Doma pa šparat.» Pomembno je bilo torej, ali je bila obleka na očeh javnosti ali ne. Dekle, ki je imelo v eni sezoni novi dve »toaleti« – »pa vse tanarleuš« – se je moralo takrat, ko je šlo v šolo v Ljubljano, zadovoljiti z bratovo spalno srajco: »So mi dal spalno srajco od brata. Táko srajco, da j imela eno portco. Je nisem marala vzet, pa j mama rekla: 'Je čista, je cela – prov dobra je!' Pa sem jo imela.«

Najpomembnejšo razločevalno funkcijo pa so imela pokrivala v odnosu do služinčadi, saj so šle v mestu v cerkev brez pokrival samo služkinje: »*Sam služkinje grejo odkrite u cerku, ' je rekla naša mama.*« Meščanke, tudi dekleta, so šle k maši vedno v klobuku, poleti pa so imele slamnike, tradicionalno naravnane purgarice v šerpah ali tako kot ženske iz predmestij, v rutah. Slamnike so nosila tudi dekleta na Perovem: »*Smo mel slamanke, lepe slamanke.*« Perovska dekleta pa so, tako kot druga dekleta iz predmestij, šla lahko v cerkev tudi brez pokrival – »obogvava«, ne da bi to v socialnem pogledu kaj pomenilo. Zanje so namreč veljala hkrati tudi kmečka merila.

Zelo pomembno družbeno razločevalno vlogo so imela pokrivala pri ženskah, posebno v cerkvi: samo služkinja je smela odkrita v cerkev.

Telovska procesija po 1. svetovni vojni; Drago Štefula, Komenda

Najuglednejši meščani so ob svečanih priložnostih nosili fraku podoben žaket in cilinder.

Živinozdravnik, ustanovitelj zasebnega muzeja in mecen dr. Josip Nikolaj Sadnikar v žaketu, plašču in cilindru pred 1. svetovno vojno; dr. Niko Sadnikar, Kamnik

Pokrivalo, kakršno koli je že bilo, je imelo razločevalno vlogo v odnosu do služinčadi v cerkvi, prav tako so bose noge v cerkvi najbolj razkrivale revščino. Čeprav so mestni otroci iz srednje premožnih družin poleti v šolo hodili bosi – v šoli so bili obuti le najpremožnejši – to tam ni pomenilo revščine: premoženjski status so otroci v šoli izražali ali zaznavali po obleki in šolski malici. *»Zlo se je ločil, kdo je Podgoró doma in kdo v mestu. Mi otroc smo bli zašit, k smo šli v šolo, smo imel cekarčak, drug so imel aktovke.«* Reven je bil tisti, ki je bil bos v cerkvi, temu ustrezno pa so imeli posebno vrednost beli šolenčki mestnih deklic.

Oblačenje v najširšem pomenu besede je poleg tega izražalo še vrsto drugih razločkov, te pa so včasih zaznavali le tisti, ki jih je določeno razločevanje neposredno zadevalo. Razločke med predmestji so na primer čutili njihovi prebivalci: *»Na Perovem smo se drugač nosil kot na Šutenpob. Je blo že mal bolj.«* Hkrati so

kmete v predmestjih od meščanov ločevale nekatere podedovane norme, ki bi se meščanom zdele smešne, če bi vedeli zanje: na travniku, pri košnji, dekleta niso smela imeti kratkih rokavov, ker se to ne bi spodobilo. Plesne toalete mestnih »gospic« pa so smele razkriti tudi ramena.

Razločevanje in izenačevanje hkrati je pomenila vrsta uniform, značilnih za posamične službe, na primer službe okrajnega glavarstva in oficirjev v smodnišnici – oficirji so se slovesnosti udeleževali v mondriju, ali društva, kot so bili gasilci, Mestna godba, sokoli in orli. Posebno mesto so imeli fraku podoben žaket, cilinder in sprehajalna palica. Žaket in cilinder sta se kot slavnostna obleka mestnega svetovalstva najdlje pojavljala pri procesijah in pogrebih. *»Moj ata je biv Gregor Slabajna, doktor Samc je biv pa njegov parjatu. Včasob nisem razumela, zakaj je cilindar nosu pa frak pa palco, k je imela srebarno glavo.«*

Poseben ponos mesta je bila do prve svetovne vojne uniforma mestnega policaja, saj je s pravico do lastne mest-

ne policije vred izražala mestno samobitnost. Značilni so bil črn suknjič z našitki, bele hlače, značilna črna kapa z zlatimi vrvicami, sablja in boben. Tako kot uniforma mestnega policajca so imele za Kamničane posebno mesto obleke, povezane z izročilom. Leta 1894 Stiasny poroča: »Kamničani tudi v najbujših stiskab niso prodali kakemu tujcu obleke in dragocenostij, katere so nosili njihovi pradedje. Še dandanes se ne dobi morda v nobenem mestu ali kraju na Kranjskem toliko starih oblačil in dragocenostij ko v Kamniku.«²⁶ To, mestno dediščino, za katero se je vendarle počasi izgubljala sled, je od devetdesetih let devetnajstega stoletja naprej začela dopolnjevati dediščina »narodnih noš«, ki so jih tedaj že zbirali Narodna čitalnica in posamezniki. Zaradi tradicije oblačilne kulture, ki je do sredine 19. stoletja oblačenje purgarjev zblíževala z oblačenjem premožnih kmetov v okolici,²⁷ je bilo zbiranje »narodnih noš« ne le izraz nacionalne, temveč tudi meščanske zavesti.

Oblačenje v »narodno nošo« je ob določenih priložnostih postopno izrinilo obleke s posebnimi pomeni. Bele obleke, v katere so se ob posebnih slovesnostih še v osemdesetih letih 19. stoletja oblačile mestne »gospice«, so se kot znak prazničnosti najdlje ohranile pri telovskih procesijah. Deklicam v belih oblekicah, ki so potresale cvetje, pa so se v času med obema vojnama pridružile »narodne noše«. »Narodne noše« so v tem času začele krasiti volitve, medtem ko so se pri »narodnih slavnostih« pojavljale že prej. Ob njihovi navzočnosti sta postopno bledeli govorica fraka in cilindra in drugačnost meščanskega od kmečkega.

Pipa – »fajfa« – je bila del prepoznavnosti tistih Kamničanov, ki so kaj dali na »stare postave«.

»Tastar« Štefula z značilno pipo, fotografiran s sinovoma ob svoji 80-letnici leta 1940; foto Drago Štefula, Komenda

¹ Iz nem. der Zwinger – ograda.

² Pri Žargijevih je namreč vedno stanoval tudi okrajni glavar oziroma sreski načelnik.

³ ZALj, KAM 102, 71, Meščanska korporacija 1881-1937, št. 1229, 6. 8. 1913.

⁴ Inf. dr. Demeter Sadnikar.

⁵ Vodovod je dal napeljati kamniški župan Francišek Fischer, njegov naslednik, župan Jožef Močnik, pa je vodovod razširil do posamičnih hiš.

⁶ ZALj, KAM 102, SS 13, št. 835, 10. 10. 1885.

⁷ ZALj, KAM 102, 76, Ljudsko štetje 1900.

⁸ ZALj, KAM 102, SS 13, št. 861, 10. 10. 1884.

⁹ ZALj, KAM 102, 80, Cestna policija, št. 737, 22. 4. 1929.

¹⁰ ZALj, KAM 102, SS 13, št. 587, 2. 7. 1884.

¹¹ ZALj, KAM 102, SS 28, št. 1514, 11. 10. 1907.

¹² ZALj, KAM 102, SS 13, št. 612, 1. 7. 1884.

¹³ P. Pavel Krajnik, Sožitje med Kamničani in brati frančiškani. 500 let frančiškanov v Kamniku, Kamnik 1993, str. 107-109.

¹⁴ ZALj, KAM 102, 27, b. n. š., 4. 5. 1912.

¹⁵ ZALj, KAM 102, 27, b. n. š., seji mestnega starešinstva 12. 9. 1918 in 23. 6. 1919.

¹⁶ ZALj, KAM 23, 75-84, Dnevnik k blagajniški knjigi za el. razsvetljavo, leto 1913-1914, št. 81.

¹⁷ ZALj, KAM 102, SS 24 (1902-1903), št. 372, 28. 3. 1903.

¹⁸ ZALj, KAM 102, 76, Ljudsko štetje 1900. – O tem, da so se Kamničanke učile kuhati v Ljubljani in na Dunaju, poroča tudi Suchy (Suchy, nav. delo, str. 95).

¹⁹ ZALj, KAM 102, SS 24, št. 1003, 3. 9. 1903.

²⁰ Suchy, Spomini, str. 95.

²¹ ZALj, KAM 102, SS 28, št. 849, 11. 6. 1907.

²² »Prata« iz nem. der Braten – pečenka.

²³ »Mlaška posoda« – lončena posoda, skleda, z Mlake pri Komendi, kjer je bilo predvsem do druge svetovne vojne močno razvito lončarstvo.

²⁴ »Vašk vóle« – laško olje.

²⁵ M. Klobčar, Vsi obrazi »narodnih noš«. Dnevi narodnih noš, Kamnik 1995, b. n. str.

²⁶ Stiasny, Kamnik, str. 36.

²⁷ M. Klobčar, Vsi obrazi »narodnih noš«, b. n. str.

OD PROCESIJE DO PROMENADE

Tako kot so se meščani med seboj ločili v vsakdanjiku, so se ločevali tudi njihovi načini preživljanja prostega časa oziroma odmika od vsakdanjosti. V ospredju te različnosti sta bila pri meščanih od druge polovice 19. stoletja do druge svetovne vojne sprva nacionalno, potem pa strankarsko nasprotje, vendar je strankarsko nasprotna tabora, liberalce in klerikalce, povezoval sorodni motiv. Resnična različnost je bila prikrita in v marsičem celo nezavedna, izhajala pa je iz odnosa do izročila in iz socialne moči. V tem razločevanju je bilo torej čutiti drugačnost novih meščanov od purgarjev, drugačnost predmestnega in kmečkega sveta od mestnega in socialno različnost, ob tem pa so bili samoumevni generacijski razločki. Družabnost, praznovanja, šege in navade oziroma preživljanje prostega časa so tako zgovorno razkrivali strukturo in funkcioniranje mesta.

Utrip življenja in dela purgarjev – ukvarjanje z malo obrtjo in trgovino v skladu s starimi stanovskimi načeli – je bil pri nekaterih Kamničanih navzoč vse do druge svetovne vojne. »Mežnar« in čevljar Štefula – »tastar Štefula« – je na primer v odmorih prihajal na prag, pokadil »fajfo« in šel spet nazaj; pri delu namreč ni kadil. Meščani v predmestjih so imeli pred hišo klopi, predvsem poleti, kjer so lahko posedeli. Prosti čas so si odmerjali med delom,¹ njihov praznik pa je bil tesno povezan s cerkvenim koledarjem in šegami.

Meščani, ki so se oddaljevali od purgarske miselnosti, torej novi meščani, pa so sprejemali organizirane oblike izrabe prostega časa, daleč od vsakodnevnega življenjskega utripa purgarjev: med delom niso prihajali na oddih na ulico, niso posedali po klopeh kar tako. V precejšnji meri pa so sprejemali tradicionalne purgarske slovesnosti s cerkvenim obeležjem, kot so bile procesije in žegnanja, vendar navadno drugače kot tradicionalni purgarji. Njihov prosti čas je imel družbeno funkcijo in je bil ločen od dela, vendar pri nekaterih poklicih komaj kaj drugačen od delovnega ritma purgarjev: c.-kr. poštno ravnateljstvo v Trstu, ki mu je bila podrejena tudi kamniška pošta, je na primer šele leta 1913 uvedlo spremembo, da je bila pošta ob nedeljah in praznikih odprta samo dve uri dopoldne.²

Med cerkvenimi slovesnostmi, ki so imele še dovolj razpoznavno ozadje nekdanjih stanovskih, cehovskih slovesnosti, sta bila v obravnavanem času žegnanje na Grabnu in procesija Svetega rešnjega telesa, spomin na stari srednjeveški Kamnik pa so delno ohranjale tudi druge **PROCESIJE**. Kot manifestacija, ki je presegala svoj verski pomen, je bila še vedno najpomembnejša procesija Svetega rešnjega telesa. Osnovne elemente je imela sicer enake kot telovske procesije drugod, vendar je imela drugo raven. Kot je narekoval verski obred, so bili v mestu za to procesijo narejeni štirje oltarji, pri katerih se je procesija nato ustavljala, ob proče-ljih hiš pa so bile postavljene bukove veje, ki so jih predhodno v mestu prodajali okoliški kmetje. Tako kot je bila udeležba pri tej procesiji v času cehov obvezna za vse cehe oziroma njihove člane,³ tako je bila v času, ki ga je že zaznamovala industrializacija, obvezna udeležba za vse javne ustanove. Zelo pomembna so bila tudi bandera, nosili pa so jih fantje, ki so šli tisto leto k vojakom. »*Žalsk bander so Grabnčan nosil. To je blo zelo imenitn, bander nosat. So se zmeri tepal zarad tega.*« S svojimi banderi so prišli tudi iz sosesk, ki »*so bile v Kamnik v faro*« – iz Podgorja, Volčjega Potoka in Radomelj, svetnik na banderu pa je bil sestavni del prepoznavnosti posamične soseske.

Vrstni red udeležencev pri procesiji je bil točno določen in je nakazoval hierarhijo. Za baldahinom – »za nebam« – so šli »*tabol guspodje s cilindram*«. Častno mesto so imeli uradniki okrajnega glavarstva – glavar je imel za spremstvo komisarje in je pri oltarjih, ki so bili narejeni v mestu, poklekal na »pruko« – in oficirji iz smodnišnice, v času med obema vojnama so bili to pravoslavni Srbi, sicer pa tudi drugi uradniki, orožniki, policaja, gasilci, mestna godba, »*tastar gospodje z lampijoni*«, pevci. Kamničanom se je zdelo posebno imenitno, da so se procesije udeleževali tudi tisti, ki so bili »druge vere«, predvsem pravoslavni Srbi. Ta procesija je bila pomembna manifestacija kamniškega meščanstva. »*To je blo tko imenitn. Smo se postav!*« Moški so šli pri procesiji spredaj, otroci v sredini, ženske pa zadaj. »*Otroc smo imel pa korbce pa gautraže not.*« Procesijo je spremljalo slovesno pritrkavanje zvonov: »*Zvonovi so pa zvonil, kot bi godba igrala!*«

Navzočnost purgarjev pri telovski procesiji je bila samoumevna, saj jo je izročilo močno povezovalo s častjo, prav tako so bili, kot rečeno, dolžni biti navzoči javni uslužbenci. Telovske procesije pa so se udeleževali tudi tisti liberalni meščani, ki jim sicer same procesije in verske manifestacije niso bile blizu. »*To je*

blo pa samo po sebi umevno, da smo se kot meščani udeleževali tebe stvari. Verski ceremonial ni imel pri udeležbi nobene vloge. Manifestacijam smo dali ustrezen poudarek. To je blo svetovno gledanje, poslovno – s svojo prisotnostjo počastiti dogodek. Če nas je klientela videla na procesiji, se nam je to vračalo pri poslu.»

Sledi starih stanovskih
cehovskih slovesnosti je
najdlje ohranjala telovska
procesija.

*Procesija Sv. rešnjega
telesa po 1. svetovni voj-
ni; Aleš Koželj, Kamnik*

Ob takšnih procesijah so, tako kot na najpomembnejše državne praznike, na Malem gradu streljali z mestnim topičem, »z mestnim možnarjem«. ⁴ Z mestnim topičem so streljali tudi pri velikonočni procesiji: *»Županstvu v Kamniku – Rešuje prošnjo z dne 18. marca t.l. dovoljuje se, da se sme dne 30. marca t.l. povodom slavnosti vstajenja Izveličarja z mestnim topičem streljati na Malem gradu od 3 ure naprej do končane slavnosti mestni delavec Janez Pavlič pod nadzorstvom mestnih stražnikov. –C.kr. vod. urada. – 23. marca 1907»*

Ob velikonočnih procesijah je bilo močno čutiti različen odnos meščanov do obeh cerkva v mestu, do farne, šutenske, in do samostanske cerkve. Medtem ko so vsi slovesni dogodki, povezani z velikimi cerkvenimi in državnimi prazniki, potekali na Šutni, so meščani sicer raje hodili k maši v »klošter«. Tam so manj čutili cerkveno avtoriteto, posebno v času političnih razhajanj: *»Sam biv ministrant v kloštru, pa me patri niso nikol vprašal, zakaj par sokolu telovadam.«* Velikonočna procesija na Šutni, ki je bila že na veliko soboto popoldne, je bila zelo slovesna, udeležili so se je tudi iz Podgorja, Radomelj in Volčjega Potoka s svojimi banderi, samostanska pa je bila zvečer in bolj intimna. Intimno vzdušje se pred elektrifikacijo ustvarjale sveče, ki so jih meščani po končani procesiji pustili v cerkvi kot dar. Te sveče so imeli nato v cerkvi za razsvetljava. *»Pa bal je bla težka pa velika, bal je bla imenitna.«* Po prvi svetovni vojni so se namesto sveč uveljavili lampijončki.

Do 1. svetovne vojne so bili tako za Kamničane kot za okoličane pomembne še procesija na veliko noč, »na svetga Marka dan« in procesija, ki je šla na Mali grad »na svetga Florjana dan«, 4. maja. ⁶ Procesija na velikonočno popoldne iz farne v samostansko cerkev je bila »zaobljubljena«, in sicer od velike noči leta 1895, ko so imeli – v strahu pred novimi potresnimi sunki – slovesno mašo na farovškem travniku na Zapricah. ⁷ Spomin na to in strah pred novim potresom sta bila še dolgo živa. Markova procesija, ki je šla v Podgorje, pa je bila zanimiva zaradi srečanja križev pri Krvavem znamenju v Podgorju: tam sta se namreč pozdravila križ, ki so ga prinesli verniki iz Kamnika, Volčjega Potoka, Nevelj in Mekinj, in križ, ki ga je tja v spremstvu ključarja z laterno prinesel podgorski mežnar. Te procesije niso imele tolikšne manifestativne vloge, temveč so imeli predvsem verski, prošnji pomen, zato se bolj liberalni meščani nanje niso tako odzivali kot na velikonočne in na telovsko procesijo. Pred prvo svetovno vojno pa se je vseh teh procesij obvezno udeleževala šolska mladina: *»V sv. Marka*

in sv. Florijana dan, Križev teden in v dan presv. Rešnj. Telesa vdeležili so se učenci z učitelji cerkvenih obhodov.»⁸

Na poseben način se je vzdušje starega purgarskega Kamnika ohranjalo pri grabenskem žegnanju. **ŽEGNANJE** na Grabnu, »grabenški krempec«, so nekateri sprejemali kot svojevrstni izraz družabnosti Grabenčanov, vendar je imelo to žegnanje širšo pomensko razsežnost. »Grabenški krempec« so nekateri imenovali tudi »pikalajevska nedelja«, torej žebljarska nedelja, ki je bila po malem šmarnu. Tedaj je bila na Žalah maša. Graben, predmestje žebjarjev, je zaradi stanovske in prostorske celovitosti najdlje ohranil značilnosti praznovanj, kot so jih poznali razni stanovi ali cehi:⁹ žebjarstvo je bilo namreč do druge polovice 19. stoletja v tem predmestju prevladujoča obrt. Na Grabnu je bilo poleg tega razmeroma največ gostiln: od petintridesetih hiš¹⁰ jih je imelo kar sedem gostilne. Vanje so poleg domačinov zahajali okoličani, ob praznikih, kot je bil »krempec«, pa tudi meščani. Ime je praznovanje dobilo po piščančjem »krempecu«, ki je imel tedaj poseben pomen: *»Na rekalc so mu krempec parvezal. Vsi so mel krempec – namest pušelca.«* V gostilni Pri Mejaču so imeli za ta praznik zunaj obešen »krempec«. »Krempec« je bil hkrati tudi dan, ko so si tudi preprosti purgarji brez slabe vesti privoščili piščanca. Da je bil »grabenški krempec« bolj stanovski kot verski praznik, kaže

Na nekdanjo stanovsko enotnost žebljarskega Grabna je spominjala žebljarska, »pikalajevska« nedelja, ko so imeli Grabenčani svoj »krempec«.

Predmestje Graben ob prelomu stoletja; Helena Mušič, Kamnik

tudi dejstvo, da Žale – »Šutenpoh«, ki so imele prav tako takrat žegnanje, »krempelca« niso imele.

Žegnanje drugega dela Kamnika ni imelo take teže, le jedli so tisti dan bolje, imeli so tudi krofe in potice. Posebno obliko vaškega praznovanja, ki pa ni bilo povezano z žegnanjem, je imel praznik svetega Antona v Novem trgu. Tri dni pred praznikom svetega Antona, ki je »vseh zaljubljenih patron«, so se vaščani ob litanijah in petju zbirali pri Antonovi kapelici pod vaško lipo. »*Pol se je začev pa vesele.*« Postavili so visok mlaj, potem pa so otroci tekmovali, kdo bo višje priplezal.

Na poseben način so se vse ravni, purgarska, meščanska in podeželska, hkrati pa tudi zasebna in družbena, srečevale tudi pri drugih **ŠEGAH IN NAVADAH**. Kljub bolj ali manj enotni verski podlagi so se namreč Kamničani na določene cerkvene ali osebne praznike ali praznike skupnosti odzivali na različne načine. Družbeno najodmevnejši so bili miklavževanja, božični prazniki, pust, prazniki velikega tedna in velika noč, telovo, pomemben pa je bil tudi purgarski praznik. Vidno mesto v tem pogledu so imele šege in navade »življenjskega kroga«, torej osebna praznovanja.

Na splošno je bilo za vse Kamničane pomembno **MIKLAVŽEVANJE**, ravní, na katerih je potekalo, pa so zelo zgovorne. Spontanege šemljenja in »prikazovanja parkelnov« mestna oblast ni dovolila: »*Slavno županstvo v Kamniku. Podpisani ovadim /... / Iskra iz grabna in kovaškega Pomočnika Rajmunt-a Breznik ta dva fanta sta se oblekla v kožube ter se opasala iz verigami ter tako oblečena bodila po bišah strašiti male otroke često početje sose prebivalci mesta obernili do policije dabise tako početje preprečilo kajti selabko kak otrok prestraši da sta ta dva Parkeha bila uresnici sirova lovila sta otroke potergu in bišah sta se zaradi tega početja aretovala sinoč ob 7 uri zvečer ter za perla u obč zapor – Kamnik 1/12/ 1902 – Kollman*«¹¹

Miklavževi obhodi po mestu so bili namreč organizirani drugače, bolj prefinjeno. V predmestjih, ponekod pa tudi v mestu, kjer je bilo več otrok, je Miklavž s spremstvom hodil po hišah nekaj dni pred »svojim« praznikom in prinašal majhna darila. Redko, kot na primer Benkovičevi v Novem trgu, so za miklavža tudi doma sami prirejali igre. Otroci so Miklavžu pisali pisma in jih polagali na okna. Pri purgarjih je, tako kot na kmetih, Miklavž pred praznikom otrokom metal v sobo suhe hruške, krlhje, sladkor v kockah, starši ali kdo od služinčadi pa jih je skrit strašil z verigami. Za sam praznik jim je daril, pri mestnih otrocih so bile

to igrače, natrosil v pehare. Za fante so bile imenitne posebne lesene sestavljanke, imenovane »matadorji«. *»Ko smo bli majhni, je nosu Miklavž. Ko smo bli pa večji, je oče dav vsakmu v jabolko eno krono. To krono smo pol vabtal u svojmu šparovčku.«*

Zelo pomembno doživetje je bilo miklavževanje v klerikalnem Kamniškem domu ali v liberalni Narodni čitalnici. Takšno miklavževanje je imelo, predvsem pri meščanih, družabni značaj. Za majhne otroke so prireditve za miklavža pripravile tudi sestre usmiljenke v otroškem vrtcu. Miklavževanja v klerikalnem Kamniškem domu in v liberalni Narodni čitalnici so bila ločena za otroke in odrasle, Čitalnica je imela prireditve za odrasle spodaj v kavarni. K miklavževanjem v Kamniškem domu so hodili tudi revnejši, le da niso bili obdarovani, otroci iz »predkrajev«, torej iz pozneje priključenih predmestij, pa se jih večinoma niso udeleževali.

V Kamniškem domu so bila miklavževanja zelo skrbno pripravljena: združena so bila z igrami ali z operetami, samo obdarovanje pa je bilo šaljiv družabni dogodek z darili, ki so pogosto smešila pomanjkljivosti obdarovancev, na primer kot grablje velik glavnik z redkimi zobmi, raglja, razkužilo lizol v steklenički od kolonjske vode itn. Obdarovanj revnih otrok, kot so jih poznali pred prvo svetovno vojno,¹² za miklavža po vojni ni bilo več; to vlogo je po prvi svetovni vojni namreč prevzel božič.

Božič je vsem meščanom, ne glede na to, ali so sodili med stare purgarje, svetovljansko usmerjene meščane, kmete iz predmestij ali med delavce, pomenil prav poseben praznik, različnost prepričanj pa na božič ni imela velikega vpliva: pred prvo svetovno vojno je bilo prebivalstvo konfesionalno skoraj enotno, po vojni pa so ga dopolnili predvsem Srbi v smodnišnici. Leta 1921 je bilo v Kamniku od 2450 prebivalcev 2408 rimokatolikov, 40 je bilo pravoslavnih, en evangeličan in en izraelit.¹³ V tridesetih letih se je v Novem trgu oblikovala skupina jehovcev, navzoč pa je bil tudi ateizem. Kljub tej podobi je bil božič splošni praznik: *»To so bli prazanka, té, k so jəh usə praznoval.«*

Zelo splošno je bilo blagoslavljanje hiše na vse tri svete večere, imenovano kajenje. Kadili so po vseh prostorih, tudi v pripadajočih gospodarskih poslopih, tisti, ki so imeli tovarne, tudi tam, čeprav so bili ti prostori ponekod, kot na primer pristave pri nekaterih meščanih ali tovarne, dislocirani. Na pristavah je ponekod pokadil kar hlapec. Redno so blagoslavljali tudi gostilniške prostore. Tako so svoje domove in gospodarska poslopja razen za božič blagoslavljali še za novo leto in za svete tri kralje.

Do prve svetovne vojne je bila osrednja pozornost ob božiču namenjena jaslicam, čeprav so redki, na primer aristokratske in uradniške družine, že pred prvo svetovno vojno postavljali tudi božični drevešček. Mah so meščani kupili na trgu, drugi so ga nabrali v gozdu, figure pa so imeli lesene, glinene, iz mavca ali papirne, le v cerkvi na Šutni so imeli do srede tridesetih let stare voščene oblečene jaslice. Meščani, ki so imeli gostilne, so jaslice, »jasuca«, »jaselca«, postavljali v gostilniških prostorih, bile so tudi v kavarni Narodne čitalnice. *»Naš oče glib ni biv najbəl pubožən, proti pa tud ni biv, jaselca so pa mogle bit. In to v gostilni v kot. Celo manadžerijo smo mel gor, navrb gor je mogu bit pa zmerej gams. Smo mel od medvedov, žiraf do slonov – vse žvali. Jib je zmer oče postavlov. Tud elektriško smo mel notər.«* V jaslicah sta bili namreč zelo pomembni pokrajina in pastirska idilika v njej.

Razločki so bili pri božičnem drevescu. Drevesce so imele pred prvo svetovno vojno redke družine; imeli so jih v najuglednejših nemških in nemško usmerjenih družinah in tam, kjer so bili očetje v boljših državnih službah. Kamniški meščani so drevesce šele postopno sprejeli, ne le zato, ker so bili »ozaljški za božična drevesca« – »specijalitete za drevce« – dragi,¹⁴ temveč predvsem zaradi zavesti, da je božično drevesce »nemška reč«. *»Za drevu pa moj oče ni biv. Je reku: 'To je pa nemšk.' Pa smo pār nas usə dobər nemšk guvorəl, med sabo pa slovensk – tkola pu kamnišk.«*

Kmalu po prvi svetovni vojni so božično drevesce sprejele tudi druge, trgovske in obrtniške družine. Družine, ki so se štele za meščanske, v tem času niso več smele biti brez drevesca, s tem pa je bilo povezano tudi obdarovanje. Nekatere, tudi boljše družine, niso sprejele obdarovanja za božič, posameznikom pa je bilo to obdarovanje celo pomembnejše od Miklavževega. *»To je blo tolk enga obredja pred božičam. Mama pa ata sta nama s sestro govorla: 'Jezušček prisluškuje, če sta pridne.' Pred božičam je mama pārpravla eno gospo: so se vrata odprle pa se je bela roka parkazala pa zlat križ, en glas je reku: 'Pridne, pridne.'«*

Zelo pomembno je bilo, da so ne le darove pod dreveščkom, temveč tudi sam drevešček s prižganimi svečkami otroci sprejeli kot darilo z neba. Popoldne pred božičem so namreč starši zaprli jedilnico ali drug ustrezen prostor, kjer so skrivaj okrasili drevešček. *»Takrat je mama rekla, da se spušča Jezušček z neba.«* Največji dogodek je bil, ko so zvečer odprli vrata in zagledali svečano okrašen drevešček s prižganimi svečami, pod dreveščkom pa darila: *»In ko je pozvonil, smo letel notər u sobo in je biv drevešček*

že pøržgan, spod notər je blo pa pouban daril. Ne morem povedat, kašno doživetje je blo to.«

Darila pod dreveščkom so bila namenjena vsem družinskim članom, tudi služinčadi. Obdarovanje poslov za božič je imelo namreč dvojni pomen; tudi v tako za meščane obrobni stvari sta se srečevala izročilo in sodobnost. V Kamniku je bila, tako kot na kmetih, namreč predvsem pred prvo svetovno vojno, pri nekaterih pa še pozneje, navada, da so se s posli po božiču dogovarjali za nadaljnje službovanje. To je bilo v navadi precej dlje, kot je veljalo, da so posli dobivali plačo le enkrat letno. Ob tej priložnosti so zato služinčad obdarovali: *»Posli so za božáč zmerej dobil kašna darila al pa denarne nagrade. Takrat je blo tko, so rekəl, da se po božiču blapcem knjižce dajejo.«* Pravilo, da se za božič obdaruje posle, so obdržali tudi v sodobnih meščanskih družinah. *»Pod dreveščkom so bla darila za vse, tud za blapce. Tko težko sem rekla blapec. Tko poniževalən se m je zdel za njega. Tist, kje biv več let pər nas, je dobiv blago za obleko.«* Pred prvo svetovno vojno je bilo obdarovanje za božič – razen v najuglednejših družinah, ki so se zgledovale po navadah nemško govorečih dežel – zato samo obdarovanje poslov: daril pod božičnim drevescem namreč še niso poznali.

Ko se je v mestu razširila nova navada, navada postavljanja božičnega dreveščka in obdarovanja pod njim, so navadno pod drevesce dali tudi darila za posle. To obdarovanje ni imelo več zveze z navado, da je treba posle obdarovati za božič zato, ker bodo morda odšli na delo drugam. Marsikje je bilo darilo pod drevescem znak sprejetosti, navadno služkinje, v gospodarjevo družino, ponekod pa je bilo samo izraz skrbi za tistega, ki ima malo. Obdarovanje poslov za božič torej ni bilo več izraz podedovanih pravil, temveč navada, ki so jo prevzeli od svetovljansko usmerjene gospode. Za božič so ponekod dobili nekaj denarja tudi uslužbenci: *»Pred vojno, k sem delala pər Kramarju, smo za božič dobil listek pa nekej dnarja – tisočak.«* Za obdarovanja revnih otrok so ob božiču poskrbela humanitarna, včasih pa tudi druga društva.

Nekateri meščani v predmestjih so v času med obema vojnama šele postopno začeli postavljati drevešček, vendar ob drevescu ni bilo povsod takšnega obreda kot pri gospodi: pri številnih purgarjih in v predmestjih so bile še vedno pomembnejše jaslice. Obdarovanja ob dreveščku, »smrekci«, sicer ni bilo, drevo pa so okrasili z doma napečenimi piškoti. Nekateri so drevešček

sprejemali bolj kot priložnost za srečanje družine. *»Potem smo pel, pel, vsa žlabta, kar nas je blo, smo prepeval.«*

Premožnejši meščani, tisti, ki jim je Jezušček »prinesel« okrašen drevešček z darili, so imeli po obdarovanju svečano večerjo, potem pa so čakali na polnočnico. V predmestjih so imeli marsikje skromno večerjo. Po polnočnici so jedli potico in pili čaj. *»Ata ni šu k polnočnici. K smo domov pāršli, je bla miza pārpravljen pa klobase pečene. Je ata pārpravu.«* Potica je bila zelo pomembna. Meščani so nosili doma pripravljene potice peč k peku, preprostejši so jih pekli doma. Potice so imeli celo pravoslavni Srbi v smodnišnici, ki so sicer praznovali svoj božič.

Pri meščanih za sveti večer ni bilo več obrednega kruha, poprtnika, v Novem trgu pa so spekli poprtnik, ki je moral biti do svetih treh kraljev. Poprtnik ni smel manjkati tudi v nekaterih delavskih družinah, kjer so se starši priselili s kmetov in je imel kruh zanje pomembno prehransko in simbolno vrednost.

Za sveti večer in na božič so bile ulice prazne. *»Takrat še otroc nismo smel vñn.«* Za polnočnico pa so bile gostilne odprte in so šli meščani na čaj. To noč se ni pilo in pijančevalo. Zadnja leta pred drugo svetovno vojno so nekateri gostilničarji že kršili prepoved plesa in godbe na sveto noč: leta 1938 je mestni policaj Zobavnik prijavil štiri gostilničarje, ki so imeli na ta dan neprijavljeno godbo s plesom in so s tem kršili policijsko uro¹⁵ in splošno veljavno normo. *»Na Štefan dan se je pa začel živlejne pa to.«*

Na »**ŠTEFAN DAN**« so v marsikateri gostilni že plesali. Ta dan je bil torej za meščane pomemben kot ponovna oživitev družabnega življenja, tisti, ki so imeli kmetijo, predvsem konje, pa so na ta dan poskrbeli za blagoslov živine. Na kmečkem obrobju Kamnika so, tako kot po okolici, živini to jutro dajali poprtnik z blagoslovljeno vodo in soljo, ki so jo blagoslovili zjutraj pri maši. K darovanju z votivnimi figuricami, ki so jih nato nosili okrog oltarja, pa so hodili v bližnje Nevlje.

Dnevi po božiču so bili tudi priložnost za ogledovanje jaslic drugih meščanov oziroma jaslic v gostilnah. V času med obema vojnama pa so bile na robu teh jaslic jaslice, »jasuca«, Franca Trebušaka, »Cesarja«.

Franco Trebušak z Žubejevega, »Cesar«, je bil mestni posebnež. Ime »Cesar«, »Kaiser von Panama«, »Cesar von Panama«, se ga je prijelo, ker je dobil službo pri kopanju Panamskega prekopa, domov pa se je vrnil popolnoma ubog. Po vrnitvi iz tujine je ostal v Kamniku, kjer se je preživljal s krovstvom in s priložnostnimi

deli – meščanom je cepil drva, okopaval zelnike, metal sneg s streh itn. Mestna oblast ga je preganjala in odganjala v domovinsko občino, »Cesar« pa se je vedno znova vračal, sprva v svoje bivališče v votlini na pobočju Starega gradu, nato v barako na »Holcplac«, kamor se je vselil, k frančiškonom pa je s sestro hodil na hrano. »*Kadar se ga je nažebtav, je pa norev.*« Le nekaj je imel »Cesar«, ta veliki mož z brado in pelerino, kar je bilo popolnoma njegovo, kar je pokazal le tistim, za katere je čutil, da smejo vstopiti v njegov notranji svet: imel je čudovite jaslice, ki jih je sam izrezljal. »*Če nas je pa povabu jasuca gledat, smo bli pa že taprav!*« Samo jaslice so mu dajale občutek dóma in človeško dostojanstvo.

Zanimiva je bila odmevnost nekaterih praznikov, ki so bili vezani na odziv okolice. **TEPEŽNI DAN** so najbolj živo ohranjali v samem mestnem središču, torej v starem mestu in na Šutni. V mestu so namreč na dan nedolžnih otročičev, 28. decembra, po hišah hodili otroci, ki so tepežkali domače. »*Otrok je notar paršu pa nekej zapev pa začev tepst. Je imu palco. Nekej so mu mogal darovat.*« »*Nisi vedu, zakaj to delajo – navada j bla taka. Nekej so dobil – par dinarjev.*« Tepežkat so hodili revni mestni in okoliški otroci, navadno tisti, ki so se oblekli tudi v svete tri kralje. Tepežkali so tudi na ulici.

V predmestja ti otroci niso hodili: tam so otroci doma tepežkali odrasle, navadno bolj »za hec«. Pomena besed, »*pametva, pametva novega leta*«, ki so jih pri tem izgovarjali, niso več poznali. Širši družbeni značaj te šege se je torej dlje ohranil v mestu kot v predmestjih. V Novem trgu je mama tepežkala otroke: zjutraj na tepežni dan je vsakega otroka rahlo udarila s kuhalnico in pri tem govorila: »*Pametva, pametva za ta let pa za drub let.*« Ponekod v popolnoma kmečkih družinah v »predkrajih«, na primer na Perovem, tepežkanja v času med obema vojnoma niso več poznali.

Za **NOVO LETO** je bilo vsem skupno ponovno blagoslavljanje hiš, »kajenje«, sicer pa so prihod novega leta različno pričakali purgarji, razgledani meščani in prebivalci predmestij. Vsem pa je za novo leto dimnikar prinesel koledar, »*k je biv dimnikar gor namalan*«, meščani pa so mu morali nekaj dati: »*Takrat je nekej šenkenge dobiv.*«

Na silvestrovo so purgarji »vlivali svinec«, bodisi na ploščo starega štedilnika ali pa v vodo, v lavor. »*Na star šporget smo metal, da so se rožce naredle.*« Iz svinčenih »rožic« so prerokovali. Ker vsakdo tega ni »znal«, so se ponekod zbirali sosedje skupaj in »svinc topil«. Nekateri so bili po tem prav posebno poznani.

Svinec so vlivali tudi v nekaterih imovitejših hišah, v katerih je bilo purgarsko izročilo še dovolj močno, potem pa so odšli na silvestrovanje v Čitalnico.

Meščani, ki so se ponašali z razgledanostjo, na silvestrovo niso ostajali doma in ugibali usodo prihajajočega leta iz svinca, temveč so se zbirali v dvorani Narodne čitalnice. To navado so po vzoru praznovanj drugje uvedli leta 1883, kar je zabeležil tudi Slovenski narod: *»Že se več ne spominjamo večera Silvestrovega v našem narodnem bramu. A skoro povsodi na Slovenskem in še bolj drugod praznujejo zadnji dan leta z jedno ali drugo priliko in radi, zlasti inteligentni svet, pričakujejo v složni družbi zadnjih udarcev dvanajste ure ...«*¹⁶ »Nobel Kamničani« so tako novo leto pričakali ob slavnostnem plesu.

Prav silvestrovanje v Čitalnici je omogočalo posebno slovo od starega leta in samozavedanje kamniške posebnosti. Ker so imeli Kamničani »purfelfabærsko elektriko« – nudili sta jim jo smodnišnica in Meščanska korporacija – so s počasnim zapiranjem in odpiranjem zapornice dosegli poseben učinek: malo pred polnočjo je namreč začela luč prav počasi ugašati, po polnoči, ko *»se je vse pokušal«*, pa je počasi postajalo vedno svetleje. *»Mest in smodnišnica sta se zastopila in so to labko nardil.«* V predmestjih

Pust za meščane ni bil samo šega, temveč priložnost za družabnost in njen izraz.

Kamničani v pustnih kostumih v času med obema vojnama; Drago Štefula, Komenda

so silvestrovo sprejemali le kot drugi sveti večer, brez plesa in brez »vlivanja svinca«. »*Sam slep sosed je za nov let pāršu s harmonko, da j kej dnarja dobil.*«

Na predvečer **SVETIH TREH KRALJEV** je ob ponovnem blagoslavljanju hiš večina Kamničanov pisala na vrata kratice imen svetnikov – G+M+B, le najsodobnejši ne več. Najodmevnejša šega tega praznika je bilo trikraljevsko koledovanje, petje po hišah. Tako kot tepežkanje je bilo tudi petje za svete tri kralje namenjeno predvsem meščanskim hišam. »*Otroc smo se napravæl. Smo pel. Pa bal smo pel, več smo dobil.*« Po Kamniku je tako naenkrat hodilo več »našemljenih« skupin z zvezdo, oblečenih v svete tri kralje, tudi po pet. V mesto so namreč hodili pet navadno revnejši mestni otroci in otroci iz okolice, da so dobili kaj denarja. V času gospodarske krize »so hodili tri kralje pet« tudi odrasli, in sicer brezposelni, ki so hodili tudi drugam, celo na Štajersko.

V predmestjih z bolj kmečkim značajem, kot na primer v Novem trgu, »niso hodili tri kralje pet«. »*Pār næs to ni bla navada. Pār næs je biv nejbal Mæklavž znan.*« V nasprotju z mestom pa je bila tu v času med obema vojnoma na praznik svetih treh kraljev

V predpustnem času so bili plesi, »bali«, v gostilnah, uglednejši meščani pa so imeli elitne plesne v Narodni čitalnici.

Vabilo na zaključni plesni venček plesne šole Narodne čitalnice iz leta 1921; Božena Možina, Kamnik

P. n. *Božena Možina*

Plesna šola „Narodne čitalnice“ v Kamniku
priredi
dne 1. februarja 1921 svoj

**ZAKLJUČNI PLESNI VENČEK
Z DELNO MASKARADO.**

PLESI po plesnem redu pridržani gojencem — plesi izven plesnega reda dostopni vsem gostom.		DOSTOP imajo samo dostojne maske, katere so si prej pridobile tozadevne maskaradne izkaznice.

Začetek ob 8. uri. — Maske se zbirajo v garderobi in odidejo ob 1/4 9. uri skupno v dvorano.

Vstopnina za osebo K 20— — za gardedamo gojenke K 5—
Vstopnice in maskaradne izkaznice v trgovini Slatnar.

Vabimo s pristavkom, da je vstop dovoljen le proti temu vabilu, ki je pri blagajni predložiti.

ODBOR.

še ohranjena navada, da so dajali živini poprtnik, »blagoslovljen kruh«. Pomen tega kruha je večinoma že zbledel: *»Je biv kør doma spečen, ni šu u cerku. Rekøl se je blagoslovljen, pa ne vem, zakaj.«*

Od Štefanovega dne do pusta, torej v **PREDPUSTNEM ČASU**, so bili skoraj po vseh kamniških gostilnah izmenično »bali« – enkrat v eni, drugič v drugi gostilni, največji »bal« pa je bil na pustno soboto. Sam pust je bil v Kamniku velik praznik. *»Smo mel taprav karneval.«* Tudi na pusta pa je bilo čutiti, da je Kamnik mesto: pustni sprevod ni smel biti spontan, temveč ga je morala dovoliti oblast. *»Na poklic ogласi se g. Karol Urečer iz Kamnika in se izjavi v zadevi današnje maškerade sledeče: 'Nameravamo se iz 'omni-busom' peljati maskirani iz pošne ulice po trgu, od tod na Gra-*

Postni čas so v Kamniku na zunaj zaznamovali shodi na Kalvariji in preste v pekarnah.

Romarji na Kalvariji »na svetga Jožefa dan« leta 1940; Linca Repanšek, Kamnik

ben, potem na Šutno in nazaj v mesto. Peljalo nas se bode 8, in sicer moj brat Leopold, Max Deisinger, Franc Zajc, Ivan Jankovič in Peter Binter. Med potjo se bode otrokom sladkor metal. Zadržali se bodo vsi dobro, ker so trezni. – Se dovoli.»¹⁷

Medtem ko so v »predkrajih« in nekaterih predmestjih hodile le »tamale maškar«, je imelo mesto karneval, ki nikoli ni bil skupek naključno zbranih maškar. V sprevodu so se navadno odzivali na aktualne zadeve: na vozovih so imeli namreč razne predstave. *»Posebno pozornost in veliko smeha pa je vzbujal voz s koruznimi stebli, ki je tako sam na sebi kakor tudi z ogromnim napisom 'Konec koruznega življenja' na svoj način ilustriral življenje nekaterih Kamničanov, obenem pa poudaril ponos in vrednost vladne odredbe, ki je o tej zadevi pred par dnevi izšla. Da bi se le dosledno izvedla tudi*

v *Kamniku!*¹⁸ Zvečer so šle maškare v gostilne, ki so bile tudi ob takšnih priložnostih ločene: v elitni restavraciji Kenda so se zbirale »maske«, ki so sodile v ta krog, v drugih druge. »*Za pusta so nas pelal maškare gledat al pa smo šli b Kendet.*« Obvezna pustna jed so bili krofi in svinjina – krača. Pust pa so zaključili s tem, da so Pri Fajdigu na Zapricah zažgali pusta.

Na **PEPELNICO** je Kamnik pokazal, kako se med seboj poznajo njegovi prebivalci. Kot na vaseh so namreč tudi v Kamniku na pepelnico vozili ploh. »*Posledice pustnih navad. Kakor povesod, je tudi v Kamniku na pustni torek navada, da se gredo ljudje 'maškare'. Na pepelnično sredo popoldne pa vozijo ploh pred hišo vseh onih, ki so v predpustnem času zamudili rok za vstop v zakonski jarem. Tudi letos so 4 maškare vozile ploh in milo vekale pred vrati zakonskih kandidatov, ki to pustno navado, oz. razvado, navadno vzamejo za šalo. Nekateri pa so seveda užaljeni in se jeze nad budobnimi 'maškarami', ki zbijajo šale iz nesreče svojega bližnjega. Kakor trdijo, so bile letos 'maškare s plobom' na več krajih prav nevljudno sprejete, tako da bo baje imela ta zadeva tudi neljub odmev na sodišču.*«¹⁹

»Ploh« pepelnične srede in pokopavanje pusta sta pomenila konec predpustnega veselja. Za pepelnico so meščani že jedli poparjene preste. **POSTNI ČAS** so namreč v Kamniku navzven zaznamovali predvsem shodi na Kalvariji in preste v pekarnah. Preste so delali samo v postu: najprej so jih obarili – prekuhali, potem pa spekli. »*To je bla taka krbka presta, da je pokalo.*« Ob nedeljah so se na Kalvarijo zgrinjale cele procesije ljudi, največ iz okolice. Peki so se morali na takšne dneve posebno pripraviti: pri Možinovih so za praznike, na primer za svetega Jožefa, prodali več sto prest, prav tako ob sobotah, ko so se na nedeljski obisk pripravljali kamniški gostilničarji.

V postnem času so Kamničani hodili k Svetemu Primožu, saj je bila tam vsako leto v postu trikrat maša. »*Je že moj oče vedu povedat, da je taprva nedela za otroke, druga za norce, tretja pa za tapametne. To je stara navada.*« Ta cerkev je, čeprav precej oddaljena od Kamnika, ostala podružnica kamniške župnije. K Svetemu Primožu so hodili k maši, ne na izlet. Tega so se morali naučiti tudi priseljenci. »*Ko smo se mi v Kamnank preselil, smo šli enkrat po kosilu k Primožu pa smo srečval ljudi, k so od maše v dolino hodil. So se tko iz nas norca delal. Edan je reku: 'Tala bojo pa glib do nauka pøršl.'*«²⁰

Navado, da so mežnarji zadnji mesec pred veliko nočjo

Butarice iz bršljana so meščani kupovali od okoliških kmetov. V tridesetih letih pa so imeli nekateri mestni otroci že pisane »ljubljske« butarice.

Na cvetno nedeljo pred frančiškansko cerkvijo okrog leta 1940; Aleš Koželj, Kamnik

pobirali pirhe, je v Kamniku v tem času večinoma že nadomestila navada prostovoljnega obdarovanja ob velikonočnem žegnu. Pobiranje bire pa se je v popolni obliki ohranilo v bližnjem Podgorju, ne le jeseni, ko so pobirali pridelke, temveč tudi pred veliko nočjo: takrat so namreč k podgorskim kmetom hodili po pirhe mežnarji s Svetega Primoža, z Žal, s Šutne in iz Podgorja, vedno pa so pobirali tudi »klosterski«. Oblate, ki jim jih je delil kaplan s Šutne, pa so gospodinje dajale na kolač v žegnu.

Leta 1926 so šoloobvezna dekleta na **CVETNI** teden začela prodajati po mestu zelene in pozlačene oljčne vejice, in sicer za humanitarno organizacijo Kolo jugoslovanskih sester v Kamniku. Na ta način so zbirala sredstva tudi naslednja leta.²¹ Na cvetni petek zjutraj pa je bila maša v kapeli Žalostne Matere božje na Malem gradu, ki je imela za nekatere prav poseben pomen.

Butarice za cvetno nedeljo so meščani večinoma kupovali na trgu, in sicer takšne iz bršljana: »*Smo mel taprave butare.*« V predmestjih so jih delali sami, nanje pa so navezovali jabolka in pomaranče. Kamniški otroci niso tekmovali, kdo bo imel večjo butaro, pač pa so se v tem merili Podgorci, ki so hodili k maši na Šutno, in mladina, ki je prihajala v Kamnik s tunjiške strani: »*So take dolge ponesel, da so komej u cerku šle.*« Butarice so bile namreč edino, s čimer so se okoliški otroci lahko postavili pred mestnimi otroki.

S cvetno nedeljo se je začel za kamniške otroke zelo pomemben teden, **VĚLIKI TEDEN**, ki je bil pomemben tudi za mesto samo. Po obredih velikega tedna, od srede do petka, so namreč na Šutni in v »klostru«, pri frančiškanski cerkvi, »strašili Boga« – »kište zbijali«. S tem so pri obeh cerkvah pripravili kurjavo za »žegnan« ogenj. »*To je bla taka starinska navada, da so Boga strašil.*«

Šlo je za šego, po kateri se je Kamnik razločeval od kmečke okolice,

in za edino šego, ki je ohranjala spomin na nekdanjo ločenost mesta in Šutne. »Šutenski« in »kloštrski« otroci so na veliki teden po trgovinah zbirali odvečno embalažo, lesene zaboje, gajbe in sode, vendar po točno določenih pravilih. Meja, ki je ločevala področje enih in drugih, je bil Klanec oziroma Samčev predor. Če so mogli, so mejo prestopili in nabrali kaj tudi na prepovedani strani, prav zato pa je bilo zbiranje »kišt« zelo razburljivo opravilo. »*Dærgač smo bli þærgatþ, na velk teden smo bli þa tanajveč souvažnikæ.*« Če je kateri prestopil mejo in so ga pri tem dobili nasprotniki, so se pošteno stepili.

V trgovine so hodili po »kište« oboroženi, pogosto po trije: dva s »porajkli«, koli, eden pa je bil brez kola, da je lahko nosil. Po »kište« so hodili tudi manjši fantje: »*Tamal smo skæp nosil, tavelk so þa tovkal. Sæm mu tak þurajkæl, þa sploh zravn nisæm þærðu.*« Pri frančiškanih so bili pri zbijanju »kišt« navadno glavni študentje. Tako pred frančiškansko kot pred šutensko cerkvijo so naredili goro zabojev. Trgovci so poskrbeli, da je bilo zbijanje »kišt« še zabavnejše: trgovca Kemiswenger in Petek sta v sodih pustila nekaj barve, da se je pri zbijanju kadilo, Jeglič v tovarni Eta je fantom kakšen sod vedno ojačal, da so ga težje razbili itn.

»Kište« so zbijali na veliki teden od srede do petka, in sicer po obredih: pri molitvah v cerkvi so izmenično ugašali dvanajst rdečih sveč, ko pa so ugasili belo, kar je pomenilo Kristusovo smrt, so fantje pred cerkvijo udarili po zabojih. Med samimi obredi so pazili na pripravljene kup, da jim nasprotniki ne bi kaj ukradli. Pri frančiškanih so na začetek zbijanja pazili fratri, na Šutni fantje sami. »*In tist moment, k je on tabelo svečo ugasnu, so začel þa tovčt. In pol so tud dubovniki væn þæršli, so se smajal.*« Nekateri otroci so zraven ragljali, ob tem ko so veliki fantje razbili kup do trščic. »*To je ropotal po Kamænk!*« Nekatera predmestja pri tej šegi niso sodelovala, za tiste, ki so »strašili Boga«, in tiste, ki so gledali, pa je bil to pomemben dogodek: »*Boga strašit, to je blo fajn.*«

Pred veliko nočjo, ko so utihnili zvonovi, so se v zvonikih kamniških cerkva oglasile raglje: »*K so na velk četærtæk zvonova²² zavezal, smo þa u turnæ tiste ragle pudil.*« Ragljali so tudi otroci doma, posebno po predmestjih, v mestu pa so z ragljami spremeljali predvsem zbijanje »kišt«. »*Smo ku ræglal kæ bædobe.*«

Iz obeh kupov trščic, ki so jih dobili pri zbijanju »kišt«, so v soboto zjutraj zakurili »svet ogen«, »žegnan ogen«, ki so ga nato fantje nosili po hišah – »*so ga po doméh nosil.*« »*So rekæl, da žegæn nosjo.*« Nekateri so imeli za to majhne gobice, nabrane na žici,

in so vsaki gospodinja dali en košček, drugi so nosili v lončkih in so na domovih vsakomur stresli malo žerjavice, tretji so imeli kar celo gobo: *»Je košček odrezov in vrgu v štedilnik.«* To je bil zaslužek za fante iz manj premožnih hiš, domači pa so pri tem ognju skuhali pirhe.

Na veliko soboto so nesli »k žegnu« – blagoslavljat veliko-nočne jedi – kolač, pirhe, hren in šunko. Šunko so imeli navadno od doma vzrejenega prašiča, kuhano, izjemoma pa pečeno v testu, nekateri pa so nesli k »žegnu« kar »po dva stegna«. V mestu so blagoslavljali frančiškani, in sicer v »kloštru« in pri nekaterih meščanih, kjer so blagoslovili jedi za več hiš hkrati. Za lon je pater dobil malo »žegna«, pomaranče, pri Možinovi cigare, pri Cerarjevih dva sodčka piva za samostan itn. Šutenski so blagoslavljali na Šutni, v cerkvi, na Žalah in pri večjih kmetih v okolici. V premožnejših meščanskih hišah so nosile »žegnat« služkinje, sicer pa domača dekleta, manj gospodinja. *»Par nas so k žegnu nosile punce – služkinje. Smo ji rekal, naj po žegnu hitar gre, da bo ta prva čez prag, pol se bo pa ženila.«* Za gospe iz bogatih hiš se ne bi spodobilo, da bi nesle k »žegnu«.

Pred prvo svetovno vojno so ženske »žegen« nosile v jerbasih na glavi, spodaj pa svitek. Velikost jerbasa je bila tedaj tudi v mestu še merilo ugleda: *»Učas so rekal, da so še kašno drugo reč*

Šega »zbijanja kišt« – »strašenja Boga« – je najdlje ohranjala staro ločnico med mestom in predmestjem Šutna.

»Zbijanje kišt« leta 1931; s samosprožilcem fotografiral kaplan Miba Jenko; Drago Štefula, Komenda

not naštimal, de j blo prov velik vidat.« Pomemben je bil tudi prt na jerbasu. Po prvi svetovni vojni so v mestu jerbase hitro nadomestili košarice in cekarji. Nekateri pa so še prinesle v žegen v manjših jerbasih, vendar navadno ne več na glavi, razen posamičnih služkinj premožnih meščanov ali žensk iz purgarskih hiš, ki so še prinesle cel kolač. V jerbasih so ženske nosile še na Šutni in v drugih predmestjih: *»To so se postavle, so ble močne!«* Nekateri so to navado zavestno opuščale.

Ker so imeli v Kamniku – tako na Šutni kot v samostanu – velikonočni procesiji že v soboto, so v soboto zvečer že jedli velikonočni »žegen«. To je bila v primerjavi z okolico posebna prednost. Meščani so poleg tega imeli velikonočni zajtrk, preden so šli na veliko noč – »na velko nedelo« – k maši: gospoda je namreč hodila k »polenajsti«, »gosposki« maši. Maša pa je bila na ta dan vendarle zelo pomembna: *»Veliko noč smo praznovali jako slovesno. Vsi smo šli k maši.«* Tako kot na božič je bilo tudi za veliko noč pomembno obdarovanje poslov: ponekod so posli dobili cel kolač, drugje poleg drugega »žegna« kos kolača.

Velika noč je bila poseben praznik tudi v tistih liberalnih družinah, kjer oče ni hodil v cerkev. *»Kako smo mel mi lepo veliko noč! Pər nəs ata ni bodu u cerku, ampak na svet dan je imu pa on funkcijo, ne mama. Nam je u belmu predpasniku stregu. Vsi otroc smo mogəl pərnest listke, da smo opraval spovd in obbajilo. Oče je reku: 'Dokler bote moj krub jedəl, bote u cerku budil.'«* Velikonočnega »žegna« niso bili deležni samo domači in posli, kot je bilo to pri božičnem obdarovanju, temveč marsikje tudi abonentje. *»Po sred mize je biv kraberle pa vino, pivo. Vsak je dobiv kos kolača, kos filanga kozlička, šunko, pov klobase in pirhe. Nastavljeni²³ in abonenti so dobil tolk, da so imel še za večerjo. Ata je najprej potrkav in naredu govor. Vsem, k so bli v službi, se je zabvalu.«*

Za veliko noč so se meščani postavili v novih oblekah, za moške je bil obvezen vsaj nov klobuk. Okrog velike noči je imel največ dela tudi fotograf, saj so se meščani najraje fotografirali takrat, ko so imeli nove obleke.

Velika noč je bila prevelik praznik za medsebojno obiskovanje; družabnim stikom in izletom je bil zato namenjen velikonočni ponedeljek. Meščani so se navadno odpeljali na izlete v okolico, preprostejši ljudje in ljudje iz predmestij pa so čas preživljali navadno skupaj s sosedi ali sorodniki; marsikje so trkali pirhe.

Za vse kamniške cerkvene pevce je bila poseben praznik z družabnim srečanjem druga nedelja po veliki noči, ko je bila

ponovno maša pri Svetem Primožu. »*Tadrugo nedelo po velik noč so mel pa kamnški pevci svoje slavje.*« V navadi je bilo celo, da so šli pevci tja že na predvečer in so tam prespali. V nedeljo, po slovesni maši, so imeli pevci veliko pogostitev.

Kmetje, tako tisti iz Kamnika kot tisti iz okolice, pa so cerkev svetega Primoža posebno cenili po tem, da jim je »*svet Primaš ajdo žegnou*«: v zvonik, ki se drži cerkve, so prinašali v dar male »škrnicelčke« ajde – kmetje iz okoliških vasi so to nadomeščali z denarnim darom, domov pa so odnašali male vrečke blagoslovljene ajde, ki so jo potem pomešali med drugo ajdo. Temu so rekli, da so šli k Svetemu Primožu »*ajdo zamenat*«. Tja so hodili tudi »*na Primaža dan*«, 9. junija. Kamniški kmetje so, tako kot okoličani, navado blagoslavljanja ajde zelo upoštevali in šentprimoški mežnar je jeseni po Podgorju za biro pobiral samo ajdo.

Prazniki, ki so sledili veliki noči, so bili povezani z blagoslavljanjem polj in letine, vendar so meščani, razen tistih, ki so imeli zemljo, čutili predvsem njihov družbeni pomen. To je bil čas, ko

V novih oblekah so se meščani postavili za veliko noč – »za veliko nedelo«, moški pa so morali imeti takrat vsaj nov klobuk.

Vivodova oblačilnica pred 2. svetovno vojno; Milena Vivoda, Kamnik

je bilo več življenja na ulici in so bili razločki v načinu izražanja družabnosti toliko bolj vidni. Hkrati je bil to čas turistične sezone, ko so bili redni promenadni koncerti in promenade, ki se jih niso mogli ali smeli vsi udeleževati. Mišljenjski razločki med meščani so odsevali tudi v odzivu na procesije: tako je na primer zelenje, ki je krasilo hiše ob telovski procesiji,²⁴ nekaterim meščanom, tudi liberalnim, nekaj pomenilo in so veje nalomili in jih dali doma v vazo. *»Je blo požengan od procesije.«* Nekaterim je bilo samo še okras, ki so ga po končani procesiji odstranili in ga doma pokurili, veliko kmetov pa je domov nosilo veje in jih zatikalalo na polja – za blagoslov. Blagoslavljanje polj, povezano s »križevim tednom«, z vnebohodom in z binkoštni, pa se je v času med obema vojnama tudi pri kmetih v predmestjih že zelo zglobljalo.

Poleg »purgarskega praznika« so imeli kamniški purgarji na svojem posestvu tudi priložnostna srečanja.

Udeleženci ekskurzije Gozdarske zveze Jugoslavije in purgarji na žagi v Stabovici leta 1930; Božena Možina, Kamnik

Za kamniške purgarje pa je imel posebno mesto med prazniki dan, ko »so šli klaftre gledat«. To je bil **PURGARSKI PRAZNIK**. Ko so purgarji dobili na upravi Korporacije listke s številkami svojih klafter, jih je zanimalo, kje so njihove klaftre oziroma kdaj bodo prišli na vrsto pri razvažanju drv, zato so šli klaftre, drva gledat. Pomen tega praznika so poudarili s tem, da je imel vsak purgar viržinko – dolgo in tanko cigaro. *»To je biv en obred takrät. Vsak,*

al je kadiv al ne – je šu z viržinko. In sevede so kadil, ker to, to je pa biv prazank. In ko so pregledal, kje so njihove klaftre, pol so šli pa vsi h Koraln. «Nekatere družine so hodile drva gledat posamično, vendar so očetje prav tako kadili cigare. »Smo rekāl, da gremo drvá gledat. Pa smo pogledal naše klaftre, kje so ble in kolk je blo.»

Purgarski praznik, dan, ko so šli klaftre gledat, je bil torej praznik, namenjen samo določenemu krogu ljudi, čeprav se je tem včasih pridružil tudi kdo od tistih, ki niso imeli purgarske pravice, na primer kak otrok podnajemnikov. Stanovsko vase zaprto, idejno pa popolnoma drugače usmerjeno in socialno na popolnoma drugi ravni je bilo še eno praznovanje, ki se je meščanov zelo malo dotikalo: to je bil delavski praznik, praznovanje **PRVEGA MAJA**.

Če se za ta praznik niso zanimali meščani, se je zanj toliko bolj zanimala oblast. C.-kr. okrajni glavar je leta 1897 mestnemu županstvu poslal dopis z naslednjo vsebino: »*Kakor zadnja leta tudi letos nameravajo delavci praznovati 1. dan majnika in imeti sbode. – Naznanim tedaj županstvu, da se bode ta dan v vsih državskih opravljanjih in obrtib delalo in zoper vsacega delavca, kateri bi ta dan praznoval ali k temu pozivljal druge, uradovalo najostreje v zmislu obstoječih predpisov. – To se naj tedaj na znanje da na primeren način tamošnjim tovarnarjem in obrtnikom, da vedó, kako se bode o tej zadevi držalo pri državnih obrtib. – Ako bi pa delavci vendar praznovali 1. dan majnika in hoteli imeti sbode, opomnim županstvo na to, da so taki na planem odvisni od tukajšnjega privoljenja, sbodi v poslopljih pa morajo naznanjeni biti tu sem 3 dni popred. – Ker je mogoče, da se 1. dan majnika ali večer popred zgodé kaki izgredi, naročam županstvu glede na § 28 občinskega reda, da za red in mir skrbi in ako potreba, si pri c.kr. žandarmerijski postaji pismeno izprosi asistenco.*«²⁵

Praznovanja prvega maja za meščane niso bila pomembna in v času med obema vojnama, ko se je »krščanskosocialistično delavstvo zbiralo na Homcu, razredno zavedno pa na delavski praznik navadno v Kamniški Bistrici«,²⁶ to ni vplivalo na meščanski vsakdan in zavest. Večje pozornosti je bila deležna le godba, ki je šla ob štirih zjutraj skozi Kamnik, sicer pa so se prvega maja začele šmarnice; vsak večer so se po končanih šmarnicah meščanska dekleta lahko sprehajala po mestu. »*Smo imele kar mal promenade.*«

Na nekaj pa so bili Kamničani, in sicer Grabenčani, pri delavcih vendarle močno pozorni. Tako kot v drugih delih mesta

so tudi na Grabnu vsak dan slišali spreved delavcev, ki je šel na delo, in ga opazovali, ko se je z dela vračal. Na vrnitev z dela se je vsak dan sproti pripravil trgovec Neřima: poleg trgovine je imel řganjekuho in je delavcem že vnaprej pripravil okrog petdeset »frakelčkov řnopca«. »*Pa je delovc vzel frakelček, naredu 'řc', Neřima je pa s kredo naredu 'čak' pa so řli. K so mel pa delovci colango, so pa plačal. – Na Pulfřřfabærk niso smel kadit, so pa vsi čikal řtangentobak al pa so řnofal. Po tistem so mel grozæn rjov pa mastæn plunk. K so řli iz fabærke, predæn so k Neřim not zavil, so pred našo bišo na cesto plunæl. Pred næm je bla ena velika flika asfalterane rjave ceste.*«

Na Grabnu, v »kamniřkem Eldoradu«, pa je bilo prav posebno veselo jeseni, oktobra, ob trgatvi. »*Pri Malourbu so imeli kegljiřče in lajerkostæn, na vinsko trgatev pa so imeli tam plese. Imeli so grozdje obeřeno, eden je biv policaj. Če so kakřnega dobili, da je grozdje kradev, so ga ujeli in dali v posebno kletko, da je plačav.*«²⁷

V **ŘEGAH ŽIVLJENJSKEGA KROGA** je bilo prav tako čutiti socialne in profesionalne razločke, medtem ko so bila politična razhajanja, tako kot pri drugih řegah, manj opazna.

Babica, za katero se je mati odločila že pred otrokovim **ROJSTVOM**, ni bila le pri porodu in pri porodnici v prvih dneh po otrokovem rojstvu – řene so rojevale namreč doma, temveč je otroka oblekla v svoj »ajnpindekel« in ga z botroma nesla h krstu. Krřčevali so nekaj dni po porodu. V uglednejřih druřinah so se h krstu peljali s kočijo. Če je mogla, je řla h krstu tudi porodnica. »*To je biv vpeljevajne. So rekæl: 'Morř it po tapæru řegæn. Pa meřnar pride, da se mu nekej stisne.'*«

Za krstne botre so Kamničani navadno izbirali bogate meřčane, ki so bili krstni botri tudi řtevilnim otrokom v okolici Kamnika. Veljalo je namreč, da ne smeř odreči, če te kdo prosi za krstno botro ali botra. »*Če odpoveř, se morř desetkrat ponudat.*« Žena uglednega gostilničarja in liberalnega poslanca Cerarja je bila na primer botra več kot dvesto otrokom.

Botra je porodnico obdarovala z mlečnim kruhom in vinom – v navadi je bil »balon vina«, nekatere so dodale še kavo, sladkor in plenice za otroka. Pogosto je bil to cel jerbas daril, posebno revnejře otroke pa so botre obdarovale tudi pozneje. Mestnim otrokom, ki jim starři niso izbirali botrov kot socialno pomoč, so botri dajali tudi drugačna darila. »*Botær je dav en geřenk, v katerem je biv srebrn pribor pa ropotulca – srebrna.*« Vezi, ki so

nastale z botrinštvom, so se močno zavedali. »Botri – to je blo eno veliko sorodstvo. So ti cev živlejne rekäl botarca.« Če je otrok umrl, je botra kupila krsto.

Medtem ko zakrament prvega obhajila ni imel tolikšnega družbenega pomena in ni vseboval socialne pomoči, saj so za prvoobhajance poskrbeli domači, je novo botrinštvo omogočila **BIRMA**. Za razloček od krsta so prošnjo za birmanskega botra smeli odreči. Za birmo so bila v navadi tudi večja darila: pravilo je bilo, da je boter dal obleko in uro, botre pa dekletom verižico. Poleg obveznih piškotov pa sta bila v darilu pogosto tudi mašna knjižica in rožni venec. Pred prvo svetovno vojno je bilo v purgarskih družinah še v navadi, da je birmanec darilo dobil zavito v culo. Tako kot h krstu so se najjemenitnejši na Šutno k birmi peljali s kočijo, čeprav je bilo do tja samo nekaj minut hoda.

Drugače kot v kmečki okolici **POROKA** družbeno ni bila tako odmevna, predvsem premožnejši so se radi poročili drugje, na primer v Ljubljani ali na Brezjah. Pred 1. svetovno vojno pa so se tudi ugledni meščani radi slovesno poročili: veterinarju dr. Josipu Nikolaju Sadnikarju je na primer baron Apfaltrern s Križa za poroko posodil kočijo z dvema paroma konj, s ceste do oltarja šutenske cerkve pa so pogrnili tekač, »laufar«. Pri nekaterih porokah so meščani najeli mestnega policaja Kollmana, da je pazil na ženske, ki bi iz maščevanja ženinu lahko povzročile kakšen izgred.

Za krst je »babica«, ki je bila pri porodu, otroka oblekla v svoj »ajnpindekel«.

Sin »babice« Mibaele Steklasa s tetama in dedkom, upokojenim mestnim policajem Martinom Kollmanom, leta 1932; Mibaela Steklasa, Kamnik

Čeprav je bilo izbiranje partnerja v času med obema vojnama navadno le še stvar osebne odločitve, so fantje še vedno znali odgnati potencialne snubce, če jim niso bili všeč. Kamničani so bili namreč ljubosumni, če je h kateri prišel fant od drugod. Ko je k hčeri uglednega gostilničarja prišel na obisk fant iz Kranja, so mu kamniški fantje prerezali gume pri avtomobilu.

Do druge svetovne vojne so fantje sicer še ohranjali pravico do »šrange«, vendar ni bilo več »šranganja«, temveč so svojo zahtevo po »odškodnini« poslali pisno. Ob koncu 19. stoletja pa je bila »preža« še precejšen družabni dogodek, ki so mu pogosto sledila policijska poročila o nočnih izgrelih. Poročilo mestnega policajca o neredih na Grabnu iz leta 1885, kjer so neznanci zmetali v vodo kamnite plošče pri mostu ob Pohlinovi kovačnici,²⁸ išče krivdo prav pri udeležencih »šrange«: »Tisto noč imeli so fantje Peter in Janez Levičnik, Janez Zemljen in Polda Košir prežo pri nevesti Dornikovi, in so tam dobili od ženina Janez Osoleta 5 f.«²⁹

Petje pred nevestino hišo na predvečer poroke je bilo povezano z njenim družbenim položajem ali delovanjem v društvih: »Ko sām se jes poročila, mi je Lira pela, zato ker sām jes tud p̄r Liri pela. Potem sva mogle z mamō p̄r oknu vān gledat – m je blo prov n̄arodān. Potem smo jib p̄a noter povabil.«

Petje pod okni pa je bilo tudi sicer v mestu pogosto, saj je bilo povezano z **OFIRANJEM** za godove. Bolj kot sosedje oziroma someščani so hodili godovnikom ofirat, »freh delat«, »so za godove godli«³⁰ člani veteranske ali mestne godbe, ki niso bili tako visoko na družbeni lestvici, pa tudi nekateri meščani. Ofirali so imenitnejšim meščanom oziroma tistim, ki so v družbi nekaj pomenili in so se z mestom tudi bolj povezovali. Navadno so namreč ofirali na več mestih, predvsem takrat, ko je godovalo več ljudi hkrati.

Pri tem so pogosto prihajali v konflikt z mestnim policajem, včasih tudi s tistimi uglednimi in vplivnimi meščani, ki družabnega življenja te vrste niso odobraval. Leta 1884 se je na primer moral zagovarjati vodja veteranske godbe Janez Hace: »Zvečer 3. t. m. igrali smo na večib krajib v mestu, ker je bil drugi dan praznik Matere božje, za godove. Ravno za ta namen smo igrali nazadne pred bišo g. Franc Rode-ta, ker je bil drugi dan god njegove žene. /... / Potem smo na povelje g. Rodeta in g. Stegnarja, da moramo na odgovornost teh dveh do kavarne igrati godbo, to storili. /... / V kavarni smo samo eno točko igrali in ko je prišel blapec g. Kecelna s poveljem, da je g. Kecel zaukazal takoj iz Kavarne domu iti, smo to tudi storili. Na boben je tolkel g. Stegnar.«³¹

Ob godu je bilo za preprostejše meščane pomembno ofiranje, za gospodo pa sólo godovanje, ki je bilo uglačnejši izraz družabnosti in obdarovanja.

*»Ivanke Trpinčeve god«
– god Trpinčeve Jobance
– 24. 6. leta 1912. Z
ženinom, bodočim
kamniškim županom
Francem Kratnarjem,
uradnikom na davkariji,
vezujejo še drugi uradniki,
advokat, zdravnik,
sodnik, upravniki pošte,
branilnice in posojilnice
in šef železniške postaje;
dr. Niko Sadnikar, Kamnik*

Ofiranje za godove je bilo najbolj značilno za tisto skupino meščanov, ki je še upoštevala purgarske navade, in za tiste meščane, tudi sodobneje usmerjene, ki so se vključevali v društveno in družabno življenje mesta. V času med obema vojnama so namesto ofiranja pogosto praznovali na dan godovanja. Ti meščani so navadno upoštevali pravila policijske ure in ofiranje oziroma slavnost ob godovanju prijavili pri sreskem načelstvu: tako je na primer sreski načelnik v noči od 17. do 18. januarja, na dan svetega Antona, gostilničarju, ki je gođoval, dovolil podaljšanje policijske ure do 2. ure zjutraj.³²

Člani najuglednejših družin, posebno tiste »nobil gospe«, ki so imele popolnoma svoj krog, so praznovale bolj zasebno, ob čajju in izbranih piškotih, pogosto pa so se obdarovale s cvetjem. Pri purgarjih so bila v navadi skromnejša obdarovanja. Godove so praznovali tudi revnejši, vendar navadno niso hodili ofirat. Zelo redki pa so v času med obema vojnama praznovali rojstne dneve: to je bilo značilno le za družine v smodnišnici in za naj-sodobnejše meščane.

Največji razločki pri šegah in navadah so prišli do izraza **OB SMRTI**. Prav pogreb je bil tisti dogodek, ki je v največji meri izražal socialno moč ali nemoč posameznikov, hkrati pa so bili

vidni tudi razločki med mestom in predmestji. Naznanjanje smrti je nakazovalo tudi poseben status malograjske kapele.

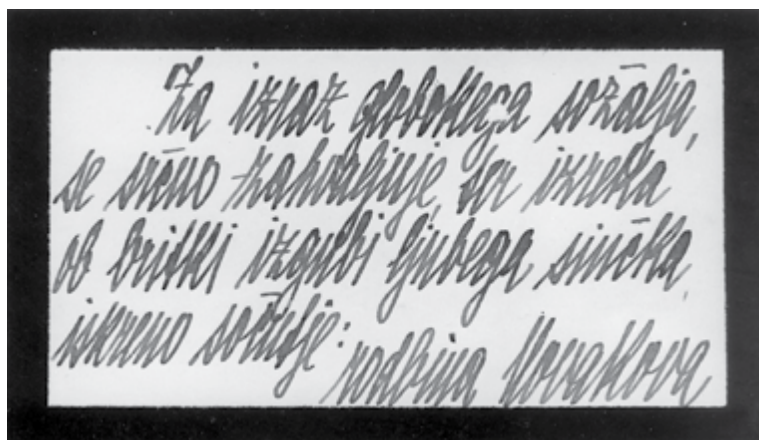
Navček – zvon, ki je naznanil smrt, je bil namreč na Malem gradu, ne v zvoniku farne cerkve na Šutni.³³ Kot je bilo v navadi na kmetih, je moškim zvonilo trikrat, ženskam dvakrat, otrokom pa enkrat. Obveščanje o smrti so v predmestjih, kot je bil Novi trg, v času med obema vojnama delno še dopolnjevali z »velevanjem«: najeli so človeka, ki je hodil »k pogrebu velevat«, torej obveščat o smrti in vabit k pogrebu. Pred drugo svetovno vojno so tudi v kmečkih predmestjih to navado že zelo opustili, prav tako kot so le še ponekod »vahtali« pri mrliču vso noč, »vahtal« pa je tisti, ki je »veleval«.

V samem mestu sta imela tako obveščanje o smrti kot »vahtanje« drugo podobo. »Velevat« niso hodili, v navadi pa so bile parte. Za organizacijo pogreba je v mestu poskrbel vodja pogrebnega zavoda, ki je bil hkrati tudi mizar; v prvi polovici 20. stoletja je bil to Julij Weibl. Pokojnik je ležal – »je bil na parah« – v domači hiši, nad vhodnimi vrati je bil v znak žalovanja črn trak, zraven pa še parta. Namesto »velevanja« je šef pogrebnega zavoda odredil, da je nekdo znosil parte tistim družinam, ki so jih pokojnikovi domači želeli obvestiti. Te družine so nato svojem pokojnika po služinčadi ali drugače poslale pisna sožalja. Srednji sloj meščanov se o smrtih med seboj ni posebej obveščal: »Se je že zvedal.« Pri mrličih v mestu ponoči niso bedeli, temveč samo podnevi, prav tako so le v izrednih primerih, na primer ob epidemijah, uporabljali mrliško vežico na Žalah.

Bistveni razločki, povezani s smrtjo, so bili ob samem pogrebu. Še po prvi svetovni vojni so pomembne meščane ugled-

Medtem ko so po 1. svetovni vojni v predmestjih ob smrtih še hodili »velevat«, je bilo med meščani v navadi pisno obveščanje in izražanje sožalja.

Zabvala za izrečeno sožalje in sožalje prijateljski družini hkrati; Aleš Koželj, Kamnik

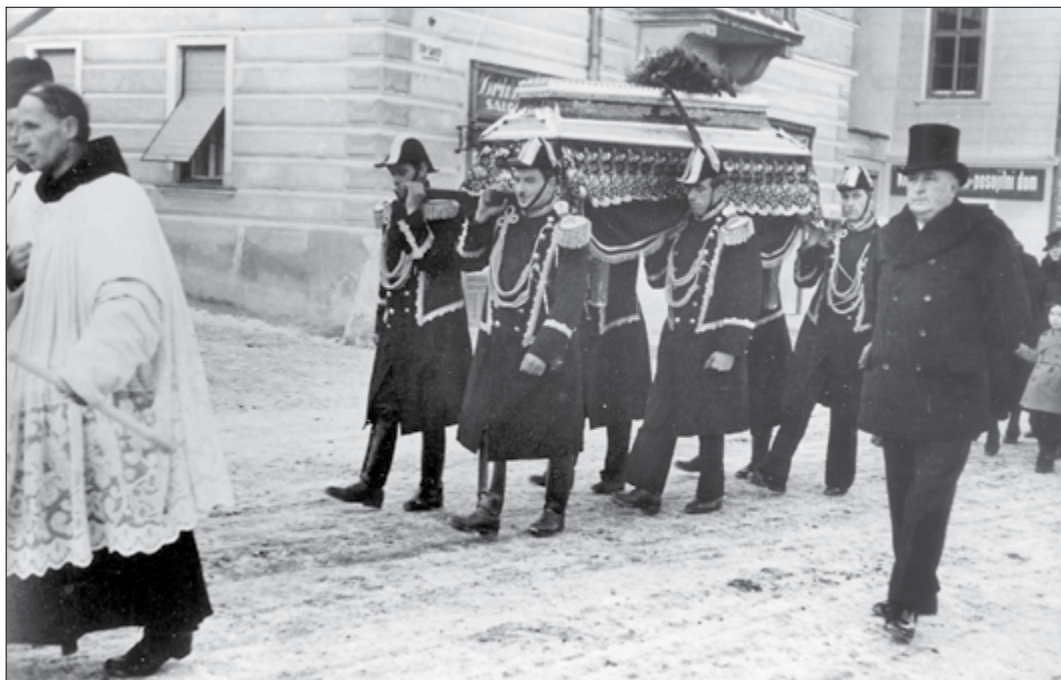
ni someščani na Žale pospremili v žaketih in cilindrih, tovrstno poudarjanje pomembnosti pokojnika pa je prevzel tudi vodja pogrebnega zavoda, Julij Weibl. Julij Weibl je namreč vodil pogrebni sprevod. Pri pogrebu najjemenitnejših meščanov je imel na glavi cilinder, pri pogrebu srednje premožnih je nosil »halbkano«, pri navadnih meščanih pa črn klobuk. Če so pokopavali otroka iz boljše meščanske hiše, je dal otrokom, ki so šli v sprevod, v roke goreče sveče.

Vrednostno razvrstitev pogrebov so Kamničani zelo upoštevali: ob smrti je namreč najbolj prišlo do izraza, koliko je posameznik veljal. »*To je blo zlo imenitæn. Če je biv pogreb tretga razreda, je imu Vajbæl klobuk, če je biv družga, halbcano, če pa þaruga, pa hobcilindær. To se je poznal, kašæn razræd pogreba je.*«

Razločevanje pogrebov ni bilo povezano samo s častjo, temveč tudi z denarjem. Kamničani so se radi šalili, kako Weibl šteje korake pri pogrebu: »*So rekæl: 'Morš it gledat, kašæn pugreb je. Če ma Vajbæl hobcilindær na glav, šteje: 'Sto dinárjov, dvesto dinárjov, tristo dinárjov ...', če ma halbcano, šteje: 'Deset dinárjov, dvejset dinárjov, trideset dinárjov ...', če ma þa navaðæn klobuk, se þa mav dargač obnaša þa þrav: 'En dinar, dva dinárja, tri dinárje ...' Tko je Vajbæl šteev.*«

Ob smrti je najjasneje prišlo do izraza, koliko je posameznik veljal. Pri pogrebih najuglednejših meščanov je imel lastnik pogrebnega zavoda, Julij Weibl, na glavi cilinder.

Julij Weibl s cilindrom ob pogrebu peka Vinka Možine 22. 1. 1935; Božena Možina, Kamnik

Pogrebov revnih Kamničanov ni vodil Weibl, temveč mizar Čeh, ki je imel na voljo skromnejše krste – »*je imu bäl tapocen pogrebe*«. Zanj so se odločali revnejši purgarji, delavci, »zasebniki«. Na dnu poslednje možnosti družbenega razvrščanja, ki ga je omogočal pogreb, pa so bili mestni reveži: reveži, ki so uživali miloščino, so bili namreč po »§ 23 *alinea 3 postave z dne 7. maja 1874 št. 50 državnega zakonika*« oproščeni plačil za krste in pogrebe: pokopani so bili na občinske stroške.³⁴

Pregled šeg in navad, tako tistih, ki so bile povezane z letnim koledarjem, kot tistih bolj osebne značaja, nakazuje prepletanje izročila in sodobnih tendenc in zahtev. Zaradi »postav«, ki so veljale v mestu, so se preoblikovale nekatere šege, vezane na skupnost, na primer miklavževanja, godovanja, zaradi težnje po izražanju svetovljanskega duha pa so se spreminjale tudi šege, vezane na intimni družinski krog, na primer božič. Hkrati so prav šege ohranjale spomin na navzočnost cehov v mestu, kot na primer telovska procesija, oziroma na staro stanovsko organiziranost, iz katere je izhajal grabenški »krempec«.

Izročilo slovesnosti cesarsko-kraljevega Kamnika so na svoj način ohranjali **DRŽAVNI PRAZNIKI**, ki pa so hkrati vsebovali zahteve sočasnih političnih hotenj. Državne praznike je Kamnik v okviru habsburške monarhije sprejemal z globoko zavestjo mesta, ki ima pri cesarju poseben položaj, torej z zavestjo cesarsko-kraljevega mesta. Prav zato so bili ti prazniki toliko slovesnejši. Z Malega gradu so ob teh priložnostih streljali že dan prej, enako slovesno pa tudi na sam praznik, med slovesno mašo v farni cerkvi na Šutni.³⁵ Na Kalvariji je bil topič nadžupnijskega urada, s katerim so prav tako streljali predvsem na večer pred praznikom pa tudi na sam praznik.³⁶ Za posebne priložnosti je bil Kamnik »krasno okinčan s slavoloki in mlaji³⁷ ter cesarskimi in narodnimi zastavami«,³⁸ »občinsko starešinstvo« pa je šlo čestitat okrajnemu glavarju.³⁹ Ob državnih praznikih so imeli proslave v šolah, prav tako tudi oficirji v smodnišnici. V Kurhausu je bil na cesarjev rojstni dan vedno zelo slovesen ples, ki se ga je udeležila tudi gospoda z okoliških graščin.

Zaradi posebne privrženosti Kamnika in Kamničanov cesarju sta bila izrednega pomena oba obiska cesarja Franca Jožefa, leta 1883 in deset let pozneje. Kamnik se je prav posebno pripravil na obisk leta 1883. Nova mestna hiša in šola, znižani Klanec in zravnanе ulice, predvsem pa izredno lepo okrašeno mesto so izražali privrženost Kamničanov cesarju: »*Ne le, da je vsaka posa-*

mična biša bila v slavnostnej obleki, polna vencev, transparentov, napisov, cesarskih podob, velikih narodnih in cesarskih zastav, ki so vibrale deloma do tal, bil je od krasnega solidnega slavoloka pri Krištofu skozi vse mesto in ulice postavljen gost smerekov drevo-red, smereke pa mej seboj zvezane zopet z zelenimi girlandami in olepšane z vencii, tako da je bilo videti dve vrsti dekoracij, ki so dale vsemu nekak poseben celoten značaj, jednoten slog, kakor v nobenem drugem mestu. Sredi 'Klanca' se je dvigal slavolok z ogromno krono na vrhu in lepo rudečo draperijo, da se je videlo, da ko bi cesar postal pod slavolokom in bi se Mu krona spustila na glavo, bi rudeča draperija nadomestovala cesarski plašč. Tretji slavolok je stal na Grabnu.⁴⁰ Ob veličastnem odhodu je zato, kot je zapisal Slovenski narod, cesar županu dr. Samcu upravičeno dejal: »Izrazite vsem Mojo hvalo!⁴¹

Pomemben del prazničnosti je v mestno življenje vnašala Mestna godba s promenadnimi koncerti.

Promenadni koncert Mestne godbe na Glavnem trgu po »gosposki« maši v času med obema vojnama; Aleš Koželj, Kamnik

Državni prazniki so bili prazniki tudi za otroke. Mnogi so se še dolgo spominjali, kako so bili ob 60-letnici vladanja cesarja Franca Jožefa, leta 1908, vsi šolarji povabljeni v smodnišnico – na Pulferfabrko«, kjer so dobili žemljo in »kraherle«.

Topovski streli z Malega gradu so tudi v Kraljevini Jugosla-

viji oznanjali velike dogodke – izredne dogodke kraljeve družine Karađorđević, na primer rojstva otrok,⁴² in državne praznike. Pomembne državne proslave so bile tudi v času Kraljevine Jugoslavije povezane z mašami v farni cerkvi na Šutni. Svečane obhode so še vedno radi popestrili z lampijončki: *»Želeti bi bilo, da uniformirani člani društev pri obvodu nosijo lampijončke katere je mogoče dobiti pri mestni občini.«*⁴³ Mestna občina je imela v ta namen 29 lampijončkov.⁴⁴ Državne proslave so presegle strankarsko razdeljenost mesta. Ob teh priložnostih pa so bili, tako kot ob procesijah, vidni razločki v pomembnosti posameznikov: »mestno starešinstvo« se je namreč teh slovesnosti, ki so bile združene s slovesno mašo v farni cerkvi, udeleževalo v žaketu in cilindru.

Čprav jugoslovanskemu kralju Kamničani niso bili tako vdani kot avstrijskim cesarjem, so kralja Aleksandra leta 1921 v Kamniku sprejeli zelo slovesno. Na postaji na Zapricah ga je čakala množica, glavno vlogo pa je imela Mestna godba, ki jo je vodil občinski tajnik Ullman. *»Vlak se je ustavil, odprla so se vrata vagona in kralj naj bi izstopil. Ullman je z energično kretnjo ustavil igranje 'plebmuzke'. Nepazljivi klarinetist je odigral še nekaj not, nato je zavladala grobna tišina. Takrat je Ullman izbrubnil s svojim značilnim češkim akcentom: 'Prókletí osěl zágamaní!' Na stopnicah vagona pa je bilo Njegovo veličanstvo ...«*⁴⁵

Med slovesnosti, ki so bile blizu tako staremu purgarskemu Kamniku kot Kamniku, ki si je prizadeval za podobo evropskega mesta, so sodili tudi **PLESI**. Iz časov pred društvu so bili zelo odmevni plesi po gostilnah, ki so imeli vse do druge svetovne vojne pomembno vlogo. Ti plesi so ustrezali purgarjem in okoličanom, ki so zahajali v mesto, gostilničarji pa so zaradi nenapovedanih plesov pogosto prihajali v konflikt z mestno oblastjo. »Stara navada« je bila, da so imele posamične gostilne pred pustom »bale« po vnaprej določenem razporedu. V gostilnah so igrale različne inštrumentalne zasedbe – kvarteti, kvinteti, včasih pa samo harmonika in violina. Društva, predvsem Narodna čitalnica in Sokolsko društvo, v času med obema vojnoma pa tudi druga, so organizirala plesne za tisti sloj meščanov, ki je upošteval pravila in cilje društvene organiziranosti.

V ustnem izročilu je komaj še živ spomin na plesne prireditve, pomembne zaradi navzočnosti vojakov.⁴⁶ Od osemdesetih let 19. stoletja do prve svetovne vojne so bili cenjeni plesi v Kurhausu, in sicer v znameniti zrcalni dvorani. V zadnjem obdobju, ko je še deloval Kurhaus, pa so imeli tam zelo slabo razsvetljavo: *»Luč so*

imel tako slabo – acetilenke, da je imela moja mama, k je domov pāršla, čist črn šlep od obleke. Po prvi svetovni vojni so imeli v zdraviliškem parku le še igre na prostem, zrcala iz Kurhausa pa so prenesli v dvorano Narodne čitalnice. »Graščinski« so imeli na gradovih do 2. svetovne vojne svoje elitne plese – »hausbale«.

Društva so »nobel meščanom« omogočala elitne plesne prireditve predvsem v Narodni čitalnici, pozneje tudi v Kamniškem domu, Narodna čitalnica pa je za te prireditve usposabljala mladino v plesni šoli. Da so bili ti plesi nekaj popolnoma drugega kot plesi v gostilnah, je bilo vidno na več ravneh: plesali so v »plesnih toaletah«, dekleta so spremljale »garde dame« – navadno matere, v navadi so bili plesi, kot so bile četvorke, kotiljonski in nageljčkovski valčki. Pri kotiljonskih valčkih⁴⁷ so dekleta obdarovala plesalce z vnaprej pripravljenimi kotiljoni, na primer s pahljačicami v barvi obleke ipd., s čimer so se fantje ponašali kot z odlikovanji, pri nageljčkovih so fantje obdarovali plesalke s cvetjem.

Pravilo, da dekleta sme na ples le v navzočnosti spremljevalke, »garde dame«, je bilo zelo pomembno. Izhajalo je iz moralnih norm, omogočalo je nadzor nad izbiro partnerja, hkrati pa je izražalo težnjo po elitnosti in približevanje normam aristokracije. *»Enkrät sëm nazaj ušla. Sëm bla tko kregana, sëm se kär v sobo zaklenila. K sreč je biv brät takrät še täm.*« Gostilničarjeva hči, ki je ušla nazaj na ples, pa je sicer smela za ves teden na smučanje na Veliko planino: *»Sej so bli fantje dostojæn – v enem kotu oni, v drugem punce.*«

Tako kot v gostilnah so bili tudi v Čitalnici plesi najpogostejše v predpustnem času. *»Enkrät je biv občinski, enkrät Titanov, enkrät reprezentančni, pa lovski, sokolski, čitalniški.*« V klerikalnem Kamniškem domu so imeli plese obrtniki in lovci. Posebno mesto so imele maškarade s plesom: *»Sreski načelnik dovoli Sokolskemu društvu, da priredi v prostorih Narodne čitalnice v Kamniku maškerado s plesom. Godbo sme uporabljati od 19. do 2. ure. Plačilo takse pri davčni upravi in pri županstvu.*«⁴⁸

Z razvojem društev je bil del **DRUŠTVENIH SLOVESNOSTI** prežet tudi s to vsebino.⁴⁹ Društva so prevzela moderne oblike družabnosti, ki so sledile ločitvi dela in zabave oziroma javnega in zasebnega.⁵⁰ Prav pri društvih sta se sprva srečevala dva svetova, svet purgarjev in njihovih vrednot in svet novih meščanov, inteligence. Pobudniki društev niso bili purgarji, temveč v precejšnji meri prišleki, torej meščani s širšim obzorjem. V času, ko društva še niso bila politično diferencirana, je dokaj enotna meščanska

zavest preraščala v narodno: »*Izlet ljubljanskih narodnih društev v Kamnik – /.../ Reči se sme, da je bil pri sprejemu ljubljanskih gostov skoro ves Kamnik na nogab. Ljubljanska narodna društva se vstopijo po sprejemu, pri katerem so belo opravljene kamniške gospice izročile trakove čitalniškej in 'Sokolskej' zastavi, pod slavolokom zopet v vrsto, pevci zapojejo, potem pa ide vse proti čitalnici. Na čelu dva kamniška konjika, noseča čitalniško in mestno zastavo.*«⁵¹

S politično diferenciacijo, ki je bila v društvih dokaj izrazita, pa se je stara purgarska miselnost ohranjala na poseben način: čeprav so se društva v devetdesetih letih 19. stoletja ločila na liberalna in klerikalna,⁵² torej na »napredna« in »nabožna«, to ni pomenilo, da se tradicionalni purgarji niso vključevali v napredna društva. Naprednost v tem smislu je bila namreč bolj politična usmeritev kot odnos do izročila, prav tako vključevanje v klerikalna društva ni pomenilo zapiranja pred novimi pobudami. Z ustanavljanjem klerikalnih društev pa je v mestno življenje, predvsem v njegov praznični del, začelo vstopati tudi podeželsko prebivalstvo.

Predvsem pri prireditvah Čitalnice ali Prosvetnega društva je bila navzočnost meščanov zelo pomembna, seveda tistih, ki so sodili v določen tabor. »*To je bla obveza, se je blo treba pokazat.*« Sicer pa udeležba na prireditvah te vrste ni bila samo dolžnost: »*So bli ljudje zlo družabøn, kadar je bla za to prilka.*« Nekatera društva, kot na primer Planinsko društvo, Francoski krožek, politično niso bila diferencirana, prav tako so meščane navadno precej združevale prireditve s humanitarnim motivom: »*Čestito občinstvo kameniško pak je tudi rado slušalo poziv humanosti ...*«⁵³ Tudi sama dobrodelnost je namreč prinašala ugled.

Z društvu so bile povezane številne kulturne prireditve,⁵⁴ bodisi da je šlo za proslave, gledališke predstave ipd., in telovadni nastopi. Izven tega okvira so bili **KONCERTI**, namenjeni ožjemu krogu glasbeno izobraženega občinstva. Koncerti, ki so presejali društvene okvire in so imeli visoko kvalitetno raven, so bili navadno v cerkvah.

Nekaj je bilo društev, ki so imela kljub politični opredeljenosti v ospredju telovadbo. Prav **ŠPORT**, ki ni bil vključen v obstoječo društveno dejavnost, temveč se je oblikoval v okvirih samostojnega športnega kluba, je pomenil posebno vrsto razločevanja med purgarji in svetovljanskimi meščani. Meščani so svoje svetovljanstvo in sprejemanje sodobnih načel posebno v času med obema vojnama izražali prav s športom – tako kot ob koncu 19. stoletja z delovanjem v društvih. Hkrati je ta mladina

s športom izražala odgovornost za sloves Kamnika, saj se je na športnih tekmovanjih merila z mladimi od drugod: »*Najbolj bec je biv, ko je Cerarjev Tone,⁵⁵ Arənk so mu rekəl, ko je skoču u vodo, pa ga pov bazena ni blo vən. Je imev poldrugo kapaciteto pljuč. Je biv močan, fejest fant, izrazit talent. Čudovit fant, nič domišljav.*«

S pojavom novih športnih disciplin so bile te sprva značilne le za meščane, na primer drsanje, smučanje, tudi plavanje, predvsem pa tenis. V nekaterih športih, na primer v plavanju in zimskih športih, so se kmalu poskusili tudi drugi. Status elitnega športa pa je vse do druge svetovne vojne ohranil tenis: »*Təm pa navadnəb əldi niso zravn pustəl.*« Tudi ta elitnost pa je bila od daleč videti bolj »elitna« kot od blizu: hči uglednega gostilničarja je šla igrat tenis že ob petih zjutraj, da je do sedmih lahko pripravila zajtrk za goste.

V času med obema vojnama je bil šport bolj odprt, vodila

Poleg dejavnosti v društvih je posameznikom vzpon na družbeni lestvici omogočala uspešnost v športu.

Delavec Jože Bručan – balkanski prvak »dolgoprogaš« – pri teku v ožini ob Albrehtovi hiši, kjer so bila nekoč grabenška vrata; Drago Štefula, Komenda

pa ga je meščanska mladina: *»Mladi niso kašnab bobštaplarskab športov gojil.«* Šport je bil tedaj neke vrste izkaznica meščanske osveščenosti. Nekateri zvrsti športa, kot na primer tek na dolge proge, so omogočile vključitev tudi delavcem. Med delavci, ki so postali pomembni zaradi športa, je bil najbolj znan Jože Bručan. Državni prvak je bil v teku na deset kilometrov, leta 1933 pa je bil balkanski prvak na pet in deset kilometrov.⁵⁶ Tedaj se je vedelo: *»Bručan je nesev Kamnik v svet.«* Vedelo pa se je tudi, da mu je šport omogočil vključitev v višjo družbeno plast: *»... In skoz tist šport je pəršu v eno višjo kategorijo.«*

»Čestito občinstvo kameniško« pa je imelo rado tudi »čiste« zabave, bodisi tiste, ki so jih na sejmišču⁵⁷ uprizarjali **»GLUMAČI«**, ali pa popolnoma nove, kot so bile **KINOPREDSTAVE**. Kamničani so se radi spominjali »laterne magice« fotografa Aparnika in slik, ki jim jih je kazal. *»Fantje so pol b Aparniku budil pa so ga sprašval, kje ma zdej tiste punce, k jəb je prej kazov.«*

Težavnost ločevanja videza in resničnosti je prav tako prišla do izraza pri filmih. *»K səm bla še čist mejbna, je v park enkrat edən pəršu pa je en film kazov, tak, da je blo že vse zribsan. Je ene vlake kazov, so ldje ku kričal, so misləl, de jəb bojo puvužil. – K smo bli pa že punce pa fantje, smo pa budil na sejəmski prostor, pod eno plabto, je puščala, da je še dəž notar šu. Sedel smo na dilab. Pa smo*

Tenis je veljal za elitni šport, dostopen ozkemu krogu »boljših« meščanov.

Kamniški tenisači okrog leta 1933; zasebna last

Promenada je bila izraz družabnosti in statusni simbol hkrati.

»Kamničanke se promenirajo, medtem ko igra godba na Glavnem trgu«, okrog leta 1940; Angela Vremšak, Kamnik

kó film gledal, kó je blo imenitøn, zravn je imú pa en gramofon. Filmø so bli pa tko zribsan, dæ s komi vidu, kva je zøjna figura.» V tridesetih letih so gasilci uredili kinodvorano v gasilskem domu.

Od vseh prireditvev, ki so bile bolj ali manj blizu stari purgarski miselnosti ali pa bolj ali manj dostopne povprečnim meščanom, so bile od meril »starosvetnih« purgarjev najbolj oddaljene **PROMENADE**. Marsikaj so namreč purgarji počeli, le sprehajali se niso kar tako: promenade so bile znak gospode. *»So sam pa ke bodil pa čas zaprovlat.*» Ob promenadnih koncertih, tako koncertih Mest-

ne godbe kot Salonskega orkestra, ki so jih poslušali tudi manj imenitni meščani, se je gospoda sprehajala po trgu. Za purgarje »starega kova« se ni spodobilo, da bi hodili na promenade, čeprav po premoženju marsikdo ni zaostajal za mestno gospodo, prav tako na promenade niso sodili revni meščani, predvsem ne delavci. Promenada je bila tako svojstven način neposrednega manifestiranja uglednih posameznikov, meščanov. Aristokracija se promenad ni udeleževala, kar je kamniškimi promenadam dajalo meščanski, sodobni značaj.

Tudi promenade, na videz tako daleč od procesij, je mesto sprejemalo kot nekaj samoumevnega: Kamnik jih je moral imeti, če je hotel biti letoviški kraj in če se je hotel meriti z drugimi sodobnimi mesti. Mestu so dajale poseben ton, predvsem v poletnih mesecih, v turistični sezoni.

Bile so samoumevni sestavni del promenadnih koncertov, ki so razveseljevali tudi druge Kamničane, in znak svetovljanstva mesta.

¹ Janez Cvirn v raziskavi celjskega meščanstva to poimenuje kot »sistem totalnega delovnega življenja«. – Janez Cvirn, Družabno življenje celjskega meščanstva v 19. stoletju. To in ono o meščanstvu v provinci, Pokrajinski muzej Celje 1995, str. 27-33.

² ZALJ, KAM 102, SS 36, št. 26, 6. 3. 1913.

³ Blaznik, O cehih na Slovenskem. Posebni odtisek iz Zbornika slovenskega obrta 1918–1938, Ljubljana 1940, str. 1-16.

⁴ ZALj, KAM 102, SS 24, št. 1023, 12. 9. 1902.

⁵ ZALj, KAM 102, SS 28, št. 509, 23. 3. 1907.

⁶ ZALj, KAM 112, OŠ Frana Albrehta, Kronika štirirazredne deške ljudske šole v Kamniku.

⁷ Danes je tam osnovna šola Toma Brejca.

⁸ ZALj, KAM 112, OŠ Frana Albrehta, Kronika štirirazredne deške ljudske šole v Kamniku.

⁹ Cehovske organizacije so po reformah Jožefa II v Ilirskih provincah v začetku 19. stoletja odpravili Francozi, nekatere pa so se po ponovni uveljavitvi avstrijske oblasti obnovile kot dobrodelne družbe in verske bratovščine. Razglasitev svobodne obrti in industrije leta 1859 je formalno pomenila konec cehov na Slovenskem, marsikaj iz njihove tradicije pa se je ohranilo do 2. svetovne vojne. Enciklopedija Slovenije 2, Ljubljana 1988, str. 2-3.

¹⁰ Orts-Repertorium des Herzogthums Krain, Ljubljana 1874, str. 94.

¹¹ ZALj, KAM 102, SS 24, št. 1322, 1. 12. 1902.

¹² ZALj, KAM 112, OŠ Frana Albrehta, Kronika štirirazredne deške ljudske šole v Kamniku, š. l. 1905/06.

¹³ Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januarja 1921. godine. Sarajevo 1932, str. 297.

¹⁴ Slovenski narod, 14. decembra 1883, št. 286.

¹⁵ ZALj, KAM 102, 80, Prijave prekrškov, št. 748, 29. 12. 1938. ZALj, KAM 102, 80, Prijave prekrškov, št. 752, 29. 12. 1928.

¹⁶ Slovenski narod, 5. januar 1883, št. 4.

¹⁷ ZALj, KAM 102, SS 13, št. 138, zapisnik, sestavljen pri županstvu v Kamniku 16. 2. 1885.

¹⁸ Slovenec, 20. februarja 1931, št. 41.

¹⁹ Slovenec, 5. marca 1933, št. 54.

²⁰ »Nauk«, »krščanski nauk«, je bil ob nedeljskih popoldnevih po župnih cerkvah, torej ga pri Sv. Primožu ni bilo.

²¹ ZALj, KAM 112, OŠ Frana Albrehta, Kronika petrazredne dekliške osnovne šole v Kamniku, šolsko leto 1928/29.

²² Narečno – množinski samostalnik v pomenu »zvonove«.

²³ »Nastavljeni« – dobesedni prevod iz nem. der Angestellte – uslužbenec, nameščenic.

²⁴ Vloga procesij je namenoma izpostavljena na začetku poglavja, sicer pa tudi v poglavju Mesto in izrazi avtonomnosti.

²⁵ ZALj, KAM 102, SS 20, št. 383, 16. 4. 1897.

²⁶ Miro Stiplovšek, Dva vzpona v razvoju revolucionarnega gibanja na kamniškem med vojnama. Kamnik 1229-1979, Zbornik razprav s simpozija ob 750-letnici mesta, Ljubljana 1985, str. 132.

²⁷ Inf. dr. Miloš Levičnik.

²⁸ ZALj, KAM 102, SS 13, št. 876, 8. 11. 1885.

²⁹ Prav tam.

³⁰ ZALj, KAM 102, SS 13, št. 291, 10. 4. 1884.

³¹ ZALj, KAM 102, SS 13, št. 287, 5. 4. 1884.

³² ZALj, KAM 102, 93, Spomeniki, 17. 1. 1931.

³³ Posebnost malograjske kapele je bila tudi v tem, da je bil za zvonjenje še po 1. svetovni vojni, do leta 1924, zadolžen organist, ne cerkovnik. Šele po odhodu organista Josipa Heybala, očeta operne pevke Valerije Heybal, je to delo prevzel "mežnar" na Šutni.

³⁴ ZALj, KAM 102, SS 20, št. 535, 4. 6. 1897.

³⁵ ZALj, KAM 102, SS 28, št. 1205, 8. 8. 1907.

³⁶ ZALj, KAM 102, SS 37, št. 1293, 8. 8. 1913.

³⁷ ZALj, KAM 102, SS 24, št. 1078, 26. 9. 1903.

³⁸ Slovenski narod, 22. 8. 1880, št. 192.

³⁹ ZALj, KAM 102, 27, b. n. š., 29. 6. 1890.

⁴⁰ Slovenski narod, 17. julija 1883, št. 161.

⁴¹ Slovenski narod, 16. julija 1883, št. 160.

⁴² ZALj, KAM 112, OŠ Frana Albrehta, Kamnik, Kronika petrazredne dekliške osnovne šole v Kamniku, š. l. 1927/28.

⁴³ ZALj, KAM 102, 93, b. n. š., 13. 8. 1931, Razglas za proslavo desetletnice vladanja kralja Aleksandra Prvega.

⁴⁴ ZALj, KAM 102, 71, Meščanska korporacija 1881-1937, Inventar o premoženju občin z dne 1. maja 1931, izdan 22. 7. 1931.

⁴⁵ Zapisal Janez Majcenovič, zasebni zapis.

⁴⁶ Po ustnem izročilu naj bi bili takšni plesi v hiši na Tomšičevi 15 v Kamniku.

⁴⁷ Kotiljón – skupinski ples s figurami, po izvoru iz Francije, pri katerem si plesalci dajo manjša darila. – SSKJ II, str. 454.

⁴⁸ ZALj, KAM 102, 93, Spomeniki, 6. 2. 1932.

⁴⁹ ZALj, KAM 112, OŠ Frana Albrehta, Kkronika petrazredne dekliške osnovne šole v Kamniku, š. l. 1929/30.

⁵⁰ Janez Cvirn, Družabno življenje celjskega meščanstva, str. 29.

⁵¹ Slovenski narod, 14. julij 1880, št. 158.

⁵² Majda Žontar, Delovanje kulturnih društev v Kamniku od šestdesetih let 19. stoletja do prve svetovne vojne. Kamnik 1229-1979, Zbornik razprav s simpozija ob 750-letnici mesta, Ljubljana 1985, str. 75-88; Marjanca Ftičar, Društva in prireditve v Kamniku 1914-1941, Ljubljana 1983, 88 str.

⁵³ Slovenski narod, 14. marca 1880, št. 61.

⁵⁴ »Kulturni« v besedni zvezi »kulturna prireditve« pomeni kulturo v ožjem pomenu, ne v smislu etnološkega razumevanja kulturnih pojavov.

⁵⁵ Kamničan Anton Cerer, udeleženec olimpijskih iger leta 1936 v Berlinu in leta 1948 v Londonu.

⁵⁶ Kamniški občan X/1971, št. 1, str. 5.

⁵⁷ Sejmišče je bilo na travniku med Šutno in Kamniško Bistrico

»MI SMO BLI VSI KOT ENA VELIKA DRUŽINA«

DRUŽBENI ODNOSI

Za odnose med Kamničani je bilo zelo pomembno, v kateri družbeni sloj je posameznik sodil, kakšen je bil njegov odnos do izročila in v katerem delu mesta je živel. Drugačno razmerje med družinami in okoljem je bilo namreč v ugledni, intelektualni družini v središču mesta, drugačno v cehovsko zaznamovani purgarski družini, med ljudmi na Grabnu ali na Šutni in spet drugačno v Novem trgu ali na Perovem. Gledano splošno, so od druge polovice 19. stoletja do druge svetovne vojne odnosi med meščani iz tistih razmerij, ko so purgarji hodili drug k drugemu v vas ali v prostem času posedali na ulici, postopno prerasli v druženje po premoženjskem in poklicnem načelu, v združevanje po političnem prepričanju ali po interesni pripadnosti. Temu ustrezno se je spreminjala tudi vloga družine.

STARŠI IN OTROCI

Podoba družinskega življenja ni bila samo odsev osebnih odnosov med člani družine, temveč je bila odvisna od tega, od česa je družina živela, kako premožna je bila, delno pa tudi od tega, kje je živela. Vsi ti dejavniki so namreč vplivali na to, koliko časa so starši lahko posvetili svojim otrokom in drug drugemu, kakšni so bili stiki med sosedi, kje in kako so starši in otroci preživljali prosti čas in kako so si prosti čas odmerjali. Različna sta bila tudi pomen družine in pomen razširjene družine.

Že pri obnašanju posameznikov je bilo čutiti, ali se ta uvršča med tradicionalne purgarje, kmete ali med razgledane meščane, ki so svoj materialni status izražali tudi z uglajenostjo in ljubeznivostjo. V samem mestnem središču so od »svetovljanske norme« v času med obema vojnama najbolj odstopali nekateri starejši neporočeni posamezniki, ki so svojo pripadnost tradiciji najbolj izražali z obleko in neuglajenim obnašanjem: *»Škletova Mica je bla ena taka. Znala se je razburt.«*

Družinska skupnost je bila navadno bolj poudarjena pri bogatejših meščanih, pri čemer so bili razločki v tem, ali je šlo

Meščanski ideal je bila varna in urejena družina, z ustreznimi vezmi povezana tudi navzven.

Družina gostilničarja in posestnika Franca Levičnika z Grabna leta 1915; dr. Miloš Levičnik, Ljubljana

za trgovce in industrialce, manj uradnike, ali za družine, kjer so bili očetje v raznih državnih ali zasebnih službah, kot na primer zdravniki in advokati. Žene premožnih uradnikov, zdravnikov, advokatov, živinozdravnikov ipd. niso bile zaposlene in so se, ker so imele služkinje, lahko posvečale otrokom. Kljub temu je med starši in otroki vladala distanca, ki se je na nekaterih ravneh zelo jasno izražala, bila pa je izraz spoštovanja, ne odtujenosti: *»Jaz si nikol ne bi upala maminga predala odpret.«*

V sodobnih premožnejših družinah so otroci starše že pred prvo svetovno vojno tikali, očeta so navadno nazivali »papá«, redko »papáči«, sicer pa »oče«, nekateri pa »atek«. Včasih so enega od staršev tikali, drugega pa vikali: *»Ata je biv trikrat poročen. Mama so bli trideset let mlajši od očeta. Jes sam iz tretga zakona. Ata sam tikala, mamó smo pa vikal. Ata je tko hotu iz spoštvajna do mame.«*

»Tafine« gospe neposrednih stikov z ulico niso imele; komuniciranje teh žena z življenjem na ulici zanje ne bi bilo dostojno, saj so z distanco izražale svoj položaj. Nedostojno je bilo namreč že to, če so skozi okno opazovali življenje v mestu. Z revnejšimi sloji se niso veliko družili ne njihovi otroci ne možje, pač pa so žene podpirale humanitarno delo. V času pred prvo svetovno vojno so bile pogosto pobudnice raznih humanitarnih akcij, kot »narodne dame« pa so podpirale prizadevanja Narodne čitalnice. Predvsem po prvi svetovni vojni so bile vključene v razne damske krožke. V času med obema vojnama je bila za to skupino zelo značilna humanitarna organizacija Kolo jugoslovanskih sester.

V odnosih med zakoncema je bila vidna podrejenost žene

možu. V teh skupinah so žene vstajale prej kot možje, ki so morali biti ob osmih v uradu. »Vsako jutro sem vstala ob šestih, mož pa ob tričetrt na osem.« V nekaterih harmoničnih zakonih podrejenosti žene možu ni bilo čutiti: »Prva sem vstala pa sem se že našminkala, ko sem šla k njemu k postelji. Če se je pa šminka zbrisala, je pa rekev: 'A veš, tist je šlo pa stran.' Tako rad je videv, da sem bla urejena.« Primeri, da je bil zaradi premoženja, ki ga je žena poddedovala, mož podrejen ženi, so bili redki; za takšne zakone in odnose v njih so meščani vedeli in jih tudi obsojali.

Žene trgovcev pa tudi podjetnikov so bile navadno vključene v posel. »Pār nās je bla mama ves čas u trgovin, imel smo pa kubarco pa eno punco za b otrokom.« Nekateri otroci so hodili v vrtec k sestram usmiljenkam, kamor so jih spremile služkinje, drugi so bili doma. Pomembna dejavnost sester usmiljenk, ki so leta 1895 prišle v Kamnik, je bilo namreč poleg skrbi za revne in onemogle prav predšolsko varstvo. Nadzor nad dekletji je bil v teh družinah navadno precej strožji kot nad fanti. V urejeni meščanski družini se dekleta niso smela potikati po mestu, že kot majhne deklice ne: dobra vzgoja je namreč nakazovala ugled družine. »Na

Izraz »rodbina«, za nekatere meščane sicer sinonim za družino, je označeval višji družbeni položaj in moč sorodstvenih vezi.

Graškova rodbina okrog leta 1911; Pepca Kramar, Kamnik

Vzgojenost otrok je naka-
zovala ugled družine. Pri
tem je bila v meščanskih
družinah pomembna tudi
glasbena izobrazba.

*Kamniška meščanska
dekleta v uršulinskem
samostanu v Mekinjab
okrog leta 1905; Neža
Stele, Kamnik*

*ulico nisem smela. Enkrat sam kot otrok ušla do mostu. Kaj sam bla
tepena!» Prav tako strogo so se vedli do odraščajočih ali odraslih
deklet: »Nismo smele na oknu viset al pa na pragu stat. 'Kaj se pa
nastavljaš?' Imel smo dva peka. Tud v delavanco nismo smele. Vas
je mimgrede kaj pobožav. To se je blo treba hudo lepo obnašat.«*

Družina se je srečevala in se pogovarjala pri skupnih obrokih
in ob večerih. Najuglednejše družine, predvsem družine intelek-
tualcev, le izjemoma tudi druge, so hodile na sprehode tudi med
tednom. *»To je blo družinsko življenje. Zjutrej smo skupej zajtrkval,
opoldne smo skupej jedal, zvečer smo skupej večerjal. Pol smo pa
doma sedel u kubni. Na polički smo imel radio, smo poslušal, se
pogovarjal.«* Nekateri moške so se zvečer zbirali v gostilnah, us-
treznih svojemu stanu in politični opredelitvi.

Tisti, ki so imeli v mestu sorodnike, so se ob nedeljskih popoldnevih pogosto dobivali skupaj: zbrala se je vsa »rodbina«. Prav vloga rodbine je ločevala premožne od revnejših. Rodbina je bila pomembna predvsem v tistih družinah, kjer očetje niso bili zaposleni v državnih službah, temveč v raznih pridobitnih dejavnostih, bodisi v trgovini, gostinstvu, kot podjetniki, večji obrtniki itn., in so potrebovali poslovne stike s sorodstvom. Zaradi gospodarskega povezovanja članov rodbine, ki je bilo znak sodobnih ekonomskih načel, je bilo združevanje v sorodstvu izraz svetovljanstva. Manj imenitni svojega sorodstva niso imenovali rodbina, temveč »žlah-ta«: »*Rodbina se nam je zdel preveč imenitno, meščansko.*« Najbolj imenitne rodbine pa so pogosto poimenovali z izrazom »patricijska družina«, »familija«.

Za otroke teh meščanov je bilo samoumevno, da so bili deležni izobrazbe, že pred osnovno šolo in v času osnovne šole tudi glasbene izobrazbe in pouka tujih jezikov, predvsem nemščine, po prvi svetovni vojni pa še francoščine. Dekleta so končala vsaj meščansko šolo v Mekinjah,¹ fantje pa so šli po končani osnovni šoli v Ljubljano. Dokler ni bilo meščanske šole v Mekinjah, so meščani dajali svoje hčere v šolo v Ljubljano, če se je le dalo, v »kloster«. Hčere so dajali v šolo, čeprav so vedeli, da bodo po poroki doma, vzgoja v meščanski šoli pa jim je zagotavljala, da se ne bodo prekmalu poročile.

Kljub kvaliteti pouka pri uršulinkah v Mekinjah liberalnim družinam ta šola ni najbolj ustrezala, ker deklet ni navajala k sproščenosti: »*Səm pəršla čist trda iz Mekinj.*« V času med obema vojnama so nekatere nadaljevale študij in so v Ljubljani tudi stanovale. Redkost je bila, da so dekleta, da bi se naučila uglajenega vedenja, potrebnega v visoki družbi, dajali za krajši čas v ustrezno šolo, »na inštitut«, imenovan tudi »inštitut za neveste«, v Gradec. »*Tam smo mogle knjige na glav nosət, da smo se naučile pokonc bodət.*« Fantje iz teh družin se niso vsak dan vozili z vlakom v Ljubljano, temveč so tam tudi stanovali, navadno pri sorodnikih, ki so skrbeli še za njihovo vzgojo.

Drugačen odnos do otrok so imeli nekateri tovarnarji. Ne le da se, razen izjem, sami niso veliko povezovali z uglednimi meščani, tudi za otroke niso želeli, da bi iskali partnerje med mestnimi otroki. Ko se je tovarnarjev sin ogrel za mestno dekle, mu je oče močno nasprotoval: »*Ne zna fertaba nosət.*« Po drugi strani pa so bili nekateri do revnejših odprtih rok. »*Je reku Knaflič: 'Pejt mejbən z mano, bo moja Franca mejbən dala tət.'*«

Od najmenitnejših meščanskih družin so se dokaj razločevale srednje premožne družine, tako trgovske kot obrtniške. Nekatere so se bolj »nosile« kot najuglednejši meščani: *»Kušerjev si mogu pa strečt. Je bla ena nobel.«* V to skupino je sodila večina družin, ki so imele gostilne. Žene so bile vključene v hišni posel, služinčad so imele iz potrebe, ne zaradi prestiža, za družinsko življenje in za vzgojo otrok pa je bilo malo možnosti in malo časa. *»Nas so pa delat učil. Jes sam mogla glib tko delat kokar služkinja.«* Majhne otroke so »rihtale« služkinje, potem so se morali kmalu osamosvojiti. Nekateri so redno hodili v vrtec, drugi le ob sejmskih dnevih, ko so imeli starši največ dela. *»Vzgajal so bal tko, da nis vedu za to. Nač ni blo preveč čarklajna. Sej niso mel časa. Jes sam zmerej rekla, da sam samorastnik. To se ni mama nač brigala za šolo, nikdar me ni prašala: 'Al maš nalogo al je nimaš?' Si vedu, da maš za nardit. Da me ne b imela rada, to ne, sej sam mela po dve toalete na sezono. Tko je blo pousod, kjer so imel kšeft.«*

Mestni otroci – razen otrok iz najbogatejših ali najrevnejših družin – so hodili v vrtec sester usmiljenk, nekateri samo ob sejmih, ko so imeli domači največ dela.

V vrtcu sester usmiljenk v času med obema vojnama; Helena Mušič, Kamnik

Za »družinsko življenje« so imeli v teh družinah malo časa, posebno tam, kjer so imeli gostilne. Pri njih namreč tudi ob večerih niso veliko posedali skupaj. V boljših obrtniških in trgovskih hišah je bil čas za družino v nedeljo popoldne. Mestne družine, predvsem liberalne, zato ob nedeljskih popoldnevih niso hodile v cerkev k »nauku«, temveč so same ali z drugimi družinami ho-

dile na izlete v okolico. Tako so nedeljske popoldneve preživljale tudi uradniške družine, kjer so bile žene doma in so se otrokom lahko bolj posvečale.

Otroci srednje premožnih družin, kjer jih starši še niso preveč vključili v delo, so imeli svobodnejše otroštvo, nadzor nad dekleti pa je bil navadno še vedno precej strožji kot nad fanti. S strogostjo do deklet so družine merile svoj ugled. Nekatere nižje uradniške družine teh razločkov v vzgoji niso poznale: *»Moji stari starši so bli preprosti ljudje, ampak dekletom so pa pustal, da so šla bazeno igrat. Niso imel teh zadržkov, da dekleta ne smejo – vse so lahko počele.«* Takšna dekleta so v meščanski šoli v Mekinjah težko prenašala strogost, ki je veljala pri sestrah uršulinkah. *»Mekinjska šola je bla dobra pa draga. Sem botla, da bčere ne bojo brez izobrazbe. Poznej so mi pa rekle, da sam jih u arest dala.«* Fantje so se lahko zbirali v svoje družčine. Nekateri starši so otrokom nudili izobrazbo, tudi glasbeno, tisti, ki so šli v šolo v Ljubljano, pa so se pogosto vozili z vlakom; te otroke so imenovali »vagonarji«. Matere so otrokom, ki so hodili v šolo v Ljubljano, s seboj dajale malico: *»Mama nam je s sabo dala kakšen golaž v kangalci, pol je pa tist ena ženska v Kolizeju pogrela.«*

V kmečkih družinah so bile žene doma, prav tako v tradicionalnih purgarskih družinah. Matere v kmečkih družinah v predmestjih in v purgarskih družinah v mestu, ki so se ukvarjale s kmetijstvom, z manj donosno obrtjo, s trgovino ali prevoznijstvom, so bile z delom dovolj zaposlene in so imele za neposredno vzgojo otrok malo časa. Nekateri od teh otrok so hodili v otroški vrtec. V predmestjih, kot je bil Novi trg, so v kmečkih družinah ob večerih do druge svetovne vojne še molili rožni venec, in sicer večinoma kleče, razen če je bila – izjemoma – družina liberalno usmerjena. *»Ata je pør miz klečov na pručki pa zmerej je on naprej molu.«* Te družine so torej precej časa preživele skupaj, tako ob delu kot ob molitvi, vzgoja pa je bila predvsem navajanje k opravljanju dolžnosti ali pa sam zgled. Mednje je sodilo tudi obiskovanje »nauka« v cerkvi ob nedeljskih popoldnevih, po »nauku« pa še udeležba na shodu Marijine družbe. Nadzor nad odraslo mladino je imel tako tudi kaplan: *»Sestre sta šle u Čitalanco na plesne vaje, pa jih je kaplan na zagovor klicov.«*

Strogost, značilna za ugledne meščanske družine, je veljala tudi v nekaterih kmečkih družinah v predmestjih: *»Mama je bla preveč stroga. To se mi je pol bridko maščeval. Človk ni razgledan – sam doma pa sam uboga. Pol pa nekam nasedeš, prov na brž,*

pol pa maš. Niti na božjo pot nisam smela. Sam hotla na Brezje. Je rekla: 'Tle je Marija, u Kamank u cerkvi, kar tle pejd.' Ne vem, kaj je misalla. Če bi bla doma bæl razgledana, se ne b nikol poročila z njim. Bi raj sama ostala.»

V delavskih družinah je bil nadzor nad otroki navadno manjši, čeprav so pri tistih, ki so se priselili s podeželja, velikokrat veljale zelo stroge norme. »Mama mi ni dovolila, da bi se kopala. To je blo grdo, se slečt, čeprav so ble takrat kopalke s blačancami pa krilce čez. Enkrat sem si pa od sošolke sposodila kopalke. Se v otroški bazen usedem in preišlujem, kakšen greb mam, k se v to spuščam brez dovoljenja. Smo bli vzgojen tko, da si mogu svojo vest poslušat. Kok je mene to žrlø, dø nisem povedala mam. Čez en let smo imel v kloštru spovd, živiljensko spovd. Pater Matej se je pa nasmehnu: 'Kar povej mam, sej ne bo næč budga.'«

Na splošno pa so delavske družine poznale veliko manj strogosti. Žene delavcev večinoma niso bile zaposlene, tiste, kjer so imeli možje nizke dohodke, pa so morale imeli še kakšno dodatno delo – hodile so prat perilo, ribat tla, pomagat na polja ipd. Otroci teh družin so imeli dokaj svobodno in zanimivo otroštvo,

Fantje so imeli vedno več svobode kot dekleta, s posebnim ponosom pa so obvladovali tudi svoje najožje okolje.

Kamniški fantje na Malem gradu okrog leta 1910; Angela Vremšak, Kamnik

prav tako so svobodneje preživljali leta odraščanja. Starši niso zahtevali od otrok, da bi se zadrževali doma.

Ti otroci so bili torej na poseben način povezani z okoljem, v katerem so odraščali: mestni otroci, tudi tisti premožnejših staršev in večinoma v povezavi z otroki s Šutne, so obvladovali Mali grad. Tam so si postavljali koče, včasih pa so se utaborili tudi v malograjski kapeli: *»Če je šla glava skoz mrežo, s vedu, da boš labko not pāršu.«* Prostor za igro jim je nudil še Klanec, ki je bil po zgraditvi Samčevega predora za razne otroške igre sicer manj zanimiv, z vozički pa so se vozili z Žal. Na produ ob Bistrici so se poleti kopali in se spopadali z otroki iz Novega trga, ki so bili na nasprotnem bregu Bistrice: *»Z Novotržanam smo se sovražil.«* Novotržani so imeli boljša zaklonišča, saj je bilo tam več grmovja, in višji breg, mestni otroci pa več »municije« na produ.

Mestni otroci so se spopadali tudi z otroki s »Šutenpoha«, ki so bili veliko bolj utrjeni. Otroci iz Podgore so se veliko igrali ob Bistrici, predvsem pod mostom, otroci iz Novega trga pa pod toplarji. Ob košnji so se – na veliko jezo lastnikov iz mesta – novotrški otroci zabavali v senenih kopicah Grčarjevega travnika. *»Pol je pa pāršu Grčarjov Francal, je otroke loviv, tud k nam je pāršu. Pa je u kubni kær predal væn potegnu pa j gruziv: 'Vas bom vse poklov!' Ta je biv hud! Si nismo domov upal. Smo sprašval pār sosedab, kdaj bo Francal šu.«* Tovrstne povezave z mestom niso imeli otroci s Perovega, ki so bili na primer v šoli v marsičem enaki otrokom iz Podgorja.

Ne le v medsebojnih tekmah med fanti, tudi sicer so otroci radi nagajali drug drugemu, če se je dalo tudi takim iz uglednih družin: *»O Veroniki je cev Kamank govoru. Ko sam bla v prvab razredab osnovne šole, je biv en fant, k je biv zlo žleht. In so pravæl, da ma Flere uspodi kačo namočeno u špiritu u en flaš in de je tista kača Veronika.² In sva šle z eno punco k Fleret vprašat, kje ma tisto kačo. Tko se je smejav. Albin je biv. Kako se nama je smejav!«*

Starši so spremljali otroke, predvsem dekleta, do poroke, poseganje staršev v izbiro partnerjev otrok pa je bilo po prvi svetovni vojni redko. Takšne primere so poznali bolj ali manj kot nesrečne. Če se je dekle hotelo poročiti s fantom iz nasprotnega političnega tabora, so starši zelo nasprotovali, če pa se je kljub temu poročilo, se je prilagodilo politični opredelitvi moževe družine. *»Ljudje so se pa zgražal: 'O Ježeš, zdej pa drug tabor!' Kamor je pāršla, tko se je pa obrnila.«* Primeri, ko je mož kljub drugačnemu političnemu prepričanju dopuščal norme svoje žene,

Življenjski ritem Kamničanov je tudi v času med obema vojnama nudil dovolj možnosti za sproščene medsebojne odnose in celo za ustno izročilo.

Mali grad, povezan z legendo o kamniški Veroniki, spredaj Žajspob s perilnikom; Marija Potnik, Kamnik

so bili redki. Žene uradnikov oziroma dekleta, ki so se poročila v ugledno družino, so po poroki ostale doma, redkeje šele po rojstvu prvega otroka.

Očetov poklic in socialni status sta torej močno vplivala na način vključevanja posameznika v okolje, v katerem je živel. Na odnose v družini pa so vplivale tudi osebne vrednote posamične družine in njenih članov, predvsem staršev. Harmonija in razumevanje sta vladala tako med najpremožnejšimi, med srednjim slojem in med najrevnejšimi. *»Presrečna sem bla, presrečna. Moža pa tacga – tacga ni.« »Jes sam iz ene take srečne družine doma. Sama ljubezen je bla.« »Pərjatli smo pa bli. Zlo.«* Prav tako je bilo

med vsemi sloji najti družine, v katerih je bilo čutiti močna trenja, in povprečne družine. V uglednih družinah nesoglasja niso bila vidna navzven, posebno pri tistih, ki so se – v nasprotju s starimi purgarji – imeli za svetovljane, za sodobne meščane ali za aristokracijo.

Temu nasprotno si stari purgarji, tako kot kmetje, niso očitno kazali naklonjenosti, navzven pa si niso kazali naklonjenosti tudi v nekaterih delavskih družinah, posebno tam, kjer sta starša prišla s podeželja: če bi mož preveč očitno kazal naklonjenost ženi, bi to pomenilo, da v hiši nima glavne besede. Mož je na primer pomagal ženi, ki je rodila in ni imela nikakršne pomoči, vendar ji je pomagal skrivaj: plenice je šel prat ponoči pod bistriški most, da ga ne bi videl kdo od sosedov.

Veliko družin je vendarle živelo v povprečnem razumevanju, kjer je morala žena precej potrpeti. Za bogate in revne pa je veljalo: *»Žena mora zdržat, tud*

če polena cepaš na nā.« Prav tako so možje odločali o proračunu: »On – mož – je mu kaso. Za klučak sām vedla, kje je. Ženske so jamrale: 'Nāč ne da, nej pa lačān bod.' Je blo velik pijančevanja pa velik družbe, ne tko kot zdej, k je vsaka biša zase.« Tudi dota nekaterim v novem domu ni več pomagala: »S tistām, kar sem do-bila za doto, sem pār biš dolgove plačala, pa sem bla brez vsega.« Marsikateri mladi ženi je ponos preprečeval, da bi zakonske težave razkrivala svoji okolici: »Kaj pa češ jamrat. Bojo mislāl, de s berač.«

Na odnose v družini je velikokrat vplivalo dedovanje. Marsikdaj je prihajalo do sporov, ko je moral dedič »izplačati« brate in sestre, in marsikatera hiša je zato prišla v druge roke. »Oče je biv najmlajši. In skoz to, k je biv najmlajši, je bišo on dubiv. Ampak z velikmo bremenam. De j mogu vse izplačat. Od kod pa nej vzame? To so ble včas prov tragedije.«

Razmerja med zakonci so vplivala tudi na odnos do poro-ke pri tistih dekletih, ki so bila materialno preskrbljena: »Možila se nisām. Se nisām hotla. Nisām mela tolk vesela do tega. Mama je rekla: 'Kaj se bož možila, ti maš svojo službo.' Pa tud nisem hotla, da bi me sekirou.« Dekleta, ki so »ledik stan« ohranjala, čeprav so živela z moškimi, so ocenjevali različno: »Polona je bla tud bāl ena taka original ženska.«

Temu nasprotno so se poročale tako vdove kot vdovci. Med Kamničani je bil poznan pregovor: »Tapāru otrok pa tadruga žena mata zlato ritko.« Vdove so se pogosto poročale z moškimi, ki so bili pri njih zaposleni kot pomočniki. Velikokrat je bila v ospredju skrb za otroke in gospodarstvo, prav tako pri vdovcih ni šlo vedno za osebno naklonjenost do nove žene. »Ko se je oče drugič poročū, je pred poroko pāršu v sobo k nām in reku: 'Ne grem seb po ženo, ampak vam po mamo.' Pa solzen je biv.«

Posebne norme so veljale tam, kjer so otroci dobili mače-ho: »Jes sām iz tretga zakona. Mama so vse dal punčki iz družga zakona. Zmerek sām nosila obleke, k jib je ona ponosila. 'Ivanka nima mame,' so rekāl, 'ti imaš mene.'« Za otroke, ki so izgubili oba starša, so navadno poskrbeli dobri someščani: znana je bila na primer družina Justin, kjer je pri porodu dvanajstega otroka umrla mati, kmalu za njo pa še oče, sluga in paznik zapora. Otroke so sprejeli someščani.

Če so imeli otroci, ki so jim umrli starši, premoženje, je bilo do njihove polnoletnosti poskrbljeno tudi za to. Preden je Franc Levičnik, gostilničarjev sin z Grabna, sicer pa uspešen igralec gledališkega odseka Narodne čitalnice, odšel v vojsko, je prosil

Za premoženje otrok, ki so izgubili starše, je do njihove polnoletnosti skrbel »jerof«, skrbnik.

Jožko Stele, »jerof« sinov gostilničarja Franca Levičnika z Grabna, s svojima varovancema leta 1934; dr. Miloš Levičnik, Ljubljana

občinskega tajnika Jožka Steleta, garderoberja Narodne čitalnice, naj skrbi za njegova sinova, naj bo njun skrbnik, »jerof«,³ če se ne vrne. Franca Levičnika so prinesli iz vojske v stekleni krsti, ki jo je žena v obupu razbila in nekaj let zatem nesrečno končala tudi sama. Za otroka so skrbeli sorodniki, za njuno premoženje pa do polnoletnosti njun »jerof«, Jožko Stele, »*k b raj kej zravən dav kokər kej uzew*«.

Razumevanje in nerazumevanje v družinah povsod ni bilo enako vidno očem javnosti. V »boljših« družinah je bila nezvestoba navadno bolj prikrita, čeprav se je vedelo, da je kamniška Kalvarija pripravna tudi za zunajzakonske poti. V tem pogledu so različno presojali moške in ženske, odvisno tudi od družbenega položaja posameznikov. Na splošno pa je prosojnost družbenih odnosov omogočala dokaj dober vpogled v to, kje so imeli zelo živahno zasebno življenje, kdo je zaradi koga naredil samomor in kdo ga je samo poskušal in kakšna so javna in kakšna prava sorodstvena razmerja med Kamničani.

MEŠČANI MED SEBOJ

Najožji krog prijateljev oziroma najmanj komunikacije z bližnjo okolico je imela aristokracija, tisti, »*ki so bli fon*«. Najraje so se družili med seboj ali pa le z najuglednejšimi meščani, ki so znali tudi nemško, navadno pa še francosko. Žena okrajnega zdravnika, dr. Binterja, je imela za družbo »gezelšafstdame«, družabnico, sicer pa je imela zelo rada ptiče. V tem krogu ljudi so poznali t. i. vlnudnostne obiske, kjer je vse potekalo po protokolu. K protokolu je sodilo ne le obnašanje, temveč tudi oblačenje služinčadi, ki jim je

stregla, otroci pa so obvezni molk med jedjo zelo težko prenašali: *»Kadar smo moral k teti na vljudnostni obisk, sem dobila drisko.«* Z zelo ozkim krogom ljudi so komunicirali tudi nekateri drugi, na primer družine dvornih uslužbencev na Dunaju.

Ne le zaradi same službe, tudi zaradi posebnega stika s svetom so imeli tisti Kamničani, ki so bili dvorni svetniki na Dunaju, v mestu poseben položaj. In Kamničane je še dolgo vznemirjala resnica o dvornih svetnikih Šubeljnu in Vidicu,⁵ o tem, zakaj je Šubelj zapustil Vidičevim tako veliko premoženje in končal v umobolnici in zakaj ima Vidičeva hči na Žalah tako lep spomenik. Le to se je z gotovostjo vedelo, da je gospa Vidičeva rada poudarila, da so jim na Dunaju stregli v rokavicah in da je nisi mogel pozdraviti kar tako, temveč da *»jo je blo treba počastit«*. Sicer pa ti ljudje v mestu niso bili edini, za katere se je reklo: *»Je biv tak fin gospod.«* *»Je bla bäl ena nobäl.«*

Tudi najuglednejše meščanske družine se niso povezovale med seboj po sosedskem načelu, temveč po interesih, ki so bili navadno poklicni in strankarski, vendar v okviru svojega premoženjskega razreda. *»S sosedi nismo imel nač – to so precej intrige, kovar.«* Skrbeli pa so za to, da so bili odnosi s sosedi urejeni in uglajeni. Za dobre odnose s sosedi so skrbeli tudi tovarnarji, ki se sicer z meščani niso toliko družili. *»Knaflič je vsem sosedäm vsak let dav tolk usnja, da smo si dal iz tistga labko kej nardit.«* Blizu so si bile družine oficirjev v smodnišnici.

Čeprav so se družine družile tudi med seboj, predvsem na izletih, nekatere tudi na »žur fiksih«, ki so jih izmenično prirejali doma, so bili pogostejši stiki med samimi možmi, ženami in otroki, v ospredju pa ni bila – ali pa zelo redko – sosedska bližina. Srečanja teh meščanov pa so bila – za razliko od vljudnostnih obiskov aristokracije – sproščena. Takšne so bile tudi lutkovne predstave, ki jih je družina advokata Žvoklja za domače in za sosede prirejala v Krištofovi hiši na Šutni, kjer je sprva stanovala.

Možje so se zbirali v svojem stanu ustreznih gostilnah, poleti pogosto na vrtu restavracije Kenda. Tam so se zbirali tudi kamniški lovci, ki so bili prav tako organizacija kamniške »tanobäl gospode«. Pri »Kendetu« so se tedensko shajali kamniški učitelji, kjer so imeli »žur fikse«. ⁶ Žene so se zbirale v damskih krožkih in klubih. Ob nedeljskih večerih so se družine zbirale v gostilniških prostorih Čitalnice. Voščili so si tudi za god: praznovanja godov so bila pomembne priložnosti za družabnost.

V samem mestnem središču – na Glavnem trgu in v Veli-

ki ulici – se ugledni meščani navadno niso zadrževali; na vogalu pred šolo so radi postajali le nekateri starejši purgarji, kot je bil »tastar Kajtan«, in mladi fantje, Kajtanova Ana pa je vedno sedela pri oknu, pletla in opazovala mimoidoče. Meščani so se na osrednjem mestnem prostoru pojavljali na promenadah, kjer so se tudi o marsičem pomenili. Na Starem trgu, ki je bil le nekaj korakov od mestnega središča, so meščani – stari purgarji – zvečer radi posedeli skupaj, prav tako so v samem mestu purgarji »znali priti v vas«, medtem ko je bilo medsebojno obiskovanje gospode že skoraj del protokola.

Obiskovanje je bilo namreč že samo po sebi način sporočanja. Ko se je v Kamnik priselila nova »gosposka« družina, se je pozanimala, katere so ugledne hiše v mestu, in jih obiskala. Če jim je družina vrnila obisk, je to pomenilo, da želi navezati stike, v nasprotnem primeru pa stikov ni bilo. Takšen način sporazumevanja je priseljencem omogočil hitro vključitev v novo okolje, hkrati pa jih je tudi interesno ločeval in povezoval. Stanovsko so se tako ali tako ločevali že sami.

Njihov status je bilo mogoče opazovati na več ravneh: veliko so pomenili izobrazba, položaj, ustrezno oblačenje, preživlja-

Kljub dobrim sosedskim odnosom so zidovi, »cvingarji«, varovali zasebnost meščanov.

Igra šip-šap pri Koželjevih na Šutni okrog leta 1900; Aleš Koželj, Kamnik

nje prostega časa in nekateri statusni simboli, za katere se je, ker je bil Kamnik majhen, hitro zvedelo. Privoščili so si torej lahko tudi tisto, kar za življenje ni bilo nujno. Močno jih je ločevalo že samo obnašanje, čeprav je bilo za redke značilno oholo vedenje. Za nekatere zelo ugledne družine pa so Kamničani vedeli, da so »zelo ljubeznivi«.

Odnosi med meščani, predvsem med trgovci, so se oblikovali in izražali na poslovni ravni; pri tem je imela bližina, torej sosedstvo, precejšnjo vlogo. *»Če so k nam hodil krub kupvat, smo moral mi k njim po špecerijo al po kej družga. To je bla zelo aklač' zadeva. Če kdo ni več paršu po krub, je to pomenil, da se je nekej zameru. Ko smo šli z mamu van in smo srečal tako gospo al gospoda – če nisam dost naglas rekla 'Klanjam se', je kar fočka parletela: 'Boš usta odprla!'«*

Družabni, navadno pa tudi poslovni stiki med meščani so bili v drugi polovici preteklega stoletja odvisni od nacionalne zavesti in opredelitve, proti koncu 19. stoletja pa je nanje vedno bolj vplivalo politično prepričanje. Vpliv kroga nemško govorečih prebivalcev se je namreč predvsem z nastopom županovanja dr. Maksimilijana Samca močno zmanjšal, se zoževal na »politično gosposko«, torej na ljudi, povezane s cesarskimi službami, in na aristokracijo, le deloma je šlo za industrialce. Posamezni aristokrati so nemščino kot pogovorni jezik ohranili do 2. svetovne vojne. Liberalizem pa je vplival na oblikovanje podobe meščana, ki v ekonomskem, družbenem in duhovnem pogledu upošteva predvsem napredek: *»Tapravi mestni so bli liberalni.«*

V tem času so se na podlagi nacionalnih idej in interesov ljudje vedno bolj združevali v društva. Društva, sprva nacionalno opredeljena, so v osemdesetih letih dobi-

Meščane so poleg izoblikovanih vzorcev medsebojnih odnosov povezovala tudi iskrene prijateljske vezi.

Prijateljici v Veliki ulici, dvajseta leta; Angela Vremšak, Kamnik

vala strankarsko vsebino. Iz Narodne čitalnice, ustanovljene leta 1868 in usmerjene proti nemškemu društvu Leseverein, se je leta 1882 izločilo Prvo slovensko pevsko društvo Lira. Politično protitež je pomenila ustanovitev Prosvetnega društva Kamnik leta 1894, sicer pa so se politična nasprotja bolj stopnjevala z organiziranjem Sokolskega društva Kamnik leta 1904 in tri leta pozneje ustanovljenega Orlovskega društva.⁸

Članstvo v politično opredeljenih društvih meščanom ni preprečevalo, da se tudi sicer ne bi združevali: *»Skregan so bli kot stranke, za tist, kar je za vse blo, so se pa glib tko družal. K so se začele volitve, je slo pa bal na nož.»* Navzočnost nekaterih nadstrankarskih društev, na primer Mestne godbe, Gasilskega, Planinskega društva, Francoskega krožka, je politična nasprotja še bolj slabila,⁹ hkrati pa jih je do neke mere stanovsko, ne socialno ločevala: Gasilsko društvo Kamnik je na primer veljalo za društvo kamniških obrtnikov. Nekatera društva so zelo neposredno prevzela funkcijo prejšnjih sosedskih skupnosti, značilnih za stare purgarje, čeprav z novo vsebino. Najočitnejše je to vlogo prevzel Fantovski klub, ki je od leta 1911 do prve svetovne vojne združeval neporočene kamniške fante.¹⁰

Društva so v veliki meri prevzela tudi skrb za revnejše oziroma za someščane v stiski, kar je članom dvigalo družbeni ugled: *»Kolo jugoslovanskih sester v Kamniku je obdarilo za božič 36 najrevnejših učenk z vrbnimi oblačili, obutvijo in perilom ter pecivom in sadjem v vrednosti čez 2000 Din.»*¹¹ Manj pa se je vedelo za podporo nezakonskim materam. Te matere sicer niso bile spoštovane, vendar so v času med obema vojnama ob porodu dobile posebno podporo iz ustanove Andreja Volkarja: *»Župan poroča, da je v Pragi dne 10. maja 1930 preminul dr. Andrej Volkar, dobrotnik kamniške občine, ki je še v življenju podal občini ustanovo za podporo revnim porodnicam. Ta ustanova znaša sedaj že z nabranimi obrestmi 8.000 Din.»*¹²

Zelo pomembno vlogo pri združevanju meščanov, hkrati pa pri njihovem ločevanju, je imel šport. S tem so bili opredeljeni tudi kamniški lovci: lov je bil namreč vedno namenjen eliti. Poleg tega je že sam pojem prostega časa, ki so ga lahko namenjali razvedrilu, nakazoval premožnejši sloj in duha nove dobe, ki si je v Kamniku počasi utiral pot. Inteligenca je prosti čas izkoristila za telesno aktivnost in s tem za duševno sprostitev, purgarji pa so počili med delom, da so si nabrali novih moči. Ko je Slovensko planinsko društvo leta 1909 slovesno odprlo kočo v Kamniški Bi-

strici, sta, kot je zapisal dopisnik Slovenskega naroda, iz Kamnika prišli le »dve osebi, a vsi drugi Kamničanje so s podružničnim odborom vred ostali doma za pečjo«. ¹³ Stari purgarji si namreč niso privoščili niti tega, da bi hodili na sprehode. »Kamniške Žale so ble idealne za kratek meščanski sprehod: purgarji so imel izgovor, če so šli gor, da grejo zalivat – so vzel s sabo kanglico, zraven so se pa sprehodil. Pred vojno gotovo niti polovica kamniških purgarjev ni bla niti na Starmu gradu.«

Pred zgraditvijo Titanovih zapornic na Bistrici in pozneje mestnega kopališča so se kamniški meščani hodili kopat v Nevljico. Prostor, kjer so se kopal moški, so imenovali »Športni klub«.

Kopalci v »Športnem klubu« v Nevljici pred 1. svetovno vojno; Zikova Kronika Kamnika in kamniškega okraja I, 1914 – 1933, danes brani Kulturni center Kamnik

Pomembno razvedrilo, ki je razgibalo stari purgarski Kamnik, pa je bilo kopanje. Medtem ko je bilo kopanje v Kurhausu do prve svetovne vojne dostopno le premožnejšim, so se meščani večinoma hodili kopat za Nevljico. Tam sta bili kopališči za moške in ženske ločeni: ženskam je bil namenjen »Babji tonf«, ¹⁴ moškim pa »Športni klub«. ¹⁵ Kopališči sta bili blizu skupaj in »tastar Kajtan«, ki je dolgo edini v Kamniku znal hrbtno plavati in »se mu je sam popak iz vode vidu«, je hodil svoje otroke učiti plavat v »Babji tonf«. Za najdrznejše pa je bila tako ali tako Bistrica, posebno tam pri Titanovih zapornicah.

Predmestja so imela precej živahnejše ulično življenje kot mestno središče, v nekaterih pogledih pa je bila mestu zelo po-

Po tradiciji so se ženske nekaj let po 1. svetovni vojni še kopale ločeno od moških, in sicer v »Babjem tonfu«.

Kamničanke v »Babjem tonfu« okrog leta 1923; Angela Vremšak, Kamnik

dobna Šutna. Družbene odnose, ki so v razmerju do sosedov na nek način še ohranjali spomin na purgarski Kamnik, nakazuje tudi pogostnost hišnih, vulgo imen: Status animarum še proti koncu 19. stoletja v samem mestu navaja vulgo imena, kot na primer Mejač za hišo, kjer je bila tedaj že gostilna Kenda,¹⁶ Cenk, Debeuc, Jama-birt, Lončar, Svečar, Rimar, Glažar, Barantauka, Pri mlinarčku itn., za Šutno pa na primer Glažar, Sailer, Slamnikar in druga. Tudi na Šutni, v nasprotju s predmestji, pa vse hiše niso imele več ohranjenih hišnih imen.¹⁷

»Boljša gospoda«, ki se je v 19. stoletju naseljevala tudi na Šutni, je imela namreč enake vedenjske vzorce in vrednote kot gospoda v mestu. Razložek je bil le v tem, da je bilo na Šutni več purgarjev, ki so ohranjali vzdušje in odnose starega purgarskega Kamnika. Med njimi je bilo še veliko neformalnih stikov in obiskovanja. Nekateri so še »hodili v vas«: *»Pepe je biv za drušno. Pa j pərpudvov od patrov pa od gospodov – še lumpal so. Enkrət sta s patrom Ačkotom¹⁸ cev dan pila. Pol je mogu met pa patər Ačko šmarənce. Je blo čist vse narobe, tud za oltar ni vedu, kje je. – Pepe je biv u mežnarij. Na Šutni so se dogajale tud ene stvari – krsti, poroke. Je Pepe reku: 'Je bla poroka taka bogata, so pa kər po francosk šli.' Je prec povedat pəršu. Gospod je dobiv tist, no ... kəšən gospod je pa tud biv tolk, je poroču, pa j reku: 'Pa mežnar je tud zravan biv.'«*

Uličnega življenja na Šutni se niso udeleževali vsi enako. V tem predmestju je bilo namreč ob koncu 19. stoletja že precej

uglednih intelektualnih družin, katerih člani niso posedali na ulici. Kljub temu je bilo na Šutni pred drugo svetovno vojno poleti na ulični strani zunaj veliko klopi, na katerih so proti večeru posedali ljudje in se pomenili o tem in onem. *»To je blo use zunej.«* Poleg klopi so imeli na pločnikih oleandre. Pred hišo pasarja in pozlartarja Peterlina je bila stalno kamnita klop, kjer so se tudi otroci radi igrali. Na teh klopeh so posedali predvsem purgarji, nekateri pa so si v ta namen prinesli na ulico kar navaden stol: mežnar in čevljar Štefula – »tastar Štefula« – je v odmorih prišel posedet na »štokerle«, ki si ga je prinesel na ulico, in si prižgal svojo dolgo pipo. Jožko Stele, garderober Narodne čitalnice, je »vedno« sedel na ulici, opazoval in ogovarjal mimoidoče.

Vloga družbenih odnosov je bila vidna tudi v tem, komu so tisti, ki so klali prašiča, nesli koline. V mestu so kmetje – purgarji – od nekaterih sosedov, tudi gostilničarjev, dobivali pomije; iz bogatejših hiš so jih prinesle služkinje. Tem sosedom so vedno, ko so klali, dali koline, sicer pa so koline nesli živinozdravniku – »tirarctu«. V Novem trgu so koline dali živinozdravniku, sosedom pa kot izmenjavo, saj so jim ti naslednjič vrnil. V predmestjih, kot je bilo Perovo, so koline dali župniku in sosedom.

Podobno ulično življenje kot Šutna je imel Graben; tam se ga je udeleževala večina prebivalcev, saj gospode na Grabnu skoraj ni bilo. Ljudje so se dobro poznali med seboj, strankarska pripadnost pa tu ni bila tako pomembna kot v uglednejših družinah v mestu. Medtem ko so možje ob večerih radi odšli v gostilno, so ženske z zgornjega dela Grabna sedele skupaj na klopi pri kapelici; v spodnjem delu Grabna, kjer je bil na zahodni strani ob Kecljevi oziroma Meglerjevi pristavi »cvingar«, zid, so ob nedeljah in prazničnih dneh tja prinesli klopi in opazovali mimoidoče.

Na Grabnu je bilo veliko vesele družčine v gostilnah. Posebno živahno je bilo pri Čehu Neřimi, predvsem poleti, ko je bilo tam v hiši tudi po dvajset ljudi. *»Orkaduš, so bli muzikanti. Tastar Neřima, Korl, visok oficijal na Pulferfabærk, je na štengab sædu pa s palco takt tovku, tadrug so pa – šterje so violino špilal, edæn je pa na kitaro nabijov. To so zvečer tku špilal, de so ble use urata udprte.«*

Grabenčani, posebno ženske, so tudi sicer precej časa preživeli skupaj in pomagali drug drugemu. *»Niso tolk skæp delal, dobi-val so se. In niso se kregal ljudje med sabo.«* Tudi s tem, kje so bili otroci, si niso delali posebnih skrbi: *»Če sæm biv pær Holcarjæ, sæm biv kokær domač otrok.«* Ko je zvonilo poldne, pa so otroci vedeli,

da je treba domov jest, prav tako zvečer, ko je na Žalah zvonilo k svetemu Florjanu ali avemarijo. To zvonjenje so upoštevali otroci iz vsega mesta.

V nečem pa so bili Grabenčani zelo natančni: ceste jim ni čistil mestni delavec, temveč so jo sami. Točno so vedeli, do kod sega v tem pogledu področje posamične hiše: *»Lastnina Grabenčanov se je ločila med sabo sam po kojnskih figab. 'Do tla so moje, tam so pa vaše.' U vež za vratam je stala smetišanca z metlo. K se je kojn pudelov, je mama šla vñ, če je blo to u našmo rajon. Bobne-dej de bi šu ke, k je blo Rebarnikov.»* Posebno opravilo so imeli na Grabnu spomladi, ko so, preden so nasuli na cesto nov »šoder«, postrgali plast bistriškega kamna in kojnskih fig, ki se je nabrala čez zimo. *»Tkrat so v biš nebal delat. Oče in vajenc sta šla vñ in kupe zvozila na vrt. Zato mamu pa tko fajn zemlo.»* Tudi pri tem opravilu so natanko upoštevali posamične »rajone«.

Od teh medsebojnih odnosov, ki so vsebovali največ značilnosti starih purgarjev, se je ločeval kmečki Novi trg. S kmetijo zaposleni Novotržani so imeli – razen starejših – manj časa za stike s sosedi; ker kmetije niso bile velike, tudi ni bilo takšne medsebojne pomoči pri delu, čeprav so si včasih pomagali. Večinoma so delo

Zaradi stanovanjske stiske je pogosto živelo več družin v eni hiši, vendar so se večinoma dobro razumeli.

Pri Spodnjem Plabutu v Novem trgu pred 2. svetovno vojno; Helena Mušič, Kamnik

opravili s posli, včasih so šli po pomoč v mestni »špital« – v »revno hišo«, več stikov je bilo tudi med lastniki hiš in podnajemniki, sosedje pa so se srečevali pri opravilih, ki so jim bila skupna, na primer ženske pri pranju perila.

Moški so se zbirali tudi v gostilnah, navadno Pri Amerikancu v Novem trgu. Določene gostilne oziroma restavracije v mestu, predvsem gostilna Kenda in kavarna, tudi premožnejšim Novotržanom niso bile dostopne: *»Kaj nej bi se pa s tisto gospodo pogovarjov?«* Smeli pa so iti v Debevčevo gostilno, ki je slovela kot zelo dobra. Tako kot revnejši sloji v mestu so namreč tudi kmetje ali delavci iz predmestij ločevanje posamičnih slojev v družabnem življenju sprejemali kot samoumevno: *»To je blo znan in smo se kolkar tolk tega tud dəržal.«*

V mestu in v predmestjih so se srečevali ob pranju perila. V Novem trgu so prali v potočku, ki je bil napeljan v bakren kotel; bakrene kotle so sicer uporabljali za kuhanje mizarskega kleja.

Ob perilnikih v Novem trgu pred 2. svetovno vojno; Peter Rosec, Kamnik

Na Perovem, ki je sodilo v nova predmestja, priključena sredi 19. stoletja, oziroma med »predkraje«, so še pred drugo svetovno vojno veljale nekoliko drugačne norme kot v Novem trgu. Vaški značaj Perovega se je – za razloček od starih kamniških predmestij – izražal v tem, da je bilo zahajanje v gostilne zelo negativno vrednoteno. Gostilna na Perovem je zato veljala kot gostilna za pijance in ni bila središče družabnega življenja. Ljudje so se srečevali deloma ob delu, sicer pa je bila zelo živa navada, da so »hodili v

Purgarji so »hodili v vas«, gospoda se je obiskovala po protokolu, za vse pa so precejšnje veljavo ohranjale določenemu stanu primerne gostilne, posebno za ljudi iz srednjega sloja.

Na vrtu pred Vivodovo gostilno pred 2. svetovno vojno; Milena Vivoda, Kamnik

vas«, in sicer predvsem starejši vaščani. *»Na Perovam je blo takrat še tko, da so še v vas hodil. Je pāršu, kedar je blo – ne zvečer, ampak čez dan, opoldne. Sej niso tko delal, se niso tko gnal, k se zdeje use žene. Pa kako so bli gardi, kako niso mel nobene higiene, da vam rečam – jes bi ga vøn zagnala! Je sedu, je imu nogé narazen, vmes je pa pljuvav.«*

Manj medsebojnih stikov te vrste so imeli delavci na obrobju, na primer na Žalah, prav tako niso imeli časa za družabnost tisti stanovalci v mestu, ki so si služili kruh kot ddnarji, posebno ženske. Med najrevnejšimi ob sporih tudi ni bilo nobene uglaženosti v medsebojnih odnosih. To so najbolj čutili stanovalci mestne siromašnice, ki so bili prisiljeni živeti skupaj. Posebno radi so nagajali tistemu mestnemu policaju, ki mu je občina odredila stanovanje v siromašnici. Sem so sodili na primer prerezana vrv, na kateri se je sušilo perilo, smodnik, posut na deski v stranišču, ipd., včasih pa je kdo svoj namen dosegel že samo z grdim obnašanjem: *»Eniga dne je Binter P. Amalijo k svojemu oknu klical, in ko se je Amalija proti Petru pogledala je Peter njej zijala pokazal. To Binter Peter ravna iz same budobije proti bišniku Fritz-u.«*¹⁹ Ti ljudje so imeli sicer največ časa, vendar njihov čas družbeno ni bil cenjen.

Sosedske spore, ki so nastali bodisi zaradi »kazanja zijal«, »kuretine« na sosedovem dvorišču, zaradi namerno narejene luknje v »cvingarju«, skozi katero je tekla gnojnica z enega na drugo

dvorišče,²⁰ ali iz drugih razlogov, je reševalo mestno županstvo. To je imelo za ogledne na terenu posebno komisijo. Če ovadeni ni upošteval odloka županstva, je to ukrepalo samo, ovadeni pa je plačal globo.²¹ Problem je bilo tudi žaljenje časti. Ko je na pobudo Deželnega odbora kranjskega v Kamniku deloval občinski posredovalni urad, mu je sodišče v času od 10. maja 1912 do 31. decembra 1913 odstopilo 37 tožb zaradi žaljenja časti, tri pa so mu stranke neposredno priglasile, od tega dve v zasebnih pravnih sporih. Občinski posredovalni urad je v tem času dosegel samo 13 poravnjav.²²

Mestno županstvo je imelo pri odnosih med meščani vendarle zelo pomembno vlogo, in sicer pri vseh slojih. V osemdesetih letih 19. stoletja so o tej moči prepričali tudi aristokracijo. Isabela pl. Frank je na primer pred svojo hišo naredila smrekovo ograjo; ob njej je želela nasaditi zelenje, »*ki naj bi se ovijalo po smrekovih gavgah*«. ²³ Županstvo je menilo, da bi to popačilo ulico, in doseglo, da se je delo ustavilo.²⁴

Meščani so imeli veliko moč pri odločitvah svojih sosedov; nanje so vplivali s tem, da niso dali soglasja k spremembam, ki so si jih ti želeli. Lastnik elitne restavracije Kenda na primer zaradi nasprotovanja sosedov ni smel nadzidati svoje hiše za eno nadstropje, kot je želel. Ker mu gospodarski prostori, ki jih je imel na pristavi v Žebljarski ulici, niso več zadoščali, si je moral v ta namen pridobiti ustrezne prostore še v eni od bližnjih hiš, prostorskih zmogljivosti svoje restavracije pa ni mogel povečati.

Posebni odnosi v mestu pa so nastajali zaradi splošnega tehničnega napredka. Prvi avto v mestu leta 1904, avto kneza Windischgrätza, še ni pomenil uvajanja avtomobilizma. To je prinesel šele avtobus, ki je zaznamoval dvajseta leta. »*Avtobus je imu domačin z Rov – Peregrin. Ko je dobiv avto, je reku: 'Poglejte ga, kako je lep – sej je kokar salon.'* In dvakrat na dan je šu u Lublano.« Avtobus pa ni prevažal samo ljudi, temveč je pripeljal tudi kaj iz Ljubljane ali kaj uredil – meščanom je kaj prinesel iz trgovine, šel zamenjat čevlje ipd. »*Je biv kokar en potouv.*«

Peregrin Rode je prišel z avtobusom iskat tudi nekatera meščanska dekleta, ko so šla na ples v večernih oblekah. »*Ceste so ble blatne, medve sva imele pa lepe toalete – čevlje s tako peto pa kiklo do tav. Je kar z avtobusom paršu, da sva se pelale.*« Mestni otroci so avtobus, ki je peljal iz Ljubljane, pogosto pričakali pri Rodetu na Zapricah »*in če je biv šofer tko k se spodob,*« jih je zapeljal do Grabna. Avto je bil takrat izrazit statusni simbol, saj so imeli

avtomobile le tovarnarji, bogati trgovci in dentist Stuzzi; z njim so Kamničani spoznali, kaj je »moto-skjöring«,²⁵ ko je s svojim avtom vlekel sankake po kamniški okolici.

OMIKANOST IN DRUŽBENE NORME

Meščani pa se niso srečevali in združevali samo po načelu »svoji k svojim«, temveč je precejšen del njihovih stikov pomenilo medsebojno srečevanje ljudi različnih socialnih slojev, purgarjev in nepurgarjev, tradicionalno usmerjenih in razgledanih meščanov, ljudi različnih prepričanj, meščanov in ljudi iz predmestij, prav tako tudi ljudi različnih političnih usmerjenosti. Precejšen del njihovih stikov je bil poslovne narave. Le redki meščani so delali razločke med poslovnimi stiki in vsakdanjimi odnosi na ulici: *»V lokal so bli þarjazæn, k smo k njim þæršli kupvæt, na cest so bli þa visok.«*

Na splošno je v mestu veljalo razločevanje med »mestnimi« in drugimi, čeprav so tudi ti »drugi« živeli v mestu. »Mestni« v tem primeru je pomenilo pripadnost »boljšim meščanom«.

Razločke, ki so jih zaznavali ljudje med seboj, so upoštevali v medsebojnih stikih, v nazivanju, pozdravljanju in v obnašanju nasploh. Vedelo se je, katere so »*tafine gospe*« in »*tanarbäl nobäl kamänški gospodje*«, vedelo se je, da se duhovnika imenuje »častiti« – »*Častitega sem videla*.« – in da se sestram usmiljenkam reče »častita«, učiteljicam »gospodična«, Josipu Janežiču na Perovem »graščak«, in ko je šla Finkova gospa iz svoje vile skozi Novi trg na tenis, ni nihče rekel drugače kot: »*Milostljiva gre*.« Intelektualne poklice, prav posebno pa poklice učiteljev in profesorjev, so zelo spoštovali, temu ustrezen pa je bil tudi odnos do šole. »*So resæn jemäl*.«

Odnose med meščani je zelo zgovorno razkrivalo pozdravljanje. »Stari Kamničani«, »purgarji«, so se pozdravljali z »dober dan«, pozdravi kot »dober dan« in »dober dan Bog dej« oziroma samo »Bog dej« pa so se do druge svetovne vojne obdržali v predmestjih kot edini pozdravi. Pozdravljanje s »sluga pokorni«, značilno za omikane ljudi v mestu, je bilo v času med obema vojnama že nekoliko zastarelo. Pogostost takega pozdravljanja, ki ga je pri moških vedno spremljalo snemanje pokrival, je bila vidna tudi v tem, da je marsikdo, ko je srečal pomembnejšega, rekel samo še »sluga« in se odkril.

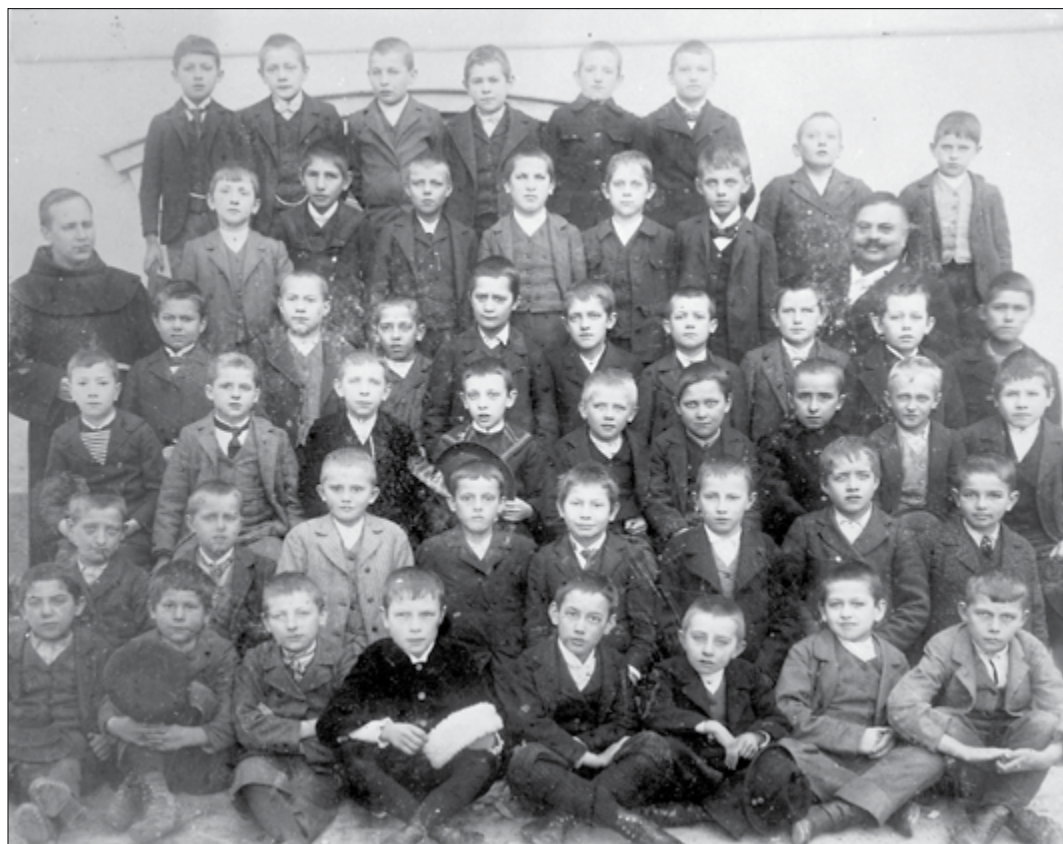
Različnost v pozdravljanju je prišla v veljavo s tem, ko so meščani v svoje tradicionalne vzorce obnašanja vnašali oblike, značilne za ugledne prišleke v mestu, do prve svetovne vojne pa je zaradi navzočnosti nemškega jezika izražala tudi nacionalno opredeljenost oziroma osveščenost. V času med obema vojnama, ko je za izraz vljudnosti veljal pozdrav »klanjam se«, je tisti, ki je uglednega meščana ali meščanko pozdravil samo z »dober dan«, veljal za manj olikanega.

Otroke iz »boljših« družin so omikanosti naučili doma, marsikdo pa je bil te vzgoje deležen šele v šoli, pogosto tudi s palico.

Razred deške šole v Kamniku s katebetom in nadičiteljem Tramtetom okrog leta 1905; Pepca Kramar, Kamnik

Vljudnostnega pozdrava, ki je izražal spoštovanje, »klanjam se«, so otroke naučili v šoli. »*In nam to ni blo nač težko, nač.*« Z besedami »klanjam se« so nekateri zelo omikani meščani redno pozdravljali tudi ljudi, ki so bili nižje na družbeni lestvici. »*To so bli taki boljšib meščanov.*«

V omikanosti je k razločevanju med tradicionalno usmerjenimi purgarji in sodobnimi meščani sodila uporaba pogovornega jezika. Pogovorni jezik starih purgarjev se je namreč od narečja

okoličanov ločeval le po deležu nemških prevzetih besed, medtem ko je bilo švapanje,²⁶ značilno za okolico, značilno tudi zanje: »*Stare Kamənčanke so na v govorle – sām šva, sām devova.*« Po prvi svetovni vojni je bilo za meščanke takšno govorjenje že zelo redko in je označevalo izrazito purgarsko naravnost. »*Tud če je služkinja na nov k biš pəršla, se je počas navadla.*« Narečje v tej obliki je bilo še ohranjeno v »predkrajih« in v kmečkem Novem trgu: »*Navadni ldje so mel domačo govarico.*«

Uporaba nemškega jezika je bila značilna za določene družine, predvsem aristokratske in uradniške, v 19. stoletju deloma tudi pri tovarnarjih. Povezanost nemškega jezika z aristokracijo je povzročala, da je ta tudi pri srednjem sloju označeval razgledanost, ne le nemški jezik, temveč tudi iz nemščine prevzete besede. Tako je »*frojlanj Pepi pərnesla en gešenk*«²⁷ ipd. Čeprav je občinski odbor na svoji seji 7. avgusta leta 1880 sklenil, da bo v občinskem uradovanju v veljavi slovenski jezik,²⁸ so posamezniki nemščino uporabljali še pozneje, in sicer kot izraz moči. Leta 1885 je na primer Marija Windschnurrer naznanila razgrajanje Franca Hostnika in neustrezno obnašanje policajev: »*Tako sem slišala, da je policaj Hostniku rekel Halten Sie Ihr Maul,*²⁹ *na kar je Hostnik rekel Ich habe keinen Maul.*³⁰ *Potem so se še nekaj pričkali pa nisem slišala*

Učitelje so pri vzgoji vodile družbene norme, značilne za meščane, zato so bili deležni ustreznega spoštovanja.

Kamniški učitelji s trgovcem Cevcem leta 1910; dr. Niko Sadnikar, Kamnik

*kaj da so govorili.*³¹ Določene nemške ali pogovornemu jeziku prilagojene iz nemščine prevzete besede so radi uporabljali tudi bivši avstro-ogrski vojaki in tisti, ki so bili kot pomočniki v »fremdu«³² v nemško govorečih deželah.

Preklinjanje je bilo obsojano in kaznovano. »*Mihael Škrabar bil je zaradi razgrajanja že velikokrat zapert, omenim še to, ko sva aretovaniga v zapor peljala, je med potjo klel, ter reku prokleti Bog, porka Madona. To se naznani mestnemu županstvu. – Kollman.*«³³

Kamničani so na splošno veljali za manj pobožne, čeprav so preklinjanje zelo obsojali: »*Ni blo velik dubovnikov iz Kamanka. Kamničan niso bli pobožan, ker jim je dobər šlo. Sej niso u cerku budil. So imel bəl gustilne pa tako reč.*« Meščan, ki je vsak dan hodil k maši, si je hitro pridobil kakšen vzdevek, kot na primer »Verna duša«. Cerkev je bila pomembnejša v bolj kmečkem Novem trgu, predvsem pa na Perovem, tako kot pri meščanih pa je imela manjšo težo na bolj delavskem »Šutenpohu«.

Veliko večjo veljavo kot župnijska cerkev na Šutni je imel pri meščanih samostan: povezanost s samostanom je pomenila sprejemanje katoliškega nauka, ki je bil družbeno priznan, in izmiškanje avtoriteti Cerkve. »Boljši meščani«, tisti, ki so hodili v cerkev, so hodili k »polenajsti«, »gosposki« maši, ki je hkrati izražala višji

Družbene norme v nekaterih pogledih niso bile za vse enake; za priseljence s podeželja je kopanje še dolgo veljalo za nedostojno.

Kamniško mestno kopališče in teniško igrišče pred 2. svetovno vojno; arhiv Turističnega društva Kamnik/

Svetovljanski meščani se niso podrejali purgarskim merilom, ki so izlete in sprehode ocenjevala kot zapravljanje časa.

Družčina z Maksom Gasparijem v ospredju na poti v Kamniško Bistrico okrog leta 1905; dr. Niko Sadnikar, Kamnik

družbeni status. Tudi tisti meščani, ki cerkve niso obiskovali, so jo vsaj materialno podpirali. Nihče namreč ni mogel imeti ugleda, če ni spoštoval nekih splošnih družbenih norm.

Splošno sta bila cenjena delo in varčevanje, v šoli pa so vse otroke navajali k skromnosti, tudi tiste, ki so izhajali iz najuglednejših družin. Razsipnost, marsikje izraz pripadnosti višjemu družbenemu sloju, v Kamniku ni bila cenjena. V šoli so morali tako tudi otroci premožnejših staršev zvezke in knjige zavijati v časopisni papir.

Ne le premoženje in varčnost, tudi čast je v mestni skupnosti veliko pomenila, tako za premožne kot za revnejše, izražala pa se

je na več ravneh. Zelo pomembno je bilo, izpolniti dano obljubo ali ostati zvest določenim načelom.

»Včasoh je beseda od človeka kej velala!« To je prihajalo do izraza tako v zasebnosti kot v javnosti, na primer ob strankarskih razhajanjih. »K so ble volitve, pride kočija pa kanonik iz Šutne. Pa prav: 'Gospod Slabajna, majnka nam par glasov, boste še vi za nas volil.' Ata je pa reku: 'Jes sam Samcu obhubu, da bom napredno stranko volu, ne klerikalce.' Oče je po starom vzgajov, tko pošten, da nam je blo včas prov v škodo.«³⁴

Prav zvestoba pa je ustvarjala konflikte, ki navadno navzven niso bili vidni. »K smo zvečer molil roženkranc, smo pār postal klečal pa mama z nam. Oče ni molu. Pred svojmo tabernaklam je sedu pa pomagov, če nismo znal naprej. Tabernakal smo tist omar rekəl, k se je na obe strani odperala, not je imu pa oče orodje za zobe popravlat.« O konfliktih, ki jih je porajala nezvestoba partnerju, se je še manj govorilo, hkrati pa nezvestoba, predvsem

nezvestoba mož, v očeh liberalcev ni bila razlog za zmanjšanje družbenega ugleda.

Popolno ustrezanje družbenim normam, ki so vključevale stanu primerno obnašanje, odgovornost za skupno blaginjo, ob strankarskih nasprotjih pa tudi zvestobo strankarskim načelom, je družba nagrajevala z ustreznim ugledom. Neuradni častni naziv, ki si ga je pridobil nekdo s svojim javnim delovanjem, je bil, da je »zaslužen«. Takšen sloves so si lahko pridobili le bogatejši meščani, tisti, ki jim je bila odprta pot do pomembnih družbenih funkcij, ta sloves pa se je lahko primerjal z bogastvom. Ugleda so bili deležni tudi tisti, ki so za izvajanje tega reda skrbeli. »*Naš ata je biv tko plemenit. Ko je gospod /... / zvedu, da je naš ata umaru, je na cest dol pokleknu pa je reku: 'Za gospoda Žagarja bom pa kar tle molu.'*«

Čeprav so se meščani zelo dobro poznali med seboj in čeprav »*so bili vsi kot ena velika družina*«, so bila med njimi vendarle razhajanja. In takrat, ko so meščani občutili nesrečo in nemoč, večasih tudi nesrečo drugega, so se spomnili resnice, ki je veljala v mestu: »*Veste, vsak človek ma svoj križ. Če ga lóži skrije, ga pa teži nos.*«

SOOČANJE Z DRUGAČNOSTJO

Svojo kulturo so Kamničani doživljali kot več vredno v odnosu do številnih okoličanov, ki so prihajali v mesto nakupovat, prodajat, ponujat svoje delovne usluge, merili pa so se tudi s tistimi, ki so v mesto zahajali na obisk, na oddih ali pa v cerkev in na prireditve. Navzven je bila drugačnost najbolj prepoznavna v oblačenju in v vedenju – »*Bal cagov so se obnašal.*« Marsikaterega hribovca je namreč očaralo že samo lepo, urejeno mesto.

Okoličani so v mesto sicer prihajali **PO OPRAVKIH**, vendar so le redki nosili kaj prodajat po hišah, na primer jajca in maslo, nekateri pa so hodili prodajat ob torkih na trg – od leta 1932, ko je bila tudi sobota priznana kot tržni dan, tudi ob sobotah.³⁵ To so bila srečanja meščanov z okoličani, združeval pa jih je tržni interes. Čeprav je bilo v času med obema vojnama v oblačenju že manj razločkov, se je vendar dobro videlo, kdo je s kmetov: »*En pečat pa le ma na seb – sej ne more skrit. Obnašajne je čist dargačan.*«

Včasih so okoličani prišli v cerkev, predvsem k frančiškonom, vaščani Podgorja in Volčjega Potoka, ki so spadali v kam-

niško župnijo, pa so hodili na Šutno. Tudi frančiškanski fratri so daleč po okolici pobirali darove za samostan, vasi, ki so spadale v kamniško župnijo, pa so bile župniku dolžne dajati »bero«. Otroci iz teh vasi so hodili v Kamnik v šolo in starši so Kamnik bolj poznali. Razen v zimskih mesecih so ti otroci hodili v šolo bos, zato so imeli do Kamnika že umazane noge, tisti iz Volčjega Potoka pa zaradi ostrega kamenja velikokrat obtolčene do krvi. Kamničani so obsojali učitelja, ki je te otroke tepel zato, ker so imeli umazane noge.

S podeželani so se Kamničani sicer najpogosteje srečevali zaradi rednih mesečnih sejmov – *»k je biv tavelk smən«*. Na ta dan je bilo mesto polno »štantov«: *»Təkrət so imel štorcnarjə zunej štan-te in vəs štof je šu na police.«* Na Šutni *»so pa ženske kər na vrečab čepele«*. Ti sejmi so bili prazniki ne samo za tiste meščane, ki so imeli na semanji dan večji promet, temveč tudi za otroke: takrat ni bilo pouka, ker je bil prostor pred šolo glavni sejmski prostor, sicer pa so se otroci smukali okrog stojnic. *»Otroc smo rekəl: 'Pej-mo gledat, pa bomo kej prosil'«*. Gostilničarji pa so otroke takrat pogosto dali v vrtec, čeprav tja sicer niso hodili, saj so imeli ta dan celo kljub posebej najetim »pedentarcam« dovolj dela. Ponekod so se s posebnimi močmi okrepili tudi v trgovinah.

Kamnik je bil na semanje dni prostor za trgovanje podeželanov, kupovali pa so tudi Kamničani. Ugledni meščani niso preveč zaupali blagu na »štantih«: *»Mama ni pustila kupvət na štantib. Je*

Sejmi niso imeli samo gospodarskega pomena, temveč so nudili tudi največjo možnost soočanja z drugačnostjo.

Sejem v Kamniku okrog leta 1900; foto J. N. Sadnikar; dr. Niko Sadnikar, Kamnik

zmer služkinji dala dnar pa j rekla: 'Kupte jim pør Lectarju. Vem, da j tøm čistó, sveže, da j to vse dobør. Tøm jim kupte meden krub.' Medve s sestro sva pa botle met tiste pajacke, k so bli pisan – s tistøm gor. – Služkinja nama je pør Lectarju kupila meden krub, pajacke nama je pa iz svojga dnarja kupila na štantøb.«

Tisti, ki so prišli v mesto, so na sejmski dan opravili tudi marsikaj drugega: pri železnem mostu je nekdo ruval gnile zobe; v času med obema vojnama je bil to usmiljeni brat iz Konventa usmiljenih bratov, ki je domoval v nekdanjem Kurhausu. *»Je mama rekla: 'Dons bojo pa spet Thincå pøršl, da jøm bo zube ruvav.'«* Poskrbljeno je bilo tudi za zabavo, ne le z glumači, temveč tudi v gostilnah.

Tudi sami živinski sejmi, ki so bili vsak drugi torek v mesecu, so omogočali stik z drugačnostjo, čeprav je bil od leta 1881 prostor za živinske sejme ločen od mesta.³⁶ Prebivalci Podgore so opazovali, kako so prekupčevalci z živino, ki so na poti s Štajerske počivali, živino mučili, da so jo ponovno spravili na pot – kako so ji zvijali repe, jo spravljali pokonci z ognjem ipd. Za proteste stanovalcev Podgore se niso zmenili, saj so videli, da so to meščani brez posebne moči.

Kadar so okoličani v mestu prodajali ali nakupovali, so se radi zadržali v gostilnah, posebno tisti, ki so imeli tam tudi vozove in konje.³⁷ Furmanske gostilne so največ živele od teh gostov. Marsikdo je potem, da se je doma odkupil za popivanje v gostilni, pri peku nakupil belega kruha in žemljic: *»Domov je pørnesu belo štruco za odpustek pa žemlje za otroke. To je biv višek dobrete.«* Nekateri pa si niso privoščili v gostilni ničesar, temveč so si pri peku kupili le bel kruh: *»Pa je kør u lokal jedu. V enmu žepu je imu krub, v drugmu pa klobaso, k jo je od doma pørnesu, pa je kør u trgovin rezav stran, kør stoje. Krub je biv tle bolš kot doma.«* Tisti, ki so imeli še manj denarja, so si v gostilni kupili pol pivske steklenice »brenšpirta«, na »štèrni« do vrha dotočili vodo in mešanico popili. *»Pa je biv Thinc zadovolån, sam da je biv pjen!«*

S furmani, posebno s tistimi iz Tuhinja, so se Kamničani srečevali tudi sicer, ne le ob semanjih dneh. Njihovo drugačnost so spoznavali na več ravneh, nekateri bolj v vedenju, drugi v njihovi tradicionalnosti, tretji v noši: *»Pozim so imel čez glavo take posebne kape, k so imele lukne sam za oči, čez so imel pa še klobuk.«* Vozili so po dva ali štirje, da so pripravili čez klance. Iz Kamnika so vozili »fasøngo«. Pozimi so vozili s sanmi: *»Nekter so pa kør na snivånkøb stal pa fural tist les dol.«* Ti furmani iz Kamnika niso prinašali le

živil, temveč tudi vesti o novostih. Navadno so se ustavljali v Debevčevi gostilni. *»Pa kako j blo becən, k smo pār nās dobil elektriko. Kako so Thinci pibal tisto žarəncō, da b luč ugasnila, pa jo niso mogəl. Mama je pa pāršla, pa j sam 'pk' nardila, pa j luč ugasnila. Kako so debev gledal.«*

V Kamnik so prihajali nekateri obrtniki od drugod, na primer piskrovezi, brusači nožev, in nekateri potujoči trgovci, predvsem Dalmatinci, največ pa okoličani, ki so hodili cepit drva, kuhat žganje itn. V mlin na Perovem so kmetje prinašali žito iz okolice, tudi iz Palovč, in sicer v mehovih iz ovčje kože. Palovčani pa so spomladi v velikih jerbasih na glavi v Kamnik nosili češnje. Drugačnosti teh podeželanov so se meščani zelo zavedali, vendar jih ni ogrožala v njihovem samozavedanju, prav tako kot jih v tem pogledu niso vznemirjali obiski beračev, v času med obema vojnama pa še brezposelnih: če so brezposelnega prenočili, jim je moral izročiti le vžigalice in samokres.

Kamničani so se znali otresti tudi lajnarjev, ki so lajnali po kamniških ulicah in si tako prislužili kakšen vinar. *»Jako slabo vpliva na letoviščarje prosjačenje s takozvanimi lajnami, ki že včasih v zgodnem jutru in potem ves dan usiljivo nadlegujejo letoviščarje z neprijetno glasbo. – Županstvu je na tem, da se naše mesto vedno bolj razvija in modernizira. /... / Radi tega prosi podp. žup. da bi c.k. okrajno glavarstvo izvolilo posredovati naj bi se naše mesto od sedaj prištevalo med zdravišča oziroma letovišča naše kronovine, ter enkrat za vselej prepovedalo lajnarjem po mestni občini in v bližnjem kopališču beračiti.«*³⁸ Okrajno glavarstvo je tako mestnemu županstvu leta 1906 dalo pravico, da je v času od 15. maja do 15. septembra lahko vsem lajnarjem odreklo godbeno dovoljenje.³⁹

Le berači so si včasih privoščili veliko več, kot bi sodilo k njihovemu družbenemu položaju. Kamničani so se zavedali, da njihova revščina ni vedno izraz nemoči. *»Tončičev Nande je piv precej, so ga berači na polovico obril, ker je imu brke. Pa je šu k doktor Žvoklju: 'Tožba bo, tožba bo.' Pa prav doktor Žvokelj: 'Če ti neb dol hodu, pa b tud tegá ne blo.' Sej noben ni mu dnarja, da b tako pravdo plačov.«*

Drugačen položaj kot okoličani, ki so v mestu iskali priložnostno delo, so imeli tisti, ki so bili pri meščanih tako ali drugače **ZAPOSLENI**. Razmerja med gospodarji in posli so bila individualna,⁴⁰ vendar so marsikdaj najbolj nazorno razkrivala razne vidike življenja kamniških meščanov, posebno ob konfliktih. Zaradi poslov so

Tako kot služinčad v mestu, so bili od meščanov odvisni korporacijski delavci, vendar so imeli s svetom meščanov zelo malo stikov.

Predsednik Meščanske korporacije, dr. Vidic, in korporacijski delavci v Stahovici pri spravlilu korporacijskih blodov; Aleš Koželj, Kamnik

tudi okoličani bolje poznali življenje meščanov: služkinja je najbolje vedela, kaj gospoda je, kaj kupuje in kako varčuje in zapravlja, kako se razumejo v hiši in kam radi zahajajo.

Korporacijski delavci pa so imeli drugačen položaj; z meščani, njihovimi družinami in z njihovim življenjem namreč niso imeli neposredne zveze, prav tako meščani niso poznali njihovih življenjskih razmer. Težaško delo korporacijskih delavcev so poznali le člani odbora Meščanske korporacije, včasih tudi njihove družine, ki so hodile v Stahovico ali pa na daljše bivanje v lovsko kočo na Kopiščih. Večina je te delavce videvala le takrat, ko so v mesto na upravništvo Meščanske korporacije prihajali po plačo. Ko so dobili denar, so šli na »likof«. Kamničani pa so se radi ponorčevali iz njihove poti domov. »K so šli domov, so šli skoz Graban, tam je blo pa še velik gostiln, da so na konc kar precej omagal. Včasob se jəb je pol kakšən furman usmilu, da jəb je zapelov do Strajn.« Likof je bil namreč največ, kar so si ti delavci lahko privoščili.

Medtem ko so imela ta srečevanja meščanov z okoličani večinoma ekonomsko ozadje, je mesto svojo pravo moč nad **PREMOŽNIMI PODEŽELANI** pokazalo na drugi ravni. Najpomembnejša priložnost za soočanje z okoličani je bila procesija Svetega reš-

njega telesa. Podeželani so občudovali vse – od petja – *»to je blo kultivirano petje«* – do vedenja meščanov, predvsem pa njihove obleke. Poseben pomen je imela mestna oblast v žaketih in cilindrih. To so občutili predvsem kmetje in obrtniki z območja Radomelj: Radomlje z okoliškimi vasmi so namreč sodile v kamniško župnijo.⁴¹ Na procesije so se premožnejši podeželani peljali s kolesjem, »prekom«,⁴² s seboj pa so imeli tudi bandera. *»Z banderi smo pokazal podložnost.«*

Manjvrednosti pa niso čutile samo »podložne« soseske kot celota, temveč tudi posamezniki, ki v Kamniku kljub premoženju niso nič pomenili. Bogati in podjetni mlinar Škrjanec, po katerem se imenuje naselje Škrjančevo pri Radomljah, je imel več let pred Kamnikom lastno električno energijo, vendar se v obleki ni smel kosati s kamniškimi meščani. *»Moj oče ni imev fraka,⁴³ čeprav je biv tko bogat. Ga ni sme v imet, ker je biv še zmeraj kmet.«* In bogati mlinar s Škrjančevega po procesiji – tako kot drugi okoličani in manj premožni meščani – v gostilnah ni smel v »ekstra sobo«.

Tak odnos so imeli Kamničani predvsem do tistega nekdanj povsem kmečkega območja, ki se je ekonomsko naglo razvijalo, torej predvsem do območja proti Domžalam. Ti kraji so jim hu-

S svetom »graščinskih«, v marsičem tako drugačnem od malega meščanskega sveta, so se neposredno soočali redki Kamničani.

Poroka pri Souvanovih v Volčjem Potoku okrog leta 1900; dr. Niko Sadnikar, Kamnik

dobno vračali: »Kamnik je od treh strani zaprt, samo na eno stran je odprt, da labko greš, od koder si prišev.«

Povsem drugače so meščani čutili do tistih prišlekov, ki so se s svojim poreklom in obzorjem lahko primerjali s Kamničani. Ta odnos je bil še prijaznejši, če so gostje v Kamnik hkrati »donašali« tudi denar, predvsem kot turisti. Navzočnost **LETOVIŠČARJEV**, »urlaubarjev«, v Kamniku pa je vplivala na to, da se je mesto bolj soočalo s svetom kot sicer: to ni bil le dohodek, temveč tudi širjenje obzorja. V Kamnik so prihajali »eminentni gostje«, nekateri znani kulturni delavci, tako slovenski kot tuji. Nekateri so redno letovali v Schneidovi oziroma v Rechbachovi graščini,⁴⁴ nekateri v Reboljevi graščini na Zduši, drugi v mestu, pred prvo svetovno vojno pa so najuglednejši gostje letovali v Prašnikarjevem kopaljšču in zdravilišču. Na navzočnost teh gostov so bili Kamničani ponosni. »Smo imel prima goste.« Ponosni so bili tudi na sledi, ki jih je Kamnik pustil v njihovem ustvarjanju. In vedelo se je, da je Oton Župančič pisal Veroniko Deseniško na vrtu Vivodove gostilne na Šutni, vedelo se je, kateri umetniki so se zbirali pri Sadnikarju

Ugledni letoviščarji so Kamničanom ponujali svojstveni stik s svetom.

Zagrebski škof z družbo v kamniškem Kurbausu okrog leta 1900; Franc Kemeswenger, Krumpendorf ob Vrbskem jezeru, Avstrija

in kakšna gospoda zahaja v Kurhaus. In tu in tam je spomin na to ohranil kakšen zakon ali pa samo otrok.

Ob nekaterih gostih so Kamničani spoznavali razmerja, ki so bila za Kamnik vsekakor nenavadna: znana zagrebška operna pevka Milka Ternina, ki je vsako leto prihajala za dva do tri mesece v Kamnik, letovala pa je v Sadnikarjevi vrtni hiši na Šutni, je dala na primer Debevčevemu hlapcu za prevoz v Velesovo pred drugo svetovno vojno 1000 dinarjev⁴⁵ napitnine. Kamničani so jo tako poznali po izredno visokih napitninah. »Ona je v *Metropolitén* pela. Je vsak let *paršla* s svojo *gezelšafsdame* pa z *dvem služkinjam*. Pa *niso nač same kubale* – vse so od *nas*⁴⁶ dobile tiste *punce*.« Za Kamničane je bilo nenavadno tudi to, da služkinji nista imeli nobenega pravega dela: ena je samo servirala prineseno hrano in dala poso-

Po 1. svetovni vojni so najuglednejši letoviščarji letovali v graščinah in v redkih vilah na obrobju mesta.

Sadnikarjeva vrtna hiša, kjer so letovali najeminentnejši gostje, leta 1934; dr. Demeter Sadnikar, Kamnik

do z mize, druga pa je pripravila sobo in postelje. V Sadnikarjevo vrtno hišo, prvotno predvideno za atelje slikarja Cudermana, so zaradi Milke Termina prihajali tudi drugi pomembni gostje – znani glasbeniki in celo konzuli.

Kamničani so spoznavali tudi nenavadne ljudi – Kozake, ki so skozi Kamnik jahali stoje, in druge. In dolgo so se spominjali, kako je bilo, ko so prvič videli »zamorca«: *»Enkrat je biv pa pār Debevc en zamorc. Smo vsi ke letel, da b ga vidal. Zamorca smo poznal sam iz katekizma. Smo ga vsak dan bodil gledat.«*

Nekaj pa je bilo ne le pri letoviščarjih, temveč pri obiskovalcih Kamnika nasploh zelo pomembno: po obleki in vedenju se ni smel delati boljšega, kot je bil v resnici. V nasprotnem primeru meščanov ne bi le denarno ogoljufal, temveč bi se čutili ponižane tudi zaradi tega, ker so imeli človeka iz nižjega stanu za sebi enakega. V času med obema vojnama, predvsem v tridesetih letih, so se dogajali tudi drugačni primeri, vendar so bili deležni obsodbe in policijskega posredovanja. Poročilo o tem, kako se je G. S. iz Ljubljane v gostilni Marije Vrhovnik na Šutni predstavil kot inženir, naročil žganja, vina in cigaret ter prenočišče, govori o goljufiji te vrste: ker je »napravil vtis boljše osebe«, tudi za druge naročal pijače na svoj račun, plačati pa ni mogel, ga je policaj aretiral, odgnal v zapor in ga prepustil sodišču.⁴⁷

Do prave gospode, ki je prihajala v Kamnik, se je namreč mesto obnašalo zelo vljudno, naj je šlo za kateri koli razlog obiska. Kamničani so to vedno s ponosom napisali: *»13. junija je nadzoroval šolo blagorodni gospod c. kr. deželni šolski nadzornik Josip Šuman ...«*⁴⁸ Gospoda jim je nevede ustvarjala tudi norme svetovljanstva, tako v materialnem kot socialnem in duhovnem pogledu.

Nekaj posebnega je bila za Kamnik navzočnost **VOJAŠTVA**, tako vojakov v smodnišnici kot tistih v prvi svetovni vojni. Kamnik je tudi v mirnem času moral skrbeti za vojake, ki so potovali skozi mesto: *»Dne 28 t.m. dojde od Ljubljane sem oddelek 3. baterije 12. topničarskega regimenta, in sicer z 9 častniki, 146 možmi, 87 konji, 8 topovi in 4 vozmi. Dne 17. septembra pa se vrne ravno ta oddelek, in sicer iz Štajerskega sem. – To daje se županstvu na znanje, da ima za sprejem vojakov vse potrebno preskrbeti. – c. kr. okr. glavar. 15. avg. 1884.«*⁴⁹

Posebne razmere so bile v prvi svetovni vojni, ko je bilo v Kamniku veliko vojakov, čeprav so samo smodnišnico z vsemi stroji in delavci iz varnostnih razlogov preselili v Trofaiach pri

Leobnu na Zgornjem Štajerskem,⁵⁰ poleg tega je bila v Kamniku oziroma v Mekinjah tudi vojaška bolnišnica; leta 1916 so v ta namen uredili 1500 postelj.⁵¹ Preprostejša dekleta so za vojake pletla posebne copate iz slame. Naklonjenost do teh vojakov so čutili tudi drugi Kamničani, vendar ni temeljila le na zvestobi cesarju, temveč so bili razlogi velikokrat moralni in etični. »*Moj papá je biv šef orožniške postaje. Jes sãm takrát hodila u meščansko šolo u Mekine, pa sãm šla po en jabuk, da b ga mela za malco u šol, zunej so bli pa vojaki. Pa mi prav edãn: 'Punčka, a mã daš en jabuk?' Pa sãm šla u magacin pa sãm mu ga dala. Pa še dons mi je žov, da mu nisãm dala dveb.*«

Poseben način srečevanja s svetom je bilo služenje vojaškega roka, prav tako so avstrijski vojaki iz drugih dežel Avstro-Ogrske vnašali v Kamnik svojstveno drugačnost.

Češki vojaki – pibčarji – v gostilni Pri Mejaču na Grabnu med 1. svetovno vojno; Pepca Kramar, Kamnik

Največji razločki, ne le med vojaki in civilnimi prebivalci, temveč med domačini in prišleki oziroma tujci nasploh, so bili v smodnišnici. Razločki so bili sicer tudi med pravoslavni Srbi in Slovenci, ki so živeli v upravnem poslopju smodnišnice, vendar so se tako od enih kot od drugih veliko močneje razločevali muslimanski »purši«. Vsak oficir je imel namreč svojega vojaka, ki mu je prinašal stvari iz trgovine, čistil čevlje, nosil drva itn. »*Enkrát je biv pãr nama en Mujo. Mi je prinesu od doma puter v takem papirju – ne morem povedat. Pa prav: 'Gospođo, pa ništa ne kažete, da je maslac u bartiji.'* – '*Pa jeste, pa vidim ja to.'* – '*Pa opet ništa*

*ne kažete? – Šta ću vam kazati? – Je blo pa tako, kot da bi blo od miši polulano. Je rekev: 'Jedino moja majka u celom selu je imala ovu bartiju. Je čuvala, kad budem ja išao u vojsku, da bude mi maslac zavila u ovu bartiju.'*⁵²

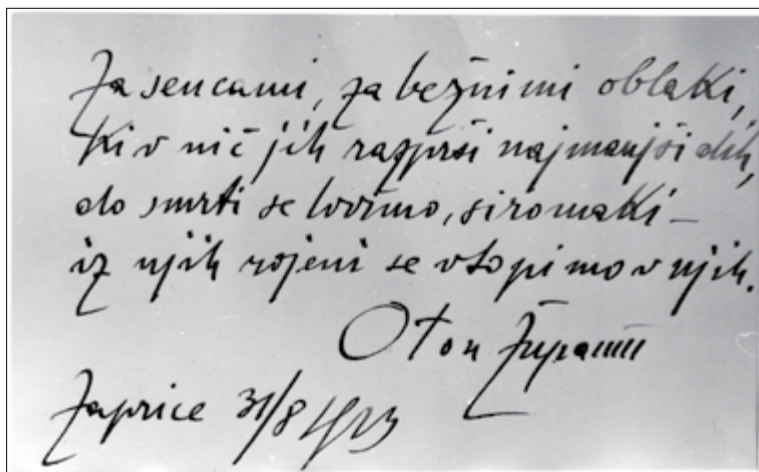
Do soočanj z drugačno kulturo pa ni prihajalo le takrat, ko so se Kamničani srečevali s prišleki, temveč tudi z neposrednim **SREČEVANJEM KAMNIČANOV S TUJIMI KRAJI IN LJUDMI**. Čeprav geografsko zelo blizu, so bili po načinu življenja zanje zelo daleč že prebivalci okoliških gradov. Ti so sicer pred prvo svetovno vojno prihajali v kamniško kopališče in zdravilišče Kurhaus; za krumperške barone se bila takšna srečanja posebna doživetja, saj so imele veliko manj družabnega življenja in manj zabave kot mestna dekleta. Na prireditvah so se »graščinski« bolj kot s Kamničani srečevali s tuji. Kamničani sicer z »graščinskimi« niso imeli veliko stikov. Na gradove so večkrat hodili živinozdravniki in patri; ponje so velikokrat poslali kar kočijo. Iz Kamnika so hodili delat na gradove nekateri obrtniki, predvsem šivilje, vendar samo nekatere.

Posebna izkušnja, predvsem za preproste fante, je bilo »služenje cesarju«, torej redno služenje vojaškega roka. Nekateri preprosti meščani so o izkušnjah o tem, kako so »cesarja služili«, pripovedovali vse življenje, posamezniki pa so hranili spominske pipe z napisom: »*Der Kaiser soll leben, / mein Mädchē und ich, / der Kaiser für alle, / mein Mädchē für mich.*»⁵³ Vse življenje so bili posebne časti deležni tisti, ki so bili v cesarski gardi, v času med obema vojnama pa v kraljevi gardi v Beogradu.

Spoznavanje dela drugje, še bolj pa širjenje obzorja, je za pomočnike pomenilo delo na tujem, »fremd«. To namreč ni bilo

V Kamnik so pogosto prihajali umetniki in kulturni delavci; v njem so iskali miru in navdiha, njihovega doživljanja sveta pa so bili deležni tudi nekateri Kamničani.

Župančičev zapis v spominsko knjigo Faniki Kratnar iz leta 1923; Fanika Kratnar, Kamnik

le spopolnjevanje v obrti, temveč pridobivanje vsestranskih izkušenj, ki je vplivalo tudi na marsikaterega purgarja. Izkušenj te vrste so si pridobili tudi tisti delavci, ki so pred prvo svetovno vojno »vandrali« – šli za delom – po Evropi. »Delovska knjižca je bla legitimacija, da je lahko vandrov po Evrop. Dvanajstga leta je biv par Titan štrajk, pa so k Titan paršli Čebi verbat delovce za gor. Takrat so oče pa Turdi pa Tito⁵⁴ šli skap na Češko. In so paršli v tovarno na Češko, v Čenkovo. Pa je oče parpudvov: 'Tam smo vsak večer pil in enkrat je ber⁵⁵ reku: 'Dost!' pa nam ni dav več. In smo mu zbil kšeft,⁵⁶ zjutrej smo knjižce vzel in smo šli vsak po soje.' – U Titovmu življenjepis en dan manka. To j biv pa ta dan. – Tito je šu prot Manbajmu peš, oče pa peš u Švico. Mama je bla na delu v Švic kot sezonska delovka iz Češke, tam sta se najdla iz učetam.«

Drugače kot pomočniki v »fremdu« ali delavci, ki so »vandrali«, so se na novo okolje odzivali fantje iz meščanskih družin. Velika sprememba za fante je bila, ko so šli v šolo v Ljubljano, predvsem za tiste, ki tam niso imeli sorodnikov, da bi stanovali pri njih, da bi jih ščitili oziroma da bi jim naredili Ljubljano bolj domačo. »K smo šli v Lublano, smo se pa napraväl.« Ljubljanec niso doživljali samo kot novo okolje, temveč kot mesto, v katerem ne veljajo toliko kot v Kamniku, kot mesto, v katerem so oni podeželani: »K s pa v Lublano paršu, so pa vsi rekäl: 'Lej ga, lej ga.'« Zavedali so se drugačnosti v obnašanju: »Narodän si biv pa to.«

Drugačno izkušnjo s svetom je prinašalo nadaljnje šolanje, vezano na Dunaj, Prago, pred drugo svetovno vojno tudi na Ljubljano. Ne le posameznikom, ki so študirali na tujem, tudi domačim, ki so imeli študenta, je to prinašalo ugled in pomenilo svojstveno širitev obzorja vse družine. To je odmevalo tudi v soseski: »Enkrat parteče Šubeljnova Lojzka k nam pa prav: 'Mama so rekäl, da gre Ziketov Pepē⁵⁷ u Lublano u visoke šole. A so tam tko visoki stropi?'« Še bolj kot študij pa so bile v domačem okolju odmevne ugledne službe v tujini. Ti ljudje pa so se potem v Kamnik vračali kot »domači« svetovljani.

¹ Meščanska šola v Mekinjah, ki so jo vodile sestre uršulinke, je kot dekliška narodna šola delovala od leta 1903, uradno kot dekliška meščanska šola od leta 1919, od leta 1924 pa ji je bila priznana pravica javnosti. Ta šola je delovala do druge svetovne vojne. Do leta 1903 so dekleta dajali v meščansko šolo v Ljubljano.

² Vrtnar Flere ima hišo pod Malim gradom, z Malim gradom pa je povezana legenda o kamniški Veroniki; po pripovedki naj bi zakleta

Veronika, pol ženska, pol kača, v skalovju Malega gradu čakala na odrešitev.

³ »Jerof«, tudi »jérob« – skrbnik (iz nem. erben – dedovati).

⁴ »Fon« – iz nem. von – oznaka plemičev.

⁵ Dr. Fran Šubelj in dr. Ivan Vidic.

⁶ Kamniški občan 25/1985, št. 2, str. 5.

⁷ Iz nem. heiklig – kočljiv, zamerljiv, izbirčen.

⁸ Ftičar, Društva, 88 str.

⁹ Prav tam.

¹⁰ AS, Zbirka društvenih pravil, št. 2094.

¹¹ ZALj, KAM 112, OŠ Frana Albrehta Kamnik, Kronika petrazredne dekliške osnovne šole v Kamniku, š. l. 1926/27.

¹² ZALj, KAM 102, 27, b. n. š., zapisnik seje 21. maja 1930.

¹³ Slovenski narod XLII/1909, 25. 5., št. 117.

¹⁴ »Tonf« – iz nem. die Tonne – kad, sod.

¹⁵ V Kamniku je delovalo tudi športno društvo z imenom Športni klub.

¹⁶ Hiša je bila »mejaš« Albrehtove hiše, ki je bila vključena v mestna vrata.

¹⁷ Župnijski urad Kamnik, Status animarum.

¹⁸ Pater dr. France Ačko – glasbenik, orglar, komponist in kolvadator za zvonove. »Štefuletov Pepe« – cerkovnik na Šutni, čevljar in nadarjen violinist, ki ni imel možnosti večje glasbene izobrazbe, ker je moral v poklicu slediti očetu.

¹⁹ ZALj, KAM 102, SS 24, št. 1353, 28. 11. 1893; pritožba mestnega policaja Fritza.

²⁰ ZALj, KAM 102, SS 13, št. 913, 24. 10. 1884.

²¹ ZALj, KAM 102, SS 13, št. 880, 18. 10. 1884.

²² ZALj, KAM 102, SS 37 (1914), št. 20989, 20. 1. 1914.

²³ Izraz »gavge« je sicer označeval vislice.

²⁴ ZALj, KAM 102, 27, št. 541, zapisnik z dne 29. 3. 1881.

²⁵ Tega izraza Kamničani niso razumeli kot smučanje s pomočjo motorja, temveč kot vožnjo večje skupine sankočev, ki jih je vlekel avto.

²⁶ Švapanje – značilnost gorenjskega narečja, kjer se 'l' tudi pred samoglasniki izgovarja 'v' (vata – lata, von – lon, devava – delala).

²⁷ Gospodična Pepi je prinesla darilo.

²⁸ ZALj, KAM 102, 27, št. 424, zapisnik z dne 7. 8. 1880.

²⁹ Dobesedni prevod – »Držite gobec.« – v pomenu »Držite jezik za zobmi.«

³⁰ V pomenu – »Jaz nimam gobca.«

³¹ ZALj, KAM 102, SS 13, št. 618, 7. 7. 1885.

³² »Fremd« – posebna oblika obrtniške prakse pri tujih mojstrih, ki je bila v veljavi do 1. svetovne vojne.

³³ ZALj, KAM 102, SS 24, št. 1035, 16. 9. 1902.

³⁴ Pripovedovala Mija Bručan, hči Gregorja Slabajne.

³⁵ ZALj, KAM 102, 80, b. n. š., Razglas mestnega stražnika 13. in 15. 3. 1932.

³⁶ ZALj, KAM 102, 27, b. n. š., zapisnik seje z dne 10. 10. 1881.

³⁷ V ta namen so bile v Kamniku nekatere posebne, »furmanske« gostilne, ki so imele veliko dvorišče in prostor za konje.

³⁸ ZALj, KAM 102, SS 27, št. 1187, 23. 8. 1906.

³⁹ ZALj, KAM 102, SS 27, št. 16117, 16. 10. 1906.

⁴⁰ Obravnavana so v poglavju o socialni strukturi.

⁴¹ Do leta 1875 so v kamniško župnijo sodile tudi Rova z okolico, Radomlje pa so se kot župnija ločile iz kamniške župnije šele leta 1968 – Klobčar, Občina Domžale, str. 19.

⁴² Na kamniškem območju so koleselj imenovali »prek«.

⁴³ Besedo frak so uporabljali kot sopomenko za sorodni žaket.

⁴⁴ Graščina Zaprice.

⁴⁵ To je bila že dobra delavska plača.

⁴⁶ Pripovedovala Nada Dolenc; hrano so jim nosili iz Debevčeve gostilne.

⁴⁷ ZALJ, KAM 102, 80, št. 154, 29. 6. 1932.

⁴⁸ ZALj, KAM 112, OŠ Frana Albrehta Kamnik, Kronika štirirazredne deške ljudske šole v Kamniku, 1891/92.

⁴⁹ ZALj, KAM 102, SS 13, št. 727, 15. 8. 1884.

⁵⁰ Spomenica mestne nadžupnije Kamnik, str. 142.

⁵¹ Nav. delo, str. 148.

⁵² Hartija (srb.) – papir; jezikovni zapis sledi govoru informatorkе in njenemu poznavanju srbskega jezika.

⁵³ Naj živi cesar, / jaz, dekle mojé, / cesar vsem skupaj, / moje dekle za mé (prev. M. K.).

⁵⁴ Josip Broz Tito, ki je tedaj delal v tovarni Titan.

⁵⁵ »Bert« – iz nem. der Wirt – gospodar, krčmar.

⁵⁶ »Kšeft« – iz nem. das Geschäft – posel, poslovalnica, v tem pomenu lokal. Pripovedoval dr. Albert Čebulj.

⁵⁷ Ziketov Pepe – prof. Ivan Zika, romanist in zgodovinar.

NOVO IZROČILO, NOVA SODOBNOST, NOVA NASPROTJA

21. novembra leta 1916 je skoraj po osemindesetih letih vladanja umrl cesar Franc Jožef. Kronist je zapisal: »*Kamnik se je odel v žalno obleko, skoraj raz vseh biš so se razobesile črne zastave in ostale razobešene 14 dni.*«¹ Dve leti pozneje, ob ustanovitvi Kraljevine SHS, je nekdanji cesarsko-kraljevi Kamnik sprejel srbske vojake.

Po 1. svetovni vojni je ob splošnih družbenih spremembah nasprotje med purgarji in svetovljani vedno bolj bledelo, mitnice pa niso več ločevale mesta od okolice.

*Kamnik, dopisnica,
odposlana leta 1931;
Bogdan Kenda, Celje*

Prva svetovna vojna je v političnem in ekonomskem pogledu v samem življenju in kulturološki podobi Kamnika prinesla določene navzven opazne spremembe – od tistih majhnih, kot je bila cena »špulce sukanca«, ki je pred vojno stala 1 krono, po vojni pa se je dobila za 40 kron² – do novih državnih meja, odhoda nekaterih nemško usmerjenih družin iz Kamnika in propada kamniškega Kurhausa. Zaradi avstrijskega vojnega posojila je finančno propadlo več meščanov.

Meje med mestom in predmestji, čeprav v zavesti meščanov in okoličanov še vedno jasne, v mitnicah niso imele več

Letovišče Kamnik — Glavni trg

podpore, dokler po letu 1920 ni počasi začel bledeti tudi spomin na mitnice same.

Spremembe v načinu življenja in kulturološki podobi Kamnika pa so bile počasnejše; posegle so tudi v občutek varnosti in gotovosti. Volitve v ustavodajno skupščino 28. novembra leta 1920 so pokazale velik delež zagovornikov komunizma, saj je bilo v Kamniku od 550 oddanih glasov kar 120 glasov za komunistične poslance.³ Sedem let pozneje je bilo glasov za komunistične poslance 60.⁴ Znano je bilo, da je imel »*liberalizem veliko zaslombo v prabarni in v uradništvu, komunizem pa v tovarni na Perovem.*«⁵

Mišljenjska diferenciranost se je odražala na več ravneh, med drugim v odnosu do vere in Cerkve. Leta 1925 je vodstvo tovarne Titan za praznik 8. decembra delavcem ukazalo, naj pridejo na delo. Tega leta je po posredovanju župnijskega urada vodstvo tovarne praznik sicer naknadno priznalo, pozneje pa se na ta praznik niso več ozirali. Opravičilo župnijskemu uradu pa opozarja na velika ideološka razhajanja: »*Ravnateljstvo se je zgovarjalo na komuniste, da so delo 8. dec. zabtevali, a komunisti po posebni deputaciji na ravnateljstvo, ki je židovsko in praznike prezira. Sodi se, da je bila krivda obojestranska.*«⁶

Poleg teh razhajanj je sprememba v mesto vnašal tehnični napredek: »*Mesto Kamnik še živi! Čeprav povečini še vedno staro 'purgarsko' življenje, toda tudi moderni čas ne brzi mimo njega brez sledu. Radio imamo že v dveh javnih lokalib, v 'čitalnici' in v Mejačevi gostilni na Grabnu. Stari grad je kar nevoščljiv Malemu gradu za celo omrežje anten. Avtomobilov imamo že kar osem. Rabimo jih, ne toliko za luksus, kakor za trgovino, ki v Kamniku dobro uspeva, pa najsibo že lesna ali pa kake druge vrste.*«⁷ Po letu 1930 so imeli pri Debevčevih že hladilnik, »frižider«.

Zunanja podoba mesta se v tem času navidez ni spreminjala in mestni policaj je še naprej razglašal obvestila: »*Razglas – Županstvo opozarja vse bišne posestnike, da cesto pred svojo bišo redno dnevno poškrufe, da ne bo po nepotrebnem prabu, ki ga je treba iz zdravstvenih ozirov zabraniti. – Razglasil v Kamniku 6/6 1925 – M. Kollman.*«⁸

Motorni promet pa je počasi načenjaj tisto, kar si je Kamnik ohranjal kot simbol mestne avtonomije: mestni policaj ni mogel več dohitevati vozil, ki so v mestu prekoračevala dovoljeno hitrost. Leta 1929 je bila največja dovoljena hitrost vozil skozi Kamnik 10 kilometrov na uro,⁹ v tridesetih letih pa je zaradi naraščajočega avtomobilizma promet začel ogrožati ulično življenje: povečane

Povojni čas so zaradi navzočnosti ateizma in komunizma zaznamovala vedno močnejša svetovno-nazorska razhajanja.

Cerkvena slovesnost v Kamniku 25. junija 1933; dr. Albert Čebulj, Kamnik

dovoljene hitrosti, 15 kilometrov na uro, skoraj nihče ni več upošteval. Policaja sta se redno pritoževala: »Vozna brzina skozi Kamnik je določena na 15 km na uro, katere se pa vozači motornih vozil po večini ne držijo in jib bo treba na to privaditi.«¹⁰ Mirno ulično življenje pa so poleg avtomobilov motili kolesarji in ob opominjanju okrajnega glavarja dr. Ogrina so se meščani izgovarjali, »češ zakaj se pa žandarmerija vozi po hodnikih in brveh«.¹¹ To je bilo takrat, ko so imeli v hranilnici Pri Krištofu še telefon »na kurbel« in ko je »tastar Vočank« še »fural« z voli po mestu.

To je bil čas, ko je imel knjigovodja pri Eti, ki je bil naj-

bližji vhodu v tovarni, na mizi »eno plebnato posodco«, v njej pa kovance za brezposelne, ki »so si kar kljuke podajal«. Čeprav je v mestu še vedno veljala »odločitev glede postopanja napram tujim beračem in postopačem«,¹² sodnik ni bil več kar tako pripravljen obsoditi človeka, ki je bil brez dela: »No kaj bočemo storiti, delomržnosti mu ne moremo dokazati. /... / Zaprite ga v občinski zapor, ga potem odženite iz občine in bode cela zadeva policijskim potom končana.«¹³ Policija ni več zmogla vseh »odgonov«, čeprav je trdila, da »marsikateri delomržneš to krizo za beračenje izkorišča, se za nabrani denar opije potem pa razgraja.«¹⁴ Pritožb nad iskalci dela od drugod, nad brezposelnimi, je bilo vedno več, tudi nad takimi, ki jih je bilo sram beračiti: o brezposelnem hlapcu je mestni policaj zapisal, da »še ni popolnoma delomržen pač pa malomaren in drzen, ima pa nekoliko sramote v sebi in pravi, da ga je beračiti sram.«¹⁵

To je bilo tedaj, ko je mestno županstvo zaman izganjalo Franceta Trebušaka – »Cesarja von Panama« – v njegovo domovinsko občino Podhruška. Leta 1932 so ga ponovno izgnali,¹⁶ in sicer so ga v Tuhinj poslali kar z avtobusom. V arhivu Mestne straže je zapisano, da »se ga bode v slučaju eventualnega povratka toliko časa na stroške domovne občine odganjalo, dokler se ne bodeta on in domovna občina naveličala.«¹⁷ »Cesar von Panama« pa se je vrnil, še naprej meščanom cepil drva, popravljaj strehe, okopaval zelnike in pozimi odmetaval sneg. In ob procesijah je hodil pred križem in glasno molil rožni venec, tako po starem, kot meščani niso več molili: »... ki je za nas krvavo gajžlan biv ...«¹⁸

Ne le med brezposelnimi od drugod, tudi med ljudmi, ki so bili pristojni v mestno občino Kamnik, je bilo vedno več socialno ogroženih. Mestni policaj je moral vse pogosteje preverjati premoženjsko stanje ljudi, ki so prosili za podporo, pri čemer je bilo pomembno tudi to, ali je bil »na dobrem glasu ali ne«. Pisal je svoje sodbe, od popolnoma neprizanesljivih do takšnih, ki so tudi brezpravnim priznavale človeško dostojanstvo: »... Njegovo siromašno vedenje je dostojno ...«¹⁹ Mesečna podpora pa je v tem času znašala tudi samo 20 dinarjev,²⁰ kar je ustrezalo vrednosti dveh kilogramov govejega mesa.

Gospodarska kriza ni ogrožala samo brezposelnih, temveč tudi meščane: nekateri hišni posestniki so si v tem času zaradi gospodarske krize oziroma povišanja davščin na vodovodne pipe dali odstraniti pipe in zalotati vodovodne cevi.²¹ Po drugi strani so meščani skušali čim več iztržiti od turizma; nekateri so se bili pripravljene odpovedati tudi lastnim posteljam in so v turistični sezoni spali na podstrešju. Tujskoprometno društvo Kamnik, ustanovljeno leta 1930, je skrbelo »za procvit mesta« in za njegov zunanji videz:²² v imenu urejenosti zunanje podobe mesta so se v tridesetih letih izkazali za času neprimerne tudi vodnjaki, kamor so nekateri hodili prat in pomivat posodo²³ – tudi tisti, ki so si dali zalotati vodovodne pipe. Pomemben je bil namreč splošni napredek.

Ogroženost pa ni bila več samo socialna, temveč je dobivala tudi druge dimenzije in ni bila več vezana le na revnejši sloj. Izhodi iz stisk so bili različni, med interpretacijami teh stisk pa so se začele pojavljati sodobne tehnične pridobitve: »1.11. se je obesil v kozolcu na Zapricah dijak H. L. roj. l. 1916 kot žrtev kina.«²⁴

Trideseta leta je zaznamovala poglobitev strankarskih in ideoloških razhajanj. Na eni strani so bili evharistični shodi, na

Odsev nazorskih in političnih nasprotij tridesetih let je bil evharistični križ na Malem gradu, ki so ga »neznanci« po dveh letih razstrelili.

Razstreljeni evharistični križ leta 1937; dr. Albert Čebulj, Kamnik

drugi vedno večji odkloni od Cerkve. V delu Novega trga so se izražali kot jehovstvo, za Podgoro je bil značilen »špiritizem«, na Šutni pa so bili starokatoliki, med njimi tudi pesnik Radivoj Peterlin Petruška.²⁵ Imeli so tudi starokatoliške maše, ki jih je vodil starokatoliški duhovnik.²⁶ Na pokopališču so jih pokopavali na prostor za nekatolike.

Temu nasprotno je bilo evharistično gibanje, ki je imelo v tridesetih letih velik pomen tako v Kamniku kot drugod. Spomladi leta 1935 je na Malem gradu prvič zažarel deset metrov visok evharistični križ;²⁷ vanj so bile vgrajene električne žarnice in se je ponoči videl daleč naokrog. Dve leti pozneje so ga »neznanci« razstrelili.²⁸ V Kamniku se je vedelo, kdo je imel razstrelivo od graditve kamniške smučarske skakalnice.

Ob teh nasprotjih so bila že dolgo navzoča razhajanja med samimi delavci, od krščanskih socialistov do komunistov.²⁹ Simpatiziranje s komunizmom oziroma z boljševizmom pa se v tridesetih letih v Kamniku ni omejevalo samo na delavce: z družbenimi tokovi, ki so se oplajali ob marksizmu, so soglašali nekateri otroci najpremožnejših Kamničanov, od izobražencev do tovarnarjev: »*Mi smo bli tko sit tistga klerikalanga režima in smo hotel nekej novga. Mi smo bli vsi za Stalina in tud nismo verjel tistga, kar so o Stalinu pravæl. Po vojni smo bli pa tko razočaran.*« Ta naravnost ni izključevala osebne vernosti: »*... jes sam se tko vživela v misterij velkga petka ...*«

Kljub konkurzom, ki so zaradi gospodarske krize ogrožali likvidnost kamniških podjetij, pa je vrhnji družbeni sloj večinoma skušal ohraniti svoje

statusne simbole. »*Elitna plesna prireditelj je bil zaključni venček plesne šole, ki se je vršil v soboto v Čitalnici. Animirana zabava in ples se je razvijal od ure do ure. Marljivo je igral kamniški salonski jazz-band. Splošno je prevladovalo mnenje, da tako lepe družabne prireditve v našem mestu že dolgo ni bilo.*»³⁰

Kljub temu so se tudi meščani kot skupnost odzivali na stisko brezposelnih: delovali so predvsem prek humanitarnih društev.³¹ Leta 1932 so preuredili kuhinjo v mestni siromašnici,³² oskrbo pa so prevzele sestre usmiljenke. Siromašnica je postajala zavetišče, saj samostani – frančiškanski samostan, sestre usmiljenke in uršulinski samostan v Mekinjah – niso več mogli nuditi hrane vsem brezposelnim.³³

Odprtost duha se je med samimi meščani v tem času vedno bolj izražala v oblikah, ki so se izogibale strankarskim delitvam. V mestu je deloval francoski krožek, ki je združeval različno misleče Kamničane,³⁴ za meščane pa je imel vedno večji pomen šport, predvsem v tridesetih letih. Izrednega pomena je bil športni klub, ki je imel svoje sekcije.³⁵ Šport je bil pomemben izraz hotenja mladine iz »boljših« kamniških družin. Poleg osebne sprostitev in uveljavljanja pa je omogočal tudi uveljavljanje Kamnika. Velika pridobitev sta bili zgraditev novega kopališča leta 1931,³⁶ ob njem pa tudi teniškega igrišča. Ta prostor je pozimi služil za drsanje in za hokejske tekme. Veliko vlogo je imela smučarska skakalnica, zgrajena konec leta 1931.

Novemu času so ustrezali novi izrazi svetovljanstva; v glasbi je bil to jazz, zelo oddaljen od glasbe čitalniških časov.

Kamniški »jazz-band«, kjer so igrali občinski tajnik Ullman, fotograf Stane Aparnik, vodja jazz-banda Urančič, Saša Janko, Lado Strgar – »največji kamniški svetovljan«, čevljar in poznejši mežnar Štefuletov Pepe; fot. okrog leta 1930; dr. Demeter Sadnikar, Kamnik

Nasprotje med purgarji in svetovljanskimi meščani je bilo za mesto vedno manj pomembno in vedno manj opazno. Stari purgarji, kot sta bila občinski tajnik in garderober Narodne čitalnice Jožko Stele in Jerica Šinkovec, posestnica in trgovka, so odhajali. In Jerica Šinkovec, ki se je za posebne slovesnosti vedno oblačila v staro kamniško, pravo purgarsko nošo, si je zadnje leto pred smrtjo nadela stereotipno »narodno nošo«: javno mnenje je preglasilo zavest o posebni podobi in vlogi kamniškega purgarstva.

Meščanska korporacija, sicer organizirana po sodobnih ekonomskih načelih, je imela zadnja leta pred 2. svetovno vojno ob novem presojanju vrednot sodobnosti vedno manjšo družbeno moč. »Iz purgarjev smo se norca delal.« Težišče njenega upravljanja se je premaknilo v Novi trg, v odnosu do mestne občine in do okolice pa je Korporacija še vedno branila svoje pravice.

Vsaj toliko kot razmerje med Meščansko korporacijo in tistimi, ki njenih pravic niso bili deležni, pa je bilo v tridesetih letih pomembno razmerje med Kamnikom z vsemi njegovimi predmestji in okolico, ki se mu je priključila. Ustanovitev Velikega Kamnika konec leta 1937 in izvolitev Nandeta Novaka z Vrhpolja za župana sta pokazali, da je bil Kamnik zelo občutljiv za to, če ga je v čem zasenčila njegova lastna periferija.³⁷

Nasprotja, ki so zaznamovala čas po prvi svetovni vojni, predvsem pa od gospodarske krize naprej, torej niso bila več nasprotja med purgarji in razgledanimi in odprtimi meščani, kot so se kazala do prve svetovne vojne, čeprav so bile nove težnje delno

V velikem narodnem taboru v Kamniku leta 1938 so imeli pomembno mesto delavci, različnost političnih stališč pa je bila tudi med njimi jasno prepoznavna.

Člani krščansko-socialistične Jugoslovanske strokovne zveze v sprevedu ob velikem narodnem taboru v Kamniku 2. septembra leta 1938; Karel Benkovič, Kamnik

vidne že pred njo. Oblikovana so bila namreč drugje, v nasprotovanju novo priključenim delom občine in v odnosu do lastnine: ni šlo več za vprašanje, ali imetje hraniti in varčevati po starem ali ga vlagati v donosnejši posel in tvegati, temveč za vprašanje, kdo ima pravico do dela in kdo ima pravico deliti dobiček. Pojma izročilo in tradicija sta torej v tem pogledu dobila nove pomene.

Razgledani meščani so se zavedali nasprotij, ki so zorela v svetovno vojno, in sproščenosti, ki so jo tedaj še ponujale mestne ulice.

Meta in Milena Žargi, tovarnarjevi hčerki, in Stane Benkovič iz Novega trga okrog leta 1940; Karel Benkovič, Kamnik

Kljub gospodarski krizi in mišljenjskim razhajanjem so družbeni odnosi, ki so oblikovali vsakdanji življenjski utrip Kamnika, v precejšnji meri ostajali enaki. Ohranjali so tipičnost posamičnih delov mesta – vzdušje na Grabnu ali v Novem trgu je bilo drugačno kot vzdušje v mestu – in ljudem ohranjali mesto domače. Kamnik je bil še vedno majhno mesto in meščani so se do druge svetovne vojne večinoma dobro poznali med seboj.

Sama ulica kot prostor komunikacije pa se je zaradi naraščajočega prometa predvsem v tridesetih letih vedno bolj spreminjala. Dogajalo se je, da je ljudi, ki so sedeli pred hišo, oškropil avto-

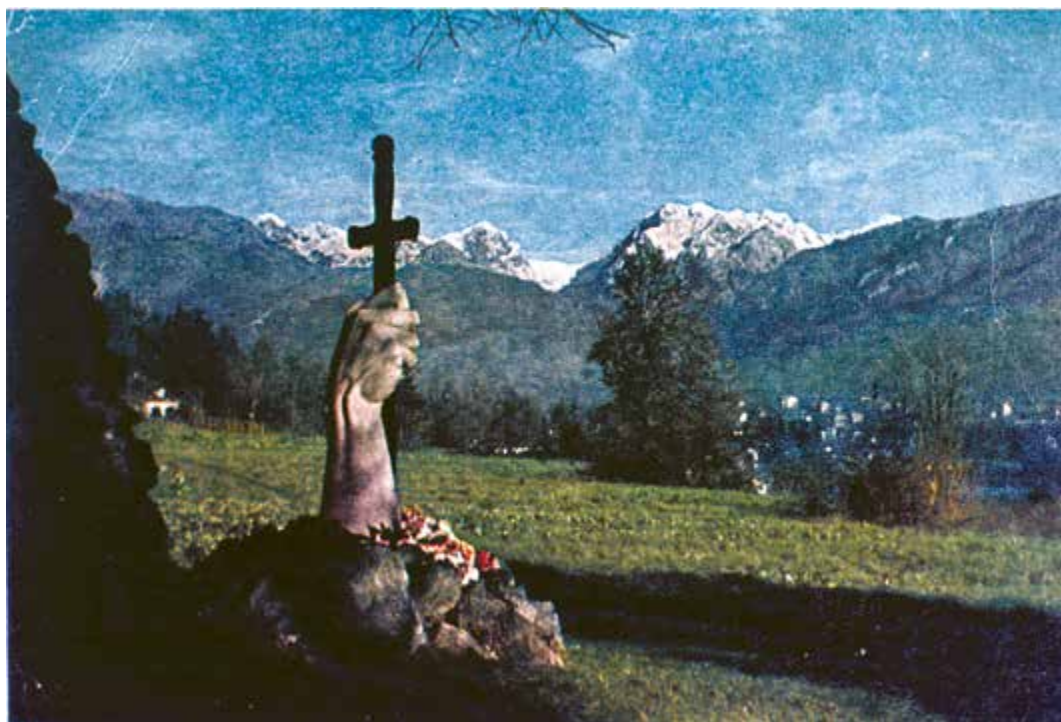
mobil, promet je ogrožal trgovanje na ulici in na Glavnem trgu itn. Oblast si je prizadevala, da bi imel napredek na cesti prosto pot, to pa je mestni župan zahteval tudi od mestnih policajev: *»Mestni straži v Kamniku. – Občinski odbor je v svoji seji dne 13. 5. 1932 sklenil, da naj mestna stražnika ob nedeljah in praznikih energično vzdržujeta red po cestah, zlasti na glavnem trgu ter naj skrbita, da promet po cestah vsled postajanja ljudi zlasti kolesarjev, ne bode oviran. – Župan Kratnar»³⁸*

Odgovor mestnega policaja Žagarja dokazuje, kako težko so se ljudje ločevali od ulice kot dela njihovega sproščenega vsakdana, jasno pa je tudi, da bo izid nasprotujočih si tendenc nedvoumen: *»Mestnemu županstvu v Kamniku – Onostranski nalog se je vzel v znanje in strogo izvajanje – od začetka so bile težave ljudi iz ceste spraviti in prosti promet napraviti, ki so energično odgovarjali, da se stare navade držijo s časoma pa se bodo redu udali in se bode dal nalog s strogim nastopom izvrševati ako ravno se sedaj še sakokrat na upor naleti.»³⁹*

Čez nekaj let, ob začetku druge svetovne vojne, ni bilo težko sprazniti ulic.

Simbolična roka je zasadila meč v kamenje žalskega hriba v času, ko je bilo na drugi strani Kamniških planin že čutiti svetovni spopad.

Spomenik žrtvam 1. svetovne vojne, odkrit 4. septembra leta 1939; Milena Vivoda, Kamnik

- ¹ Spomenica mestne nadžupnije Kamnik, str. 149.
- ² Nav. delo, str. 161.
- ³ Slovenski narod, 30. 11. 1920, št. 274, leto LIII.
- ⁴ Slovenec, 12. septembra 1927.
- ⁵ Spomenica mestne nadžupnije Kamnik, str. 137; liberalizem naj bi imel oporo v smodnišnici, komunizem pa v tovarni Titan.
- ⁶ Nav. delo, str. 188.
- ⁷ Slovenec, 59/1926 (12. 3.), leto LIV., str. 4.
- ⁸ ZALj KAM 102, 93, Proslave in važni dogodki, b. n. š., 6. 6. 1925.
- ⁹ ZALj, KAM 102, 80, Cestna policija 1928-1929, št. 1139, 12. 6. 1929.
- ¹⁰ ZALj, KAM 102, 80, Mestna straža 1932, št. 152, 27. 6. 1932.
- ¹¹ ZALj, KAM 102, 80, Cestna policija 1928-1929, št. 1838/1, 7. 6. 1929.
- ¹² ZALj, KAM 102, 80, Mestna straža 1932, št. 45, 10. 3. 1932.
- ¹³ Prav tam.
- ¹⁴ ZALj, KAM 102, 80, Mestna straža 1932, št. 45, 10. 3. 1932.
- ¹⁵ ZALj, KAM 102, 80, Mestna staža 1932, št. 48, 14. 3. 1932.
- ¹⁶ ZALj, KAM 102, 80, Mestna straža 1932, št. 865, 19. 5. 1932.
- ¹⁷ ZALj, KAM 102, 80, Mestna straža 1932, št. 105, 18. 5. 1932.
- ¹⁸ »Gajžlan« – bičan (iz nem. geisseln – bičati).
- ¹⁹ ZALj, KAM 102, 80, Mestna straža 1932, št. 207, 18. 8. 1932.
- ²⁰ ZALj, KAM 102, 27, b. n. š., zapisnik seje z dne 16. 4. 1930.
- ²¹ ZALj, KAM 102, 27, b. n. š., zapisnik seje z dne 29. 10. 1930.
- ²² Ftičar, Društva, str. 57.
- ²³ ZALj, KAM 102, 80, Mestna straža 1932, št. 445, 19. 1. 1932.
- ²⁴ Spomenica mestne nadžupnije Kamnik, 1. 11. 1933, str. 231; spomenica navaja popolno ime.
- ²⁵ Nav. delo, 21. 6. 1938, str. 258.
- ²⁶ Nav. delo, 26. 12. 1938, str. 262.
- ²⁷ Slovenec, 14. 4. 1935, št. 87.
- ²⁸ Slovenec, 14. 5. 1937, št. 108.
- ²⁹ Prim. Miro Stiplovšek, Dva vzpona v razvoju revolucionarnega gibanja na Kamniškem med vojnama. Kamnik 1229-1979, Ljubljana 1985, str. 128-135.; France Filipič, Delovanje Franca Wankmüllerja, člana pokrajinskega vodstva KPJ za Slovenijo, leta 1923 v Kamniku. Kamnik 1229-1979, str. 136-146; Janko Prunk, Kamniška izjava krščanskih socialistov in ljudsko-frontno sodelovanje 1938. Kamnik 1229-1979, str. 147-151.
- ³⁰ Jutro, 15. 3. 1930, št. 62.
- ³¹ Slovenec, 29. 11. 1931, št. 273.
- ³² ZALj, KAM 102, 27, zapisnik seje občinskega odbora dne 25. oktobra 1933, prepis.
- ³³ Slovenec, 29. novembra 1931, št. 273.
- ³⁴ Ftičar, Društva, str. 52-54.
- ³⁵ Več o tem Svetozar Guček, Zgodovina zimskih športov v Kamniku. Kamnik 1229-1979, Ljubljana 1985, str. 120-127.
- ³⁶ Slovenec, 4. 7. 1931, št. 147.
- ³⁷ Glej poglavje Mesto in izrazi avtonomnosti.
- ³⁸ ZALj, KAM 102, 80, Mestna straža 1932, št. 878, 19. 5. 1932.
- ³⁹ Nav. dokument, pripis 23. 5. 1932.

ZAKLJUČEK

Počasen sprehod skozi zadnja desetletja purgarskega Kamnika je razkrivanje bližin in razdalj, ki kljub časovni odmaknjenosti ohranjajo zgovorno mozaičnost. Zarisuje pa tudi meje tipičnosti, v katerih se prepozna mesto kot celota.

V pričujočem delu je obravnavan čas med letoma 1880 in 1941, za tematsko izhodišče pa se je ponujalo več možnosti. Samo delo je kmalu opredelilo tisti zorni kot raziskave, ki lahko najbolj poudari kamniške posebnosti. Kulturološka podoba Kamnika je tako osvetljena skozi prizmo nasprotja med purgarji in med meščani, odprtimi za novosti. Ob vseh razločkih med meščani, tako socialnih kot poklicnih in političnih, ob razločkih, ki so nastajali med mestom in starimi in novimi predmestji, to nasprotje izpostavlja kot temeljno.

V ospredju je torej soočanje kulturne statičnosti in dinamičnosti, vendar je večinoma navzoče posredno, v opazovanju tistega, kar je mesto povezovalo v enotno skupnost, v opazovanju poklicnih in socialnih razločkov, šeg, praznovanj itn. Kot soočanje zavezanosti izročilo in posebnostim mesta na eni in prodiranjem nove miselnosti in uveljavljajočim se težnjam v družbi na drugi strani. Šele s spoznanjem kulture, ki je izražala vse te razločke, je bilo mogoče opredeliti meščane same.

Raziskava ob vseh razločkih opredeljuje tudi razhajanja med kamniškimi meščani in občani, ki so živeli v novih kamniških predmestjih ali pa med meščane niso sodili iz socialnih razlogov. Nova predmestja in socialno šibke prebivalce je mesto pravno in socialno sprejemalo le med občane, pa še to samo po posebnih pravilih. Meščani pa so pripadali mestu in so po nenapisanih zakonih izročila ali napredka, torej kot purgarji ali svetovljani, sodili v »boljši svet«. »Boljši svet« je bil v sebi diferenciran, najprecizneje pa je bil opredeljen z zavestjo, ki je hkrati čutila odgovornost za »blagor mesta«. To razločevanje je imelo v kulturološki podobi močan odsev, do izraza pa je prišlo ob koncu 19. stoletja; takrat se je Kamnik zaradi turizma, industrije, nove železniške zveze in splošnega vzdušja, ki je nacionalne cilje postavljalo pred lokalne, mestne, odprl svetu, hkrati pa je želel ohraniti stare pravice.

Ob sprehodu po posamičnih kulturoloških ravneh je kljub mnogovrstnemu prepletanju tako mogoče opazovati, kako se je razpon med purgarstvom in svetovljanstvom, ki je v raziskavi izpostavljen kot temeljno nasprotje, uresničeval v vsakdanjem življenju in ob praznikih. Purgarstvo je v tem pomenu mišljeno kot celovska navezanost na tradicijo, manj kot skupek posebnih materialnih ugodnosti, značilnih za lastnike t. i. purgarskih hiš. Razločke v odnosu do preteklosti, sodobnosti in prihodnosti lahko opazujemo na relaciji od skrbi za vsakdanji kruh do občutenja duhovnih razsežnosti.

Purgarji so bili torej v Kamniku izraziti ohranjevalci izročila. Zaznamujejo jih tiste gospodarske panoge, ki težko ustvarjajo presežek, predvsem rokodelstvo oziroma manj donosne obrti, kmetijstvo in kramarstvo; materialni status že zaradi lastništva hiš z ugodnostmi Meščanske korporacije ni slab, vendar je samega dohodka malo, zato je malo tudi možnosti za napredovanje in novosti. Delo je samoumevni del vsakdanjika, ni posebna vrednota, podedovane pravice, ki omogočajo privilegije, kot na primer korporacijske pravice, so zelo cenjene. Posameznik si gospodarsko lahko opomore z varčevanjem, kar ga v materialnem pogledu zavezuje tradiciji. Simbolizirajo jo hiša kot glavni bivalni prostor, lesene podnice, v precejšnji meri kmečka hrana, v oblačenju pa umeščenost med kmečki oblačilni videz in oblačilni videz boljših meščanov. V okviru teh norm so se tudi purgarji radi »postavili«.

Čeprav ga status meščana močno ločuje od kmečke okolice, si je purgar miselno z boljšim slojem podeželja zelo blizu: purgarstvo je gruntarstvo v urbanem okolju. Socialno ta življenjski stil izkazuje večjo zapletenost od podeželske, vendar je še vedno pregledna. Služinčadi nimajo iz prestiža, temveč zaradi potrebe, kjer jo sploh imajo, in deklet so šele postopno začeli imenovati služkinje, kar je zaznamovalo njihov odmik od kmečkega.

Družabnost se oblikuje na podlagi sosedstva. Uresničuje se z neformalnimi stiki, s posedanjem pred hišami, in tako kot na podeželju so purgarji znali »iti v vas«. V organizirane oblike družabnosti, v društva, so se vključevali počasneje, zbirali pa so se tudi v gostilnah, včasih proti volji žena. Otroci, predvsem fantje, so imeli precej svobode: tudi v tem pogledu se je izražala moč sosedstva. Zaradi sosedskih vezi, ki so bile predvsem v predmestjih v precejšnji meri posledica poklicne bližine, je ta plast prebivalcev, od otrok do najstarejših, ohranjala posebnosti posamičnih delov mesta.

Družina ni imela tolikšne vloge kot pri bogatejših meščanih, vzgoja otrok pa se je nehote prenašala tudi na sosedstvo. Zakonci so si navzven kazali manj naklonjenosti, družine pa so bile številčnejše. Posebne uglajenosti v medsebojnih odnosih niso poznali. Prostega časa družina navadno ni preživljala skupaj, temveč ženske med seboj, prav tako moški in otroci. Smešno bi bilo, če bi purgar peljal svojo ženo na sprehod. Prav tako ni bilo v navadi, da bi iskali sprostitev zaradi nje same. V ospredju so bili namreč družabnost, verski dogodek ali katera druga prireditvev, sprehod pa je bil navadno povezan s kakšnim opravilom: če so šli na Žale, so šli okopat ali zalit zelnik. Ker jih je imela velika večina zemljo, jim telesne dejavnosti ni manjkalo, njihov počasni življenjski ritem pa ni zahteval duhovne sprostitev.

Moč sosedskih odnosov ni bila vidna samo v preživljanju prostega časa, temveč tudi v praznovanjih: v šegah je bilo čutiti močan vpliv sosedskih in prijateljskih zvez, tako pri koledarskih kot pri šegah življenjskega cikla, vidna pa je bila tudi velika vloga izročila.

Narodna pripadnost je pri najbolj tipičnih purgarjih šele sčasoma dobivala večjo težo. Meščanska zavest in zavest stanovske pripadnosti sta bili pri njih dolgo pomembnejši od nacionalne, kar je pri prišlekih ustvarjalo lažni vtis o nemški usmerjenosti Kamnika. Ta občutek je krepilo tudi zavedanje, da je Kamnik cesarsko-kraljevo mesto s posebnimi pravicami, ki jim jih naklanja dunajski dvor. Na dunajski dvor in cesarja so bili purgarji zelo ponosni.

Liberalizem kot temeljna drža, ki bi oblikovala odnos do sveta in osmišljala človekovo bivanje, pri purgarjih skoraj ni bil navzoč; nekateri so ga poznali le kot naklonjenost do politične stranke, pa še te jih niso pretirano vznemirjale. Čeprav Kamničani, tudi purgarji, niso sloveli kot pobožni, so ohranjali tradicionalne oblike izražanja verske pripadnosti. Stare oblike cerkvenih praznikov, procesije, so namreč nudile dovolj možnosti za izražanje položaja v družbi, hkrati pa so imele, kot na primer žeganja in telovska procesija, tudi močno stanovsko, cehovsko podlago.

V obravnavanem času se Kamnik s purgarji navzven ni več manifestiral, saj se je opredeljeval za »napredek v vsem«:¹ nekateri najizrazitejši posamezniki so le žlahtnili podobo njegove vsakdanjosti. Moč »starosvetnih« purgarjev je v obravnavanem obdobju vendarle ves čas slabela, njihov odnos do meščanov, odprtih vsemu novemu, pa se ni izražal le v nasprotovanju, temveč je velik del njihovih vedenjskih vzorcev dobival novo podobo neopazno.

Nasprotja med »starosvetnim« purgarstvom in svetovljanstvom pa velikokrat ni čutiti le med ljudmi, temveč tudi v njih samih.

Navzven opaznejši in družbeno bolj zaželen pa je bil vendarle tisti družbeni sloj, ki se je od podedovanih vzorcev purgarnstva izrecno zelo ločeval. Glede na odnos do tradicije so bili to svetovljani, s stališča družbene razslojenosti pa so bili »gospoda«, *»tanarbəl nobəl kamənški meščani«*. To so bili tisti meščani, s katerimi se je mesto ponašalo navzven, oni pa so se čutili odgovorne za njegovo usodo. Meščani, ki so bili voljeni v mestno upravo, v vodstvo Meščanske korporacije, na čelo strank in v vodstvo ali vsaj med častno članstvo društev. Mesto jih je sprejemalo kot posameznike in jim kot posameznikom, predvsem »zaslužnim«, izkazovalo ustrezno čast. Hkrati jih je obravnavalo kot skupino, kot mestno elito.

Poklicno je bil ta sloj raznolik: sem so sodili inteligenca, bogati trgovci in tovarnarji, obrtniki so se mu le približevali. Čeprav ta skupina ni bila enotna – navzven je bilo čutiti njeno strankarsko, nacionalno in poklicno pestrost, manj pa drugačno naravnost tovarnarjev – je v mestno vsakdanjost vnašala izrazito dinamiko. To je bilo vidno predvsem po letu 1880, ko so spremembe segle vse do predružačenja mestnih simbolov – od znižanja Klanca do spremembe kamniškega grba. Po zaslugi teh meščanov so tradicionalne vzorce združevanja zamenjala društva; nekatera so dobila politično vsebino, druga so izražala kamniško meščansko zavest.

Ta skupina meščanov, politično ali liberalna ali klerikalna, se je od manj premožnih slojev ločevala s premoženjskim statusom in z miselnostjo. Eden od pomembnih statusnih simbolov so bile novosti, od kopalnice do avtomobila, ki so imele močno sporočilno vlogo. Boljša materialna podlaga jim je kljub splošno cenjenemu varčevanju omogočala vstop v svet informacij, sledenje novostim in svetovljanstvo. Simboli te skupine so bili salon ali vsaj jedilnica, parket, vsak dan goveja juha in obedi z vsem priborom, zasledovanje modnih novosti v oblačenju, izrazito ločevanje od kmetov, purgarjev in služinčadi v oblačilnem videzu in šport. Kamnik je bil majhen in pregleden in so za razločevanje zadoščala že majhna odstopanja. Služinčad je bila statusni simbol, pri nekaterih je njena reprezentativna vloga presegala funkcionalno.

Družina je imela pomembno vlogo, otrok pa so imeli manj. Otroci se niso potikali po mestu; manjši so bili ali doma ali v otroškem vrtcu. Vzgojenost otrok je nakazovala ugled družine.

Statusni simbol je bila tudi izobrazba, tako splošna kot glasbena, zato so skrbeli za šolanje otrok in za splošno razgledanost.

Izraba prostega časa je imela družbeno vlogo tako pri izletih in promenadah kot pri društvenih prireditvah: veljalo je, da »se je treba pokazat«. Le šport ni imel samo te vloge, temveč je predvsem v času med obema vojnama izražal tudi prizadevanje za ugled mesta, tako kot so si očetje teh »mestnih sinov« desetletja pred tem prizadevali za njegov »blagor«. Hkrati je bila prav izraba prostega časa močan razločevalni dejavnik: inteligenca je prosti čas izkoristila za telesno dejavnost, prav tako tisti, ki so se ji želeli približati, medtem ko je bil pri purgarijih prosti čas predvsem počitek med delom.

Čeprav je nasprotju med tradicionalno naravnanimi purgariji in svetovljanskimi meščani mogoče slediti do 2. svetovne vojne, so po 1. svetovni vojni, delno pa že pred tem, nastale določene spremembe. V času med obema vojnama so se namreč oblikovale nove okoliščine, ki so razmerju med izročilom in odprtostjo sodobnosti dale novo vsebino: ob tem se je pokazalo, da je ves svet meščanov kljub izraženi ali neizraženi spremenljivosti vendarle trden, umeščen v gotovost dela, zaslužka, premoženja in vrednot. Obeh polov, purgarskega in odprtega meščanskega, torej nista povezovala le pripadnost Meščanski korporaciji in spoštovanje mestnih postav, temveč zavezanost svetu meščanskih vrednot.

Ob teh vzorcih, ob purgarskem, ki je zgubljal veljavo, in sodobnem, ki so ga v mesto vnašali ljudje od drugod in si je v tem času pridobil moč in ugled, je torej nastal nov vzorec, vzorec nemeščanskega sveta. Problematiziral je pravico do dela in do delitve dobička, hkrati pa je brisal mejo med mestom, predmestji in okolico. Vprašanje razmerja med izročilom in sodobnostjo je torej v tem času dobilo novo vsebino. Prepletenost vseh teh vzorcev pa oblikuje podobo raznolike kamniške povprečnosti, ki odseva vso družbeno in mišljenjsko razplatenost skupnosti Kamničanov.

Razdalja med enimi in drugimi meščani je hkrati presegala njihovo umeščenost v takšen ali drugačen materialni svet in temu ustrezno skupnost.² Presegala jo je s tistim splošno in enkratno človeškim, ki ni vpeto v čas in družbene vezi prostora. Presegala jo je takrat in presega jo danes, s spominom nanjo. S pripovedmi o mladosti, ki je bila zato, ker je bila mladost, lepa, z zgodbami o ljubeznih, ki so zato, ker so bile ljubezni, ostale svetle, in s preživljanjem starosti, ki gleda prehojeno pot. Z zavestjo, da so bili vsi Kamničani, zapisani nekemu čisto posebnemu prostoru.

To je svet bližin, ko misel informatorke – *»Mi smo bli vsi kot ena velika družina«* – ni prikrivanje resnice, temveč resnično občutenje odnosov v odmaknjenem svetu. V tistem svetu, ki se hkrati sprašuje o neoprijemljivi pravici, ki je pred vojno ločevala, po vojni pa tako zblížala nepomembne in tiste, ki bi zlahka povzeli misel ene od pomembnih Kamničank: *»Jaz sem šla v življenju od vrba dol čist skoz vsa nadstropja.«* O tisti pravici, ki pušča toliko odprtih vprašanj in dolge sledi.³

Kot pogled z žalskega hriba na mesto pod njim. In prisluškovanje stopinjam, ki se po vedno znova posutih belih poteh oddaljujejo v svojstveni svet izročila, k svojem tam na Žalah. Kot niz življenjskih zgodb, zapisanih vanje.

Kot misel kamniškega pesnika Frana Albrehta, ki je svojo mladost preživel v purgarski hiši nasproti mestne siromašnice, kot mož pa se je vračal v Kamnik z izkušnjo velikega sveta. Z zavedanjem omejenosti spoznavnega in spoznavanja.

S pesmijo, v katero je nekoč zapisal:

*»Na zadnjem pragu so prižgane luči.«*⁴

¹ Ogrinec, Kamnik, str. 229.

² S tem ne zanikujem enkratne "kamniške resničnosti", ki bi v vsakem drugem okolju, na primer v dolgo cehovsko obarvani Škofji Loki, veliko prej prevetrenem Kranju ali v katerem drugem slovenskem mestu, ki so ga zaznamovale razdalje med zavezanostjo lastni posebnosti in odprtostjo skupnemu slovenskemu ali srednjeevropskemu, dobila novo enkratnost.

³ Vprašanje, kaj je etnologija in kaj antropologija, se tako nehote zastavlja novo, temeljnejše vprašanje: kaj je človek?

⁴ Fran Albreht, Na zadnjem pragu (zaključni verz pesmi).

LITERATURA

- Bausinger, Hermann, *Volkskultur in der Technischen Welt*, Stuttgart 1961, 217 str.
- Benkovič, Josip, Kamnik. Prirodopisno zgodovinski obraz, Dom in svet 1892, str. 517-554.
- Bernik, Franc, *Zgodovina fare Domžale*, 2. knjiga. Groblje 1939, 300 str.
- Blaznik, Pavel, O cehih na Slovenskem. Posebni odtisek iz zbornika slovenskega obrta 1918–1938, Ljubljana 1940, str. 1-16.
- Budina, O. R., O rezultatih in problemih etnografskega proučevanja mestnega prebivalstva. ČZN 62/1991, str. 82-87.
- Brumen, Borut, Na robu zgodovine in spomina. Urbana kultura Murske Sobotne med letoma 1919 in 1941, Murska Sobota 1995, 179 str.
- Brumen, Borut, Naprej v preteklost in nazaj v prihodnost. Razvoj slovenske etnologije od Štreklja in Murka do sodobnih etnoloških prizadevanj, Ljubljana 1995, 161-165.
- Brumen, Borut, Raziskovanje mestne in delavske kulture v ZRN, NDR in Švici. ČZN 62/1991, str. 95-101.
- Cvirn, Janez, Družabno življenje celjskega meščanstva v 19. stoletju. To in ono o meščanstvu v provinci, Celje 1995, str. 26-33.
- Dolžan, Tatjana, Meščani mesta Kranja v obdobju med svetovnima vojnama. 40 let Gorenjskega muzeja, Gorenjski muzej Kranj 1993, str. 90-95.
- Douglas, Mary, Isherwood, Baron, *The World of Goodstr. Towards an Anthropology of Consumption*, London 1978, 228 str.
- Filipič, France, Dva vzpona v razvoju revolucionarnega gibanja na Kamniškem med vojnama. Kamnik 1229-1979, str. 136-146.
- Ftičar, Marjanca, Društva in prireditve v Kamniku 1914-1941, Vodnik po razstavi – razstavišče Veronika v Kamniku, Kulturni center Kamnik 1983, 88 str.
- Ftičar, Tone, Drobci iz zgodovine kamniškega pihalnega orkestra. 90 let mestnega godbenega društva v Kamniku, Kamnik 1988, b. n. str.
- Fugger Germadnik Rolanda, Pri poljubu se ne sme cmokati in sliniti, »marveč tenkoglasno vase cikniti, da se malo sliši, pa dosti čuti«. To in ono o meščanstvu v provinci, Celje 1995, str. 34-42.
- Guček, Svetozar, *Zgodovina zimskih športov v Kamniku*. Kamnik 1229-1979, Ljubljana 1985, str. 120-127.
- Klobčar, Marjanca, Občina Domžale. Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja – 20. stoletje, Ljubljana 1989, 215 str.

- Klobčar, Marjanca, Vsi obrazi »narodnih noš«. 25. dnevi narodnih noš, Kamnik 1995, b. n. str.
- Kopzynska - Jaworska, Raziskave antropologije mesta v poljski znanosti. ČZN 62/1991, št. 1, str. 31-36.
- Krajnik, p. Pavel, Sožitje med Kamničani in brati frančiškani. 500 let frančiškanov v Kamniku, KC Kamnik 1993, str. 107-109.
- Kremenšek, Slavko, Industrializacija, urbanizacija in etnološki vidik. Slovenski etnograf XVIII-XIX/1965-1966, Ljubljana 1966, str. 133-154.
- Kremenšek, Slavko, Ljubljansko naselje Zelena jama kot etnološki problem. Ljubljana 1970, 145 str., pril.
- Kremenšek, Slavko, Stanje, problemi in perspektive etnološkega preučevanje industrijskih naselij in mest na Slovenskem. ČZN 62/1991, št. 1, str. 3-7.
- Kremenšek, Slavko, Uvod v etnološko preučevanje Ljubljane novejšee dobe, Ljubljana 1980, 87 str.
- Ogrinec, Josip, Kamnik. Letopis Matice slovenske 1870, str. 229.
- Oxenius, Katharina, Vom Promeieren zum Spazieren. Zür kulturgeschichte des Pariser Parkstr. Tübingen 1992, 158 str.
- Ovsec, Damjan J., O preučevanju ljubljanskega meščanstva in aplikaciji raziskav. ČZN 62/1991, str. 119-123.
- Otorepec, Božo, Privilegijska knjiga mesta Kamnika iz leta 1528. Kamniški zbornik IV/1958, Ljubljana 1958, str. 87-103.
- Parapat, Janez, Doneski k zgodovini kranjskih mest III. Letopis Matice slovenske 1876, str.125-144.
- Polec, Janko, Kamniške meščanske hiše in njihovi lastniki v dve sto letih. Kamniški zbornik I/1955, str. 51-110.
- Prunk, Janko, Kamniška izjava krščanskih socialistov in ljudsko-frontno sodelovanje 1938. Kamnik 1229-1979, str. 147-151.
- Ramšak, Mojca, Na lovu za spominom. Glasnik Slovenskega etnološkega društva 33/1993, 3-4, str. 63-69.
- Ravnik, Mojca, Galjevica, Ljubljana 1981, 260 str., pril.
- Rihtman-Avguštin, Dunja, Štednja jučer i danas. Etnološka tribina 10/1987, str. 19-28.
- Slapansky, Wolfgang, Raziskovanje mestne in delavske kulture v Avstriji. ČZN 62/1991, str. 73-81.
- Slavec-Gradišnik, Ingrid, Med narodopisjem in antropologijo – O razdaljah in bližinah. Razvoj slovenske etnologije od Štreklja in Murka do sodobnih etnoloških prizadevanj, Ljubljana 1995, str. 125-140.
- Stará delnická Praha, Život a kultura pražských delníku 1848-1939. Akademia, nakladatelství ČSAV, Praha 1981, 314 str.
- Stiasny, Ljudevit, Kamnik, Zemljepisno-zgodovinski opis. Ljubljana 1894, 175 str.
- Stiplovšek, Miro, Dva vzpona v razvoju revolucionarnega gibanja na Kamniškem med vojnama. Kamnik 1229-1979, Zbornik razprav s simpozija ob 750-letnici mesta, Ljubljana 1985, str. 132.

- Suchy, Josip, Spomini Krištofovega Pepčka. Ljubljana 1928, 156 str.
- Valenčič, Vlado, Bistriški gozd in kamniški meščani. Kamniški zbornik III/1957, str. 69-103.
- Valenčič, Vlado, Iz kamniškega gospodarstva v 18. stoletju. Kamniški zbornik VI/1960, Ljubljana 1960, str. 5-34.
- Vilfan, Sergij, Pravna zgodovina Slovencev. Ljubljana 1961, 568 str.
- Weber - Kellermann, Ingeborg, Kleinbürgeralltag als Ausstellungsgegenstand – ein Versuch. Rheinisch-westfälische Zeitschrift für Volkskunde, 28/1983, št. 1-4, str. 31-37.
- Wirth, Luis, Urbanism as a Way of Life. The American Journal of Sociology, XLIV, 1/1938, str. 1-24.
- La Witt, B., Sjögren, A., The undefinable Bourgeoisie. Ethnologia Europaea XVII/1987, št. 1.
- Zika, Ivan, Iz zgodovine kamniške keramike. Kamniški zbornik VI/1960.
- Zika, Ivan, Sirota je sirota. Kamniški občan 14/1975, št. 11, str. 9.
- Zwitter, Fran, Starejša kranjska mesta in meščanstvo. Ljubljana 1929.
- Žontar, Majda, Delovanje kulturnih društev v Kamniku od šestdesetih let 19. stoletja do prve svetovne vojne. Kamnik 1229-1979, Zbornik razprav s simpozija ob 750-letnici mesta, Ljubljana 1985, str. 76.

VIRI

- Arhiv Republike Slovenije, Kamniška meščanska korporacija, 1076, fasc. 1-3.
- Arhiv Republike Slovenije, Reambulančni kataster, Katastrska občina Kamnik.
- Arhiv Republike Slovenije, Zbirka društvenih pravil.
- Arhiv Republike Slovenije, Zbornica za trgovino, obrt in industrijo, Okrožni odbor obrtniških združenj v Ljubljani.
- Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine. Prisutno stanovništvo po veroispovesti i maternjem jeziku. Prisutno stanovništvo po spolu i starosti. Sarajevo 1932, 467 str.
- Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine. Knjiga I, Prisutno stanovništvo, broj kuća i domačinstva. Beograd 1937, 139 str.
- Enciklopedija Slovenije 1, Ljubljana 1987.
- Enciklopedija Slovenije 2, Ljubljana 1988.
- Gemeindelexikon von Krain. Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung von 31. Dezember 1900. Wien 1905, str. 149-165.
- Glasbenonarodopisni inštitut ZRC SAZU, Zbirka Odbora za nabiranje slovenskih narodnih pesmi.
- Gospodarska struktura Slovenije v luči poklicne statistike in delavskega zavarovanja. Zbirka študij 5, Ljubljana 1939, 39 str., pril. Jutro 1930–1940.
- Kamničan 1919, 1935 (št. 1, 2), 1939.
- Kamniški občan 1962-1995.
- Kopališče in Kneippovo zdravilišče v Kamniku na Kranjskem, Ljubljana 1893, 43 str.
- Krajevni leksikon Dravske banovine, Ljubljana 1937, str. 184-187.
- Lira 1882-1982. Katalog k razstavi. Kulturni center Kamnik 1982, 77 str.
- Orts-Repertorium des Herzogthums Krain, Laibach 1874, str. 94.
- Priročnik za delo matičarjev – državljanstvo. Državni sekretariat za notranje zadeve LRS, Ljubljana 1962, str. 67-71.
- Rojstna knjiga 1896-1908. Upravna enota Kamnik, Matični urad. Slovenec 1882, 1885, 1909, 1914-1941.
- Slovenske narodne pesmi, IV. knjiga. Uredil Karel Štrekelj, Ljubljana 1895, 819 str., pril.
- Slovenski narod 1880, 1883, 1908, 1909, 1914-1941. Spezialortsrepertorium der österreichischen Länder. Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910, VI. Krain, Wien 1919, str. 97-98.

- Special Orts-Repertorium von Krain, Wien 1884, str. 126-142.
- Special Orts-Repertorium von Krain. Neubearbeitung auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1890. Wien 1894, str. 134.
- Spomenica mestne nadžupnije Kamnik (Kronološko zapisovanje od leta 1905). Župnijski urad Kamnik.
- Statistischer Bericht der Handels und Gewerbekammer in Laibach über die volkswirtschaftlichen Zustände in Krain für das Jahr 1880. Laibach, str. 258-315.
- Statusi animarum. Župnijski urad Kamnik.
- Veseli Kamničan. Izdalo Sokolsko društvo Kamnik. Za pust 1931.
- ZALJ, KAM 99, 12, Turistično društvo Kamnik.
- ZALJ, KAM 102, 27, Zapisniki sej občinskega odbora 1869-1891, Zapisniki sej (duplikati, izpiski), 1902-1938.
- ZALJ, KAM 102, 70, Upravne zadeve občine (Personalne zadeve 1922-1939, Občinski odbor 1936).
- ZALJ, KAM 102, 71, Meščanska korporacija 1881-1937, Županska zveza 1932-1940, Hranilnica 1899-1936.
- ZALJ, KAM 102, 76, Ljudsko štetje 1900.
- ZALJ, KAM 102, 79, Domovinstvo 1865-1937.
- ZALJ, KAM 102, 80, Mestna straža 1925-1941, Protiletalska zaščita 1933-1941.
- ZALJ, KAM 102, 87, Zdravstvo, Zdravstveno okrožje 1889-1912.
- ZALJ, KAM 102, 83, Aprovizacija 1918.
- ZALJ, KAM 102, 93, Spomeniki 1924-1939, Važni dogodki in prireditve 1921-1938, Brvi in mostovi.
- ZALJ, KAM 102, 94, Društva 1890-1940.
- ZALJ, KAM 102, 110, Sejmi, mitnica, mestna tehtnica, cene, mere 1848-1934, Pasji registri, registri koles, registri konj.
- ZALJ, KAM 102, 114, Obrtniki, gostilničarji.
- ZALJ, KAM 102, Splošni spisi 8 (1870-1880) – Socialno skrbstvo in zdravstvo, Ubožne podpore.
- ZALJ, KAM 102, Splošni spisi 13 (1884-1885).
- ZALJ, KAM 102, Splošni spisi 20 (1895-1897).
- ZALJ, KAM 102, Splošni spisi 24 (1902-1903).
- ZALJ, KAM 102, Splošni spisi 27 (1906).
- ZALJ, KAM 102, Splošni spisi 28 (1907).
- ZALJ, KAM 102, Splošni spisi 35 (1912).
- ZALJ, KAM 102, Splošni spisi 37 (1913-1914).
- ZALJ, KAM 112, Osnovna šola Frana Albrehta, Kamnik, Kronika petrazredne dekliške osnovne šole v Kamniku.
- ZALJ, KAM 112, Osnovna šola Frana Albrehta, Kamnik, Kronika štirirazredne deške ljudske šole v Kamniku.
- ZALJ, Obrtni register mestne občine Kamnik 1892-1940.

KRATICE

- AS – Arhiv Republike Slovenije, prej Državni arhiv Slovenije
GNI O – Arhiv Glasbenonarodopisnega inštituta ZRC SAZU, Zbirka Odbora za nabiranje slovenskih narodnih pesmi
KAM – Oznaka gradiva v Zgodovinskem arhivu Ljubljana
KLDB – Krajevni leksikon dravske banovine
KMK – Kamniška Meščanska korporacija (oznaka gradiva v Arhivu Republike Slovenije)
KZ – Kamniški zbornik
LMS – Letopis Matice slovenske
SNP IV – Slovenske narodne pesmi, IV. del
ZALj – Zgodovinski arhiv Ljubljana

INFORMATORJI

Podoba Kamnika, razgrnjena v pričujočem delu, je nastajala več kot desetletje. Za njeno živost so v največji meri poskrbeli meščani sami – z bogastvom njihovega življenjskega izkustva, s spomini, z vedenjem, ki so mi ga posredovali, in s podobami iz svojih albumov. Mnogi od njih so se za vedno poslovili od časov spominjanja, spominjanje njihovega časa pa jih ohranja žive.

- Darinka Atanay, Dom upokojencev Kamnik, roj. 19. 4. 1901, upokojenka.
- Amalija Babnik, Mekinje, Neveljska pot 2, roj. 19. 7. 1903, upokojenka.
- Karel Benkovič, Kamnik, Novi trg 41, roj. 20. 9. 1912, upokojenec.
- Petra Benvenuti, Ljubljana, Miklošičeva 36, roj. 23. 8. 1934, upokojenka.
- Meta Blatnik, Kamnik, Šutna 37, roj. 2. 11. 1920, upokojenka.
- Dr. Albert Čebulj, Kamnik, Medvedova 28, roj. 25. 3. 1918, upokojenec.
- Nada Dolenc, Kamnik, Maistrova 14, roj. 8. 6. 1910, upokojenka.
- Ana Homar, Kamnik, Dom upokojencev, roj. 31. 5. 1908, upok. uradnica.
- Tončka Hribar, Kamnik, Novi trg 42, roj. 3. 6. 1922, upokojenka.
- Tilka Jesenik, Kamnik, Novi trg 36, roj. 14. 3. 1935, učit. v pokoju.
- Marija Kavčič, Podgorje 43, roj. 26. 5. 1931, gospodinja.
- Peter Klavčič, Ljubljanska c. 3 c, roj. 1. 1913, upokojenec.
- Ljudmila Klemenčič, Kamnik, Šutna 27, roj. 4. 6. 1905, upokojenka.
- Aleš Koželj, Kamnik, Šutna 9, roj. 16. 7. 1934, uslužbenec.
- Pepca Kramar, Kamnik, Glavni trg 9, roj. 18. 2. 1906, upokojenka.
- Dr. Miloš Levičnik, Ljubljana, Ruska ulica 1, roj. 12. 10. 1913, upokojenec.
- Janez Majcenovič, Kamnik, Kovinarska 23 a, roj. 18. 3. 1933, upok. prof.
- Minka Malič, Kamnik, Tomšičeva ulica 19, roj. 1. 1912, gospodinja.
- Božo Matičič, Kamnik, Trg svobode 8, roj. 1. 1926, upokojenec.
- Majda Perčič, Kamnik, Prešernova 9, roj. 8. 3. 1929, gospodinja.
- Vinko Perčič, Kamnik, Prešernova 9, roj. 6. 5. 1926, upok. železničar.
- Jožefa Perko, Kamnik, Šolska ulica 6, roj. 14. 9. 1914, upok. učiteljica.
- Marija Peterlin, Kamnik, Šutna 21, roj. leta 1904, upok. učiteljica.
- Dušan Rauter, Kamnik, Šlakarjeva pot 1, roj. 25. 4. 1917, upokojenec.
- Marija Ramovš, Ljubljana, Mucherjeva 4, roj. 11. 1. 1928, upok. učiteljica.
- Linca Repanšek, Kamnik, Šutna 1, roj. 14. 4. 1926, upokojenka.

Štefan Repanšek, Kamnik, Šutna 1, roj. 22. 12. 1914, upokojenec.
 Jelka Reščič, Kamnik, Perovo 5, roj. 5. 5. 1930, dipl. inž. agr. v pokoju.
 Dr. Demeter Sadnikar, Kamnik, Usnjarska c. 14, roj. 21. 12. 1917,
 živinozdravnik v pokoju.
 Dr. Niko Sadnikar, Kamnik, Šutna 33, roj. 19. 4. 1916, zdravnik v
 pokoju.
 Sonja Sadnikar, Kamnik, Usnjarska cesta 14, roj. 2. 5. 1922, upoko-
 jenka.
 Minka Sluga, Kamnik, Žale 4, roj. 25. 3. 1915, gospodinja.
 Justin Stanovnik, Ljubljana, Teslova ulica 7, roj. 1. 1928, upok. prof.
 Mihaela Steklasa, Kamnik, Dom upok., roj. 21. 9. 1902, upokojenka.
 Tone Stele, Kamnik, Glavni trg 16, roj. 10. 1. 1939, svečar.
 Ciril Franc Škerjanc, Domžale, Cesta talcev 7, roj. 1. 1903, profesor
 v pokoju.
 Avguštin Škrjanc, Kamnik, Žale 1, roj. 17. 8. 1911, upokojenec.
 Drago Štefula, Komenda, Glavarjeva 22, roj. leta 1922, upokojenec.
 Marija Štefula, Kamnik, Šutna 36, roj. 18. 2. 1928, upokojenka.
 Justina Toni, Kamnik, Dom upokojencev, roj. 5. 8. 1901, upok. uč-
 teljica.
 Milena Vivoda, Kamnik, Parmova 7, roj. 4. 10. 1912, upokojenka.
 Angela Vremšak, Kamnik, Maistrova 8, roj. 20. 3. 1903, upokojenka.
 Benica Zlobec, Ljubljana, Trstenjakova 2, roj. 10. 3. 1913, gospodinja.
 Anica Zore, Kamnik, Medvedova 44, roj. 23. 5. 1942, upokojenka.
 Gabrijela Žegarac, Kamnik, Šutna 33, roj. 22. 12. 1895, upokojenka.
 Dr. Breda Žvokelj - Križan, Maribor, Heroja Staneta 12, roj. 2. 8. 1926,
 dr. med., spec. mikrobiologinja.

S podatki ali fotografijami so delo obogatili še Mija Majcenovič, Dušan Messner, Helena Mušič, Mila Čebulj, Brigita Karner, Neža Stele, Marija Potnik, Ana Grčar, Fanči Gjurin, Marta Cerar-Leskošek, Andro Mačkovšek, Karmen Žmavc, Peter Rosec in s. Alfreda, Kamnik, Bogo Steklasa, Mekinje, Franc Humar, Vodice, Tone Ravnikar, Domžale, Franc Kemeswenger, Kerumpendorf, Avstrija, Bogdan Kenda, Celje.

Zaključeno delo so prebrali in ga dopolnili z opombami Linca Repanšek, dr. Niko Sadnikar, dr. Demeter Sadnikar, Mija in Janez Majcenovič, jezikovno pa sta ga pregledala Marjeta Humar in Štefan Kališnik.

Vsem iskrena hvala!

CITIZENS OF KAMNIK BETWEEN THE HERITAGE AND THE PRESENT

SUMMARY

The study **CITIZENS OF KAMNIK BETWEEN THE HERITAGE AND THE PRESENT** unveils the different levels of Kamnik's cultural image. It first presents the town of Kamnik as a community and searches for the elements which linked the residents of Kamnik into an entity apart from its surroundings. Already at this level, at the level of the town and its laws, some differences between town residents are evident.

The study of Kamnik's cultural image brings these differences into sharp focus. In the research this image is highlighted through the prism of the conflict between tradition-bound burghers and town residents open to changes, in other words through the conflict between the remnants of the feudal system and capitalism. Of all the differences between town residents – social, professional, political – (including the growing gap between the town and its old and new suburbs), this conflict is perceived to be the key one. It is a clash between cultural traditionalism and dynamism, expressed in concrete everyday situations by interlacing of social and professional connections. Consequently, town-dwellers can only be properly defined through comprehension of the culture itself.

According to the unwritten law of tradition and progress, town residents, both burghers and cosmopolitans, belonged to a "better" class of people. Though there were distinctions between members of the "better" class, they shared a common consciousness which included a feeling of responsibility for the "town's good". This differentiation had a strong impact on Kamnik's cultural image, which was felt at the end of the 19th century, when Kamnik, thanks to tourism, industry and the general atmosphere which ranked national goals above local and town interest, opened up to the world while seeking to retain its old rights.

While walking up and down the ladder of cultural levels, one can observe the gap between burghers and cosmopolitans in everyday life and during holidays – in spite of the considerable interaction between them. Burgherhood is seen here more as a loyalty to old guild tradition rather than the possession of material privileges proper to the owners of the so-called burgher houses,

organized into the Town Corporation, a key distinctive feature of the town of Kamnik. The study records different attitudes towards the past, ranging from the struggle to earn one's daily bread to the experience of the spiritual aspects of life.

In the time between World War I and World War II circumstances changed, giving a new meaning to the relationship between tradition and progress. It became apparent that the urban world, though tacitly or publicly pledged to change, was still stable, united by the values of work, money-making and property. Both poles, the burghers and the cosmopolitans, were not only bound by their belonging to the Town Corporation but also by their allegiance to civic values.

While one pattern of behavior was losing ground, another one was gaining power and status, giving rise to a new pattern questioning the right to work and profit, erasing the boundary between town, suburbs and outlying areas. Together with the old and new relationships between people, issues both particular to each human being and common to mankind in general, which transcend time, space and social conventions, were gaining ground.

All this sheds light on a world both close and faraway, challenging the limits of perception and cognition. Beneath the differences between ethnology and anthropology, one senses a deeper issue, the issue of existential dimension. The symbolism of a threshold, which in the beginning of the study illustrates the boundary between the private and the public and the old and the modern world, at the end, enriched by life's wisdoms, gains an unspoken and only hinted at existential dimension.

Prevod Nina Majcen

KAMNIČANI MED IZROČILOM IN SODOBNOSTJO

POVZETEK

Raziskava **KAMNIČANI MED IZROČILOM IN SODOBNOSTJO** razkriva kulturološko podobo mesta na različnih ravneh. Mesto Kamnik najprej predstavlja kot skupnost in išče tiste elemente, ki so Kamničane povezovali in jih ločevali od okolice. Že na tej ravni, na ravni mesta in mestnih postav, pa so vidni tudi razločki med samimi meščani.

Te razločke zelo jasno izostri spoznanje kulturološke podobe Kamnika. Ta je v raziskavi osvetljena skozi prizmo nasprotja med purgarji in tistimi meščani, ki so bili odprti za novosti, torej nasprotja med ostanki fevdalnega sistema in kapitalizma. Ob vseh razločkih med meščani, tako socialnih kot profesionalnih in političnih, ob razločkih, ki so nastajali med mestom in starimi in novimi predmestji, to nasprotje izpostavlja kot izhodiščno. Kot soočanje kulturne statičnosti in dinamičnosti, ki pa se je v konkretnih življenjskih situacijah izražalo predvsem kot preplet socialnih, profesionalnih in prostorskih razsežnosti. Šele s spoznanjem kulture je bilo tako moč opredeliti meščane same.

Meščani so po nenapisanih zakonih izročila ali napredka, torej kot purgarji ali svetovljani, sodili v "boljši svet". "Boljši svet" je bil v sebi diferenciran, najprecizneje pa je bil opredeljen z zavestjo, ki je hkrati čutila odgovornost za "blagor mesta". To razločevanje je imelo v kulturološki podobi močan odsev, do izraza pa je prišlo ob koncu 19. stoletja; takrat se je Kamnik zaradi turizma, industrije in splošnega vzdušja, ki je nacionalne cilje postavljajo pred lokalne, mestne, odprl svetu, hkrati pa je želel ohraniti stare pravice.

Ob sprehodu po posamičnih kulturoloških ravneh je kljub mnogovrstnemu prepletanju ob tem moč opazovati, kako se je razpon med purgarstvom in svetovljanstvom uresničeval v vsakdanjem življenju in ob praznikih. Purgarstvo je v tem pomenu mišljeno kot cehovska navezanost na tradicijo, manj kot skupek posebnih materialnih ugodnosti, značilnih za lastnike t. i. purgarskih hiš, povezanih v Meščansko korporacijo, ki je bila pomembna kamniška posebnost. Razločki v odnosu do preteklosti so v raziskavi zabeleženi od skrbi za vsakdanji kruh do občutenja duhovnih razsežnosti.

V času med obema vojnama so se oblikovale nove okoliščine, ki so razmerju med izročilom in napredkom dale novo vsebino: ob tem se je pokazalo, da je ves svet meščanov kljub deklarirani ali nedeklarirani spremenljivosti vendarle stabilen, umeščen v gotovost dela, zaslužka, premoženja in vrednot. Obeh polov, purgarskega in odprtega meščanskega, torej nista povezovala le pripadnost Meščanski korporaciji in spoštovanje mestnih postav, temveč zavezanost svetu meščanskih vrednot.

Ob teh vzorcih, ob tistem, ki je izgubljal veljavo, in drugem, ki si je v tem času pridobil moč in ugled, je torej nastal nov vzorec, ki je problematiziral pravico do dela in do delitve dobička in hkrati brisal mejo med mestom, predmestjem in okolico. Ob starih in novih razmerjih med ljudmi so tako vedno bolj opazna tista splošna in hkrati enkratna človeška vprašanja, ki niso vpeta v čas in družbene vezi prostora.

Tako se razkriva svet razdalj in bližin, ki se sprašuje o moči spoznavnega in spoznavanja. Ob vprašanju razločkov med etnologijo in antropologijo se tako čuti globlje vprašanje, vprašanje razsežnosti bivanja. Simbolika praga, v izhodišču raziskave uporabljena kot meja med zasebnim in javnim in kot meja med "starosvetnim" in sodobnim, na koncu ob vseh življenjskih spoznanjih dobi nedorečeno in le sluteno bivanjsko razsežnost.

VSEBINA

PREDGOVOR.....	7
UVOD.....	9
NA PRAGU »BOLJŠEGA« SVETA	24
»Prastara navada« in novi časi.....	25
Prostorska členitev mesta	29
MESTO IN IZRAZI AVTONOMNOSTI.....	42
Pod okrajnim glavarjem.....	42
Mestna občina Kamnik in Meščanska korporacija	45
Mestna hiša.....	50
Vloga in obseg mestne občine.....	52
Policaji, občinski sluge in uslužbenci	56
Prepoznavnost novega časa v izražanju kamniške samobit- nosti	61
MESTNE POSTAVE.....	67
KAMNIČANI.....	77
Število prebivalcev	77
Tujci in domačini	80
»DAVKOPLAČEVALCI ZA TAKE PLAČUJEJO ...«.....	86
GOSPODARJI IN TISTI, KI TO NISO NIKOLI MOGLI POSTATI.....	111
»V KAMNIKU SO BLE TAKE MALOMESTNE RAZMERE«.....	130
OD PROCESIJE DO PROMENADE.....	156
»MI SMO BLI VSI KOT ENA VELIKA DRUŽINA«	194
Starši in otroci	194
Meščani med seboj	205
Omikanost in družbene norme	217
Soočanje z drugačnostjo.....	222
NOVO IZROČILO, NOVA SODOBNOST, NOVA NASPROTJA. 236	
ZAKLJUČEK	246
LITERATURA.....	252
VIRI	255
KRATICE	257
INFORMATORJI.....	258
CITIZENS OF KAMNIK BETWEEN THE HERITAGE AND THE PRESENT – Summary	260
KAMNIČANI MED IZROČILOM IN SODOBNOSTJO – Povzetek.....	262

IZ RECENZIJ:

Poudariti moram, da je delo Marjance Klobčar tako rekoč strokovni prvenec na področju etnoloških raziskav mest na Slovenskem. Prvenec prav zaradi celovitosti obravnavanega načina življenja.

prof. dr. Janez Bogataj

Njene ugotovitve o temeljnem nasprotju, ki je zaznamovalo življenje Kamničanov od sredine 19. stoletja do druge svetovne vojne, ki je bilo nasprotje med strukturo in mišljenjem starega cehovskega, fevdalnega Kamnika, in težnjami sodobne meščanske kapitalistične družbe, o genezi in identiteti purgarstva, o opredelitvi težko opredeljivega meščanstva in o drugih socialnih nasprotjih, navzočih v kamniški socialni strukturi, so izreden in izviren avtoričin znanstveni dosežek.

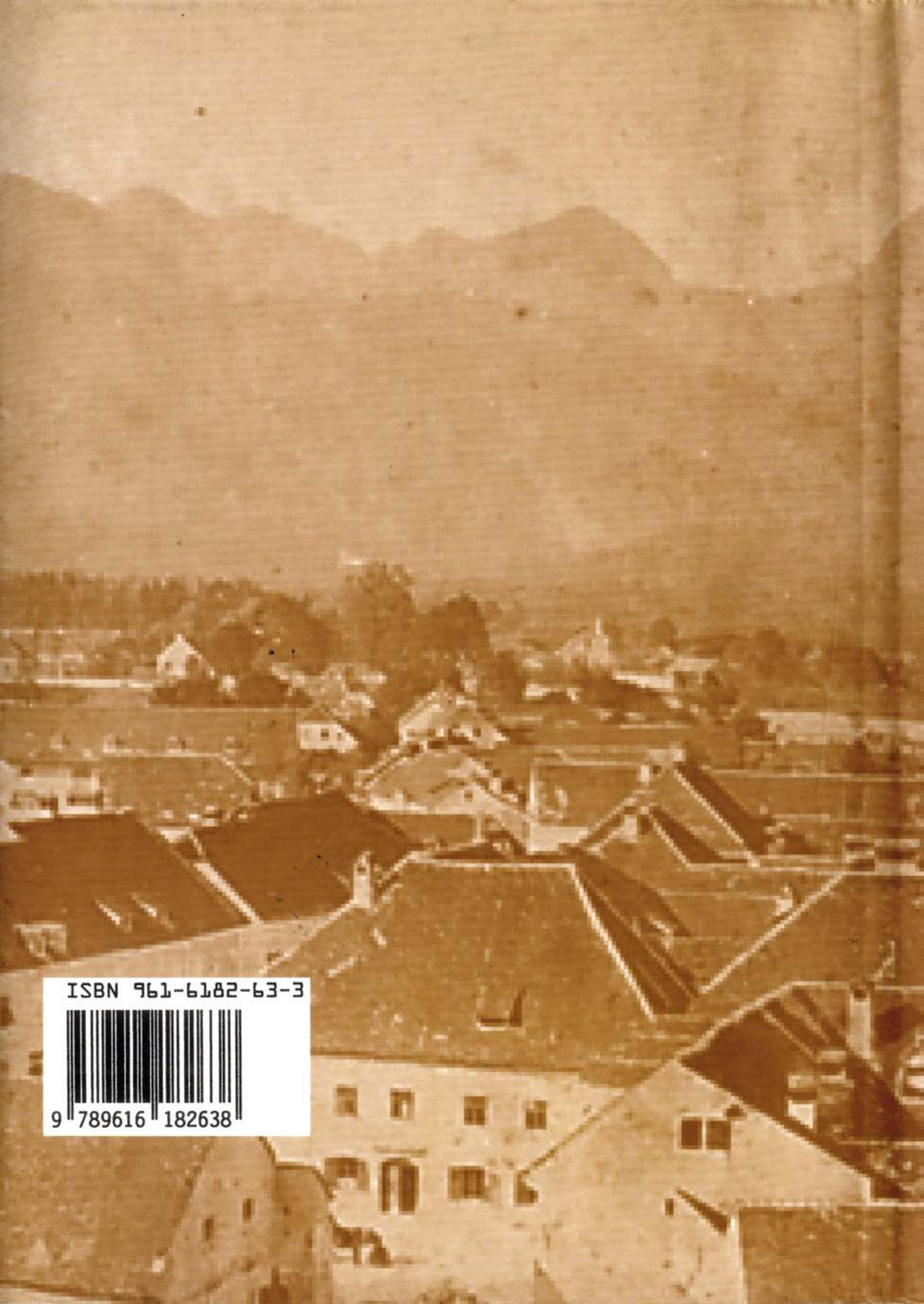
Vendar pa pri njenem delu ne gre samo za razkrivanje zapletenih razmerij znotraj kamniške socialne mreže, ampak tudi za slikovito in zanimivo podobo običajev, navad, skupnih tradicij in individualnih doživljanj.

dr. Mojca Ravnik

V zvezi s povedanim kaže ugotoviti, da doslej še nobenemu slovenskemu etnologu oziroma etnologinji ni uspelo razčleniti s tolikšnim posluhom za celoto in sestavne dele etnološko podobo obravnavanega kraja, se pravi dialektično razmerje med starim in novim, med tistimi, ki imajo v opredeljenem obdobju veliko družbeno težo, in onimi, ki imajo manjšo ali so tako rekoč povsem brez nje. /.../

Delo je prepojeno z opredelitvami, zaključki in prikazi pomena ter funkcije obravnavanih pojavov. Kot tako pomeni pravcati izziv za primerjalne študije še drugih urbanih območij in s tem pobudo za delo na etnološki podobi slovenskega meščanstva nasploh.

prof. dr. Slavko Kremenšek

ISBN 961-6182-63-3

9 789616 182638